

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

НИКОРАК ОЛЬГА ЮРІЇВНА

УДК 342.7

**ДИСЕРТАЦІЯ
КОНСТИТУЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ
КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА**

Спеціальність 081 “Право”

Галузь знань 08 “Право”

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.Ю. Никорак

Науковий керівник –

Різник Сергій Васильович

доктор юридичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Никорак О. Ю. Конституційна ідентичність як категорія конституційного права – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 “Право” з галузі знань 08 “Право”. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2023.

Дисертацію присвячено комплексному теоретичному дослідженню поняття конституційної ідентичності як категорії саме конституційного права в Україні. Описано структуру поняття та його компонентів, досліджено конституційну ідентичність окремих держав західної демократії, Європейського Союзу та України. У дисертаційному дослідженні охарактеризовано частину компонентів конституційної ідентичності: універсальні та національні конституційні цінності. Вихідною тезою дисертації є розуміння конституційної ідентичності України крізь призму національних цінностей, які є основоположними в умовах загроз самозбереження нації, у поєднанні з євроінтеграційними прагненнями як виразниками універсальних правових цінностей Західної цивілізації. Доведено, що і зміст цього міждисциплінарного поняття, і його структура залежить від особливостей становлення кожної конституційної держави, отож, аналіз міждисциплінарного та полісемантичного поняття конституційної ідентичності як самостійної категорії конституційного права є актуальним і критично необхідним.

Інтерес до поняття “конституційної ідентичності” як категорії конституційного права зумовлюється також тим, що в окремих випадках конституційну ідентичність використовують для виправдання зловживань принципом невтручання у внутрішні справи чи уникнення примату міжнародного права. Така неоднозначність поняття лиш доводить необхідність

глибшого його аналізу, генези та меж застосування. Внаслідок порівняльно-правової характеристики конституційних ідентичностей конкретних держав та Європейського Союзу у дослідженні зацентровано на формуванні і сфері використання цієї категорії. Зосереджено увагу на тому, що зарубіжний досвід має свою специфіку, яка залежить як від рівня розвитку демократичних інститутів та ефективності публічної адміністрації, так і від соціально-правових, культурних, етнічних чинників, консолідованості нації, рівня розвитку громадянського суспільства та вектора національної ідеї.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з формуванням та функціонуванням конституційної ідентичності. Матеріал дослідження становлять – Конституція України, конституції зарубіжних держав, інші нормативно-правові акти, рішення органів конституційної юрисдикції, міжнародні договори, установчі договори Європейського Союзу, рішення міжнародних та наднаціональних судів, висновки дорадчих органів тощо.

У дисертаційному дослідженні простежено розвиток поняття «ідентичність», що починається із праць з філософії як характеристики взаємозв'язку об'єктів і переходить до вивчення персональної ідентичності у дослідженнях з психології і колективної (групової) ідентичності у розробках із соціології, до використання категорії у площині права (одночасно як суб'єктивне право на захист індивідуальної ідентичності та колективна ідентичність суб'єкта установчої влади).

Запропоновано авторське визначення поняття конституційної ідентичності для цілей науки і практики конституційного права, оригінальну концепцію структури конституційної ідентичності та охарактеризовано окремі ознаки і елементи конституційної ідентичності України. Окреслено методологічні підходи дослідження конституційної ідентичності, що залежать від галузі науки, в рамках якої проводиться дослідження, суб'єкта конституційної ідентичності та потреби, для якої поняття використовується.

До структури дисертації входять вступ, три розділи з підрозділами, загальні висновки, та список використаної теоретичної літератури.

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, визначено його об'єкт і предмет, сформульовано положення, які винесено на захист, розкрито новизну, теоретичне й практичне значення роботи.

У першому розділі *«Теоретично-методологічні основи дослідження конституційної ідентичності»* всебічно розглянуті теоретико-методологічні основи поняття, зокрема через еволюцію філософського поняття тотожності до правової категорії через антропологічний вимір. Обґрунтовано, що полісемантичне поняття конституційної ідентичності у конституційному праві набуває ознак категорії і запропоновано авторську дефініцію. Розмежовано предмет дослідження із суміжними категоріями та різними тлумаченнями національної ідентичності. Структура дисертаційного дослідження прямує від найзагальнішого аналізу родового поняття ідентичності (підрозділ 1.1) до специфічного розуміння конституційної ідентичності України (підрозділи 3.3 та 3.4).

У другому розділі *«Фактори формування і визначальні компоненти конституційної ідентичності»* окреслено структуру конституційної ідентичності через два виміри (інтеграційний та диференційний, як і у структурі родового поняття ідентичності), об'єктивовані у національних конституційних цінностях та універсальних правових цінностях. Для характеристики диференційного виміру конституційної ідентичності зроблено акцент на правовідносинах використання державної(-их) (офіційної)(-их) мов (-и), релігійної чи секулярної ідентичності, конституційних основах національної безпеки та зовнішньої політики, конституційно-правових механізмах захисту національної ідентичності, принципі унітаризму чи федералізму, історичному досвіді формування державності та суверенітету. Проте сама сутність поняття конституційної ідентичності суперечить визначенню вичерпного переліку конституційних цінностей. Встановлено, що найбільше зростає вага

національних конституційних цінностей в умовах загроз, тож неодмінними складовими конституційної ідентичності є національна безпека та збереження національної ідентичності у вузькому розумінні. Конституція є гарантією життєздатності нації, тож ці компоненти яскраво виражають як історичний досвід, так конституційну ідентичність — як через конституційний дизайн, так і через спеціальні режими та їх умови.

У третьому розділі *«Конституційна ідентичність в зарубіжних державах та Україні: порівняльно-правова характеристика»* доведено поліваріантність генези та полісуб'єктність конституційної ідентичності через приклади конкретних держав (США, Іспанія, Німеччина, Україна) та Європейського Союзу. На прикладі наукових досліджень та рішень Федерального Конституційного Суду ФРН підтверджено зв'язок поняття німецької конституційної ідентичності з концепцією “вічних положень”, тобто ядра Конституції, що впливають із важливості народного суверенітету. Конституційна ідентичність США базована на консолідації американського народу, яка невіддільна від американської державності. Конституційна ідентичність ЄС як об'єднання, що складається з конкретних держав перебуває у постійній динаміці залежно від еволюції конституційної ідентичності нових членів (як на рівні конституційних положень, так і рішень органів конституційної юрисдикції). Цінності, які хоча і були спочатку європейськими, зараз є універсальними і є складовими низки конституційних систем. В рамках наскрізної концепції дисертаційного дослідження було встановлено, що європейська і євроатлантична інтеграція України є об'єктивним способом імплементації та утвердження універсальних цінностей. Комплекс національних конституційних цінностей України відображає диференційний вимір української конституційної ідентичності. Їхня роль стала суттєво вагомішою в умовах загроз самозбереження нації.

Обґрунтовано, що тлумачення складових конституційної ідентичності в науці українського конституційного права не може бути тотожним до усталеного

підходу зарубіжних науковців з кількох причин: Україна поки що не є членом ЄС, тож зведення цього поняття до сукупності контрлімітів перед приматом наднаціонального права є недоречним; нетривалий досвід конституційної державності України означений постколоніальним синдромом, відтак зміст конституційної ідентичності відрізняється від держав з тривалим досвідом суверенної практики; на сукупність так званих “вічних положень” Конституції (складових конституційної ідентичності) суттєво впливає національна ідентичність і спільні цінності, які є унікальними у кожній державі.

Отримані висновки становлять цінність для удосконалення концептуальних положень конституційного права, є практично корисними для розвитку конституціоналізму та сприятимуть правовій визначеності практики конституційної юстиції.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в українській науці конституційного права комплексним дослідженням конституційної ідентичності як категорії конституційного права, першою цілісною науковою роботою, де конституційна ідентичність є самостійним і повноцінним предметом дослідження, першим дослідженням компонентів конституційної ідентичності України, зокрема, у процесі євроатлантичної інтеграції.

Теоретична значущість дослідження у тому, що для доповнення понятійно-категоріального апарату доктрини конституційного права запропоновано авторське поняття конституційної ідентичності як категорії конституційного права. Для теорії конституційного права теоретичний інтерес становить категорійність, яку встановлено через специфічне поєднання уніфікуючих та диференційних чинників у поєднанні з прагненням до узагальнення.

Практичну цінність дослідження визначено можливістю використання його результатів у *правотворчості* – для доктринальної основи під час підготовки законопроектів, проектів змін до Конституції, врахування

конституційної ідентичності у законодавчій та конституцієдавчій діяльності; *правотлумачній діяльності* – для теоретичної основи для обґрунтування висновків та рішень Конституційного Суду України; *правозастосовній діяльності* – для узгодження практики застосування нормативно-правових актів з конституційною ідентичністю.

Ключові слова: конституційна ідентичність, конституціоналізм, Конституційний Суд, конституційні цінності, права людини, транснаціоналізація сучасного конституціоналізму, правовий плюралізм, верховенство права, Європейський Союз, право ЄС, державна мова, принцип поділу влад, міграційна криза.

ABSTRACT

Nykorak O. Y. Constitutional identity as a category of constitutional law. – Scientific qualification manuscript.

The thesis for a Doctor of Philosophy degree in 081 “Law”, area of knowledge 08 “Law” – Ivan Franko Lviv National University. – Lviv, 2023.

The thesis presents a systemic theoretical study of the concept of constitutional identity as a category of constitutional law in Ukraine. The author describes the structure of the concept and its components and examines the constitutional identity of certain Western democracies, the European Union and Ukraine. The thesis characterises some of the components of constitutional identity, namely universal and national constitutional values. The dissertation is based on the conviction that the constitutional identity of Ukraine can be analysed through the prism of national values, which are fundamental in the context of threats to the nation's self-preservation, combined with European integration aspirations as an expression of universal legal values of Western civilisation. The author proves that both the content of this interdisciplinary concept and its structure depend on the specifics of the formation of each constitutional state, and therefore the analysis of the interdisciplinary and polysemantic concept of constitutional identity as a separate category of constitutional law is relevant and critically necessary.

The particular attention given to the study of the concept of "constitutional identity" as a category of constitutional law is also due to the fact that in some cases constitutional identity is used to justify the abuse of the principle of non-interference in internal affairs or the denial of the primacy of international law. Such ambiguity of the concept only proves the need for a deeper analysis of its genesis and the limits of its application. In view of the comparative legal characteristics of the constitutional identities of certain states and the European Union, the study focuses on the formation and scope of use of this category. The author emphasises that foreign experience has

its own peculiarities, which depend on the level of development of democratic institutions and the efficiency of public administration, as well as on socio-legal, cultural, ethnic factors, the consolidation of the nation, the level of development of civil society and the vector of the national idea.

The object of research are social relations connected with the formation and functioning of constitutional identity. The research material includes the Constitution of Ukraine, constitutions of foreign states, other legal acts, decisions of constitutional judicial bodies, international treaties, the founding treaties of the European Union, decisions of international and supranational courts, opinions of advisory bodies, etc.

The dissertation traces the development of the concept of "identity", which includes works on philosophy as a characteristic of relations between objects, the study of personal identity in psychology and collective (group) identity in sociology, the use of the category in the field of law (both as a subjective right to protect individual identity and the collective identity of the constituent authority).

The author's definition of the concept of constitutional identity for the purposes of constitutional law is offered, as well as an original concept of the structure of constitutional identity. Certain features and components of the constitutional identity of Ukraine are characterised. The author outlines the methodological approaches to the study of constitutional identity, which depend on the field of science in which the research is conducted, the subject of constitutional identity, and the need for which the concept is used.

The structure of the dissertation comprises the introduction, three chapters with subchapters, general conclusions, and a list of references (theoretical, legislative and judicial).

In the introduction the topicality of the research is substantiated, its object and subject are defined, the main statements offered for defense are formulated, and the novelty, theoretical, and practical significance of the work are specified.

The first chapter, "Theoretical and Methodological Foundations of the Study of Constitutional Identity", comprehensively examines the theoretical and

methodological foundations of the concept, in particular through the development of the philosophical concept of identity into a legal category through the anthropological dimension. The author demonstrates that the polysemantic concept of constitutional identity acquires the characteristics of a category in constitutional law and offers her own definition. The author distinguishes the subject of research from similar categories and different interpretations of national identity. The structure of the research proceeds from the most general analysis of the generic concept of identity (subchapter 1.1) to a specific understanding of the constitutional identity of Ukraine (subchapters 3.3 and 3.4).

The second chapter, "Factors of Formation and Defining Components of Constitutional Identity", outlines the structure of constitutional identity through two dimensions (integrative and differential, as in the structure of the generic concept of identity), which are objectified in national constitutional values and universal legal values. To characterise the differential dimension of constitutional identity, the author focuses on the legal framework for the use of the state's (official) language(s), religious or secular identity, constitutional foundations of national security and foreign policy, constitutional and legal mechanisms for the protection of national identity, the principle of unitarism or federalism, and the historical experience of statehood and sovereignty formation. However, the very nature of the concept of constitutional identity contradicts the definition of an exhaustive list of constitutional values. The author notes that the importance of national constitutional values increases most under threat, so that national security and the preservation of national identity in the narrow sense are indispensable components of constitutional identity. The constitution is a guarantee of the nation's viability, so these components clearly express both historical experience and constitutional identity - both through constitutional design and through special regimes and their conditions.

In the third section "Constitutional Identity Abroad and in Ukraine: Comparative Legal Characteristics" the author proves the multivariate genesis of constitutional identity using the examples of specific countries (USA, Spain, Germany,

Ukraine) and the European Union. On the basis of research and judgments of the German Federal Constitutional Court, the author confirms the link between the concept of German constitutional identity and the concept of "eternity clauses", i.e. the core of the constitution, which derives from the importance of popular sovereignty. The constitutional identity of the United States is based on the consolidation of the American people, which is inseparable from American statehood. The constitutional identity of the EU as a union of specific states is in a constant dynamic, depending on the evolution of the constitutional identity of new members (both at the level of constitutional provisions and decisions of constitutional judicial bodies). The values that were originally European are now universal and are part of a number of constitutional systems. Within the framework of the overarching concept of the thesis, it was established that Ukraine's European and Euro-Atlantic integration is a way of implementing and affirming universal values. The set of national constitutional values of Ukraine reflects the differential dimension of Ukrainian constitutional identity. Their role has become significantly more important in the face of threats to the nation's self-preservation.

It is argued that the interpretation of the elements of identity of the Constitution of Ukraine does not correspond to the established approach of foreign scholars for several reasons: Ukraine is not yet a member of the EU, so reducing this concept to a set of counter-limits to the primacy of supranational law is inappropriate; the short experience of constitutional statehood of Ukraine is marked by the post-colonial syndrome, and therefore the content of constitutional identity differs from the states with a long experience of sovereign practice; the set of so-called "eternity clauses" of the Constitution (components of constitutional identity) is significantly influenced by national identity and common values, which are unique in each state.

The conclusions drawn are valuable for improving the conceptual provisions of constitutional law, are practically useful for the development of constitutionalism and will contribute to the legal certainty of constitutional judicial practice.

The novelty of the dissertation lies in the fact that it presents the first comprehensive research of constitutional identity as a category of constitutional law in Ukrainian constitutional law, the first holistic thesis in which constitutional identity is a separate and full-fledged subject of research, the first study of the components of constitutional identity of Ukraine, in particular, in the process of Euro-Atlantic integration.

The theoretical significance of the work lies in the author's own concept of constitutional identity as a category of constitutional law, which is proposed to supplement the conceptual and categorical apparatus of constitutional law doctrine. For the theory of constitutional law, the categorical nature is important, which is established by a specific combination of unifying and differentiating factors, combined with the purpose of generalisation.

The practical value of the study is determined by the possibility of using its results *in law-making* - as a doctrinal basis for the preparation of draft laws, draft amendments to the Constitution, and for taking into account constitutional identity in legislative and constitutional activities; *in law interpretation* - as a theoretical basis for substantiating the conclusions and decisions of the Constitutional Court of Ukraine; *in law enforcement* - for harmonising the practice of applying legal acts with constitutional identity.

Keywords: constitutional identity, constitutionalism, Constitutional Court, constitutional values, human rights, transnationalisation of modern constitutionalism, legal pluralism, rule of law, European Union, EU law, state language, principle of separation of powers, migration crisis.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Никорак О.Ю. Доктринальні підходи визначення конституційної ідентичності. Український часопис конституційного права. Випуск 4. 2018. С. 132-139.

2. Никорак О.Ю. Особливості формулювання та внесення змін до преамбули конституції як виразник динаміки конституційної ідентичності у постсоціалістичних державах. Український часопис конституційного права. Випуск 3. 2019. С. 53-63.

3. Никорак О.Ю. Роль державної мови у формуванні конституційної ідентичності: спроба критичного аналізу. Порівняльно-аналітичне право. №1. 2019. С. 85-88.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

Публікації в наукових періодичних виданнях інших держав

4. Никорак О. Ю. Євроінтеграційні прагнення як компонент конституційної ідентичності: порівняльна характеристика. Visegrad Journal on Human Rights. Випуск 1. 2021. С.211-216.

Тези доповідей на наукових конференціях:

5. Никорак О.Ю. Державна мова як фактор конституційної ідентичності у рішеннях органів конституційної юрисдикції. Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи: матеріали міжнар. студ.-асп. наук. Конференції (20-21 квітня 2018р.) за заг.ред. В.М.Бурдіна. Львів, Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2018. С.24-26. (очна, тези конференції та доповідь на конференції)

6. Никорак О.Ю. Конституційна ідентичність у рішеннях органів

конституційної юрисдикції. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики*: матеріали Міжнар.наук.-практ. конференції в двох томах (18 травня 2018р.) за заг. ред. І.С. Гриценка. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2018. С.78-80. (заочна, тези конференції)

7. Никорак О.Ю. Формування конституційної ідентичності ЄС та України: динаміка розвитку та взаємні впливи. *Юридична осінь 2018 року*: зб. тез доповідей та наук.повідомл. учасників всеукр. наук. конф. молодих вчених та студентів (14 листопада 2018). Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2018. С.206-209. (заочна, тези конференції)

8. Никорак О. Ю. Співвідношення понять «конституційна ідентичність» та «національна ідентичність». *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XXVI звітної науково-практичної конференції (6–7 лютого 2020 р.): у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2020. С. 105 – 108. (очна, тези конференції та доповідь на конференції)

9. Никорак О. Ю. Формування конституційної ідентичності: Німеччина, Іспанія та США. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XXVII звітної науково-практичної конференції (5–6 лютого 2021 р.): у 2-ох ч. Ч. 2. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2021. С. 206 – 211. (очна, тези конференції та доповідь на конференції)

10. Никорак О.Ю. Концепція конституційної ідентичності Європейського Союзу: витоки та роль прав людини як ключової цінності. *Права людини як індикатор розвитку сучасної держави*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (13 грудня 2021 року) за ред. О. Васильченко; Є. Герасименко, О. Сінкевич, А. Матат. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2021. С. (очна, тези конференції та доповідь на конференції)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	29
1.1 Аналіз наукових підходів до визначення ідентичності як соціальної, психологічної та юридичної категорії.....	29
1.2. Доктринальні підходи до з'ясування сутності конституційної ідентичності.....	42
1.3. Конституційна і національна ідентичності: ключові методологічні проблеми співвідношення, взаємовпливу та розмежування.....	57
РОЗДІЛ 2. ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ І ВИЗНАЧАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	70
2.1. Структура конституційної ідентичності: загальна характеристика та нормативне закріплення.....	70
2.2. Універсальні правові цінності західної цивілізації як компонент конституційної ідентичності.....	87
2.3. Національні цінності як компонент конституційної ідентичності.....	108
РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВАХ ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	135
3.1. Поліваріантність генези конституційної ідентичності.....	135
3.2. Конституційна ідентичність Європейського Союзу: витоки та сучасне розуміння.....	156

3.3. Європейська і євроатлантична інтеграція як спосіб утвердження універсальних цінностей в Україні (в контексті зарубіжного досвіду).....168

3.4. Конституційна ідентичність України крізь призму національних цінностей: проблеми формування та функціонування в умовах перманентних загроз державності.....184

ВИСНОВКИ.....199

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....211

ДОДАТОК 1..... 247

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗУ – Закон України

ВРУ – Верховна Рада України

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КСУ – Конституційний Суд України

НДР – Німецька демократична республіка

ПАР – Південно-Африканська Республіка

ФКС – Федеральний Конституційний суд Німеччини

ФРН – Федеративна Республіка Німеччини

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуалізація вивчення феномену ідентичності є закономірною, оскільки світ з одного боку переживає глобалізаційні процеси та політичні кризи, а з іншого – пріоритетними стають визнання індивідуальних прав та суверенності держав у внутрішніх справах. У правовому вимірі частіше ідеться про конституційну, ніж національну ідентичність (як в нормативних документах, так і в доктрині), у зв'язку з поширенням доктрини конституціоналізму як основи функціонування сучасних держав. Особливу активність серед досліджень “конституційної ідентичності” спричинила згадка поняття “національної ідентичності Держав-членів” у Лісабонській угоді, однак переважно у галузях міжнародного права та права ЄС. Справді, основною функцією конституційної ідентичності в контексті Лісабонської угоди є роль запобіжника необмеженому примату права ЄС. Проте не менш актуальним і важливим є дослідження конституційного аспекту цього поняття.

Конституція як акт установчої влади народу відображає консолідовану національну ідею, тому відрізняється від решти законодавства не лише змістом, але й структурою, вищим рівнем узагальнення, що залежить і від умов та необхідності її прийняття. Положення національних конституцій є виразами конституційної ідентичності, однак у доктрині українського конституційного права не запропоновано понятійно-категоріального апарату та теоретично-методологічних основ дослідження цього поняття. Пошук змістового наповнення конституційної ідентичності як сукупності специфічних особливостей конституційного ладу, що формуються під впливом національної ідентичності, є на сьогодні нагальним.

Аналіз конституційної ідентичності, при тому, має не лише теоретичне значення. Недостатня визначеність цього поняття сприяє маніпулятивному та свавільному його застосуванню. Зокрема, все частіше це поняття використовують у конституційному судочинстві: органи конституційної юрисдикції обґрунтовують відмову від ратифікації міжнародних договорів,

прийняття дискримінаційних законів, що суперечать прийнятим зобов'язанням при вступі до ЄС, і оцінюють закони та зміни на відповідність конституції, беручи за основу це поняття. Ба більше, поняття конституційної ідентичності спотворює Російська Федерація, використовуючи для виправдання анексії, окупації та інших грубих порушень міжнародного права. Тому дослідження цього феномену з позицій конституційного права має посприяти його визначеності. Важливим таке дослідження є і для аналізу застосовності досвіду однієї держави в ході конституційної реформи, що проводиться (чи розробляється) в іншій державі: при конституційній модернізації не завжди доречно використовувати готові моделі реформ, навіть доволі поширені за кордоном, оскільки їхня результативність часто залежить від історичного становлення політико-правових особливостей кожної держави, культурних передумов та конституційних цінностей нації.

Тривала рецепція нормативної радянської спадщини вплинула на порушення територіальної цілісності, інституційні кризи та формування передумов повномасштабного вторгнення на певних етапах формування держави. Тож замість інструментарно-прагматичного підходу до вирішення проблем, варто проаналізувати засадничі передумови формування конституціоналізму.

Роль національних конституційних цінностей суттєво зростає в екстремальних умовах, надто – в часі війни. Їхній вплив на конституційну ідентичність України також необхідно проаналізувати. Амбівалентність конституційної ідентичності підкреслює важливість співставлення різних підходів до розуміння і оцінки цієї категорії та систематизації її потенційно можливих складових. Зокрема, немає єдиної позиції, чи державна мова та релігія мають такий же вплив на конституційну ідентичність, як на національну, і чи умови екзистенційної війни за виживання нації актуалізують їхню важливість. Слід також звернути увагу, як ревалоризація, властива постмодерністському суспільству та постнекласичній парадигмі, впливає на динаміку конституційної ідентичності.

Проблематика конституційної ідентичності є доволі новою не лише на рівні вітчизняних досліджень, а й зарубіжних. Більш комплексно у своїх працях поняття та суть конституційної ідентичності вивчали іноземні вчені, зокрема Леонард Бесселінк, Мартін Белов, Констанс Греве, Гері Джейкобсон, Тімеа Дріночі, Теодор Констадінідес, Матіас Мальман, Барбара Оумен, Вільям Партлетт, Моніка Пользін, Пабло Рібєрі, Майкл Розенфельд, Войцех Садурскі, Марк Тушнет, П'єтро Фарагуна, Джордж Флетчер, Герхард ван дер Шиф тощо. Деякі аспекти цієї тематики висвітлені у працях окремих українських науковців, наприклад Г.В. Берченка, О.М. Бориславської, Г.В. Довгань, В.С. Кобрина, В.Б. Ковальчука, В.П. Колісника, Є.О. Львової, М.В. Савчина, С.Г. Серьогіної, Т.М. Слінько, О.В. Щербанюк. Проте теоретичні розробки конституційної ідентичності є радше допоміжними для аналізу інших питань права, що, зокрема, спричинено міждисциплінарним характером поняття. Втім, цей аспект лиш підкреслює актуальність теми цього дослідження, що має значення не лише для конституційного права, але й для суміжних дисциплін. Попри звернення до цього поняття в наукових роботах українських конституціоналістів, комплексного дисертаційного, чи монографічного дослідження категорії конституційної ідентичності в Україні досі не здійснювалося. Впродовж часу написання дослідження тематика стала значно більш актуальною, зокрема поняття конституційної ідентичності чітко використовується в рішеннях КСУ, а в доктрині більше не виникає дискусії щодо існування такого поняття загалом.

Проте критично необхідним є перше комплексне дослідження конституційної ідентичності як категорії саме конституційного права в українській доктрині з урахуванням національних особливостей.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджується з Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженими Національною академією правових наук України 03.03.2016 р., а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри конституційного права юридичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка “Теоретичні та практичні проблеми

забезпечення розвитку української державності в умовах конституційної реформи і децентралізації публічної влади”.

Мета та завдання дослідження. Метою є з’ясування природи та дослідження змісту конституційної ідентичності як категорії конституційного права.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання:

- охарактеризувати передумови інтерпретації поняття ідентичності як філософської, психологічної, соціальної та правової категорії;
- простежити еволюцію змісту поняття конституційної ідентичності;
- сформулювати визначення поняття конституційної ідентичності як категорії конституційного права;
- розмежувати поняття конституційної ідентичності з суміжними поняттями науки конституційного права;
- відмежувати поняття конституційної ідентичності від національної, прослідкувати взаємозв’язки між двома поняттями;
- на основі системно-структурного аналізу виокремити компоненти конституційної ідентичності та ідентифікувати положення конституцій, що їх відображають;
- охарактеризувати універсальні компоненти конституційної ідентичності – основоположні конституційні цінності, зокрема, крізь призму конституційної транснаціоналізації;
- проаналізувати найважливіші національні конституційні цінності через тексти конституцій, рішення органів конституційної юрисдикції та доктрину;
- простежити поліваріантність генези конституційної ідентичності через порівняння особливостей розвитку конституційної ідентичності в окремих державах західної демократії;
- вивчити природу конституційної ідентичності ЄС;

– дослідити роль універсальних та національних конституційних цінностей у процесі ревалоризації у структурі конституційної ідентичності України.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, пов’язані з формуванням та функціонуванням конституційної ідентичності.

Предмет дослідження – конституційна ідентичність як категорія конституційного права.

Науково-теоретичну базу дисертації складають праці, авторами яких є такі українські та зарубіжні науковці, як Леонард Бесселінк, Мартін Белов, Олена Бориславська, Оксана Грищук, Констанс Грєве, Рональд Дворкін, Гері Джейкобсон, Тімеа Дріночі, Теодор Констадінідес, Матіас Мальман, Барбара Оумен, Вільям Партлетт, Моніка Пользін, Пабло Рібєрі, Сергій Різник, Майкл Розенфельд, Михайло Савчин, Світлана Сєрьогіна, Войцех Садурскі, Боско Тріпковіч, Марк Тушнет, П’єтро Фарагуна, Джордж Флетчер, Герхард ван дер Шиф, Карл Шмітт, Оксана Щербанюк, а також наукові дослідження у галузі конституційного права, філософії, теорії держави і права та інших галузях права, довідково-енциклопедична література.

Емпіричною базою дисертації є Конституція України, конституції зарубіжних держав, інші нормативно-правові акти, рішення органів конституційної юрисдикції, міжнародні договори, установчі договори Європейського Союзу, рішення міжнародних судів, висновки дорадчих органів тощо.

Методи дослідження вибрано з огляду на завдання наукової роботи, з найповнішим урахуванням об’єкта і предмета дисертації, беручи до уваги відсутність попередніх комплексних досліджень конституційної ідентичності. З огляду на світоглядний плюралізм під час дослідження за методологічну основу обрано цілий комплекс загальнонаукових та спеціально-юридичних методів в межах ціннісно-світоглядного підходу. Втім, зважаючи на специфіку предмета дослідження, високий рівень новизни, мета та завдання дослідження повноцінно досягнені через розуміння конституційної ідентичності в широкому правовому

контексті, що відображений її зв'язками з іншими галузями юридичної науки і соціальною дійсністю.

Зокрема, для вивчення динаміки розвитку конституційної ідентичності, дослідження закономірностей її становлення використано діалектичний та метафізичний методи на всіх етапах дослідження: як концептуальні підходи вони визначили спрямованість дослідження та його стратегію в цілому. Використано низку загальнонаукових методів: зокрема, за допомогою системно-структурного методу досліджено конституційну ідентичність як категорію конституційного права (підрозділ 1.2), визначено структуру та окремі компоненти конституційної ідентичності (підрозділ 2.1) та з'ясовано місце конституційної ідентичності при розмежуванні з поняттям «національна ідентичність» (підрозділ 1.3). Метод сходження від абстрактного до конкретного дозволив розкрити взаємозв'язок поняття ідентичності з погляду філософії, психології, соціології, права та конституційної ідентичності (підрозділ 1.1). Завдяки історичному методу було прослідковано набуття поняттям «ідентичність» нових значень (підрозділ 1.1), а також генезу конституційної ідентичності у різних державах (підрозділ 3.1) та ЄС (підрозділ 3.2). Функціональний метод застосовано для аналізу національних конституційних цінностей як компонента конституційної ідентичності України та їхнього значення (підрозділ 3.4).

Щодо спеціально-юридичних методів, історико-правовий метод сприяв дослідженню розвитку концепції конституційної ідентичності (підрозділ 1.2), виявленню конкретних етапів становлення і розвитку національної та конституційної ідентичності в досліджених державах (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 3.4), суспільно-політичних чинників, які цьому сприяли (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.3). Формально-юридичний метод був застосований для формулювання нових понять на основі аналізу наявних наукових висновків (підрозділ 1.2). Порівняльно-правовий метод використано при компаративному аналізі конституційних ідентичностей різних держав (підрозділ 3.1, 3.2, 3.3), характеристиці нормативно-правового регулювання компонентів конституційної ідентичності (розділ 2).

В процесі дослідження методи супроводжувались використанням прийомів формальної логіки, а саме аналізу і синтезу – для виділення характерних рис конституційної ідентичності та формулювання її дефініції, для виділення компонентів конституційної ідентичності, узагальнення – для вивчення досвіду різних держав у розвитку конституційної ідентичності відповідно до історичних передумов, формулювання наукових висновків, дедуктивний метод – для пізнання явища від загального (ідентичність як філософське поняття, колективна ідентичність) до спеціального (конституційна ідентичність конкретних держав).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в українській науці конституційного права комплексним дослідженням конституційної ідентичності як категорії конституційного права та першою монографічною науковою роботою, де конституційна ідентичність є самостійним предметом дослідження.

Найвагоміші результати дослідження полягають в тому, що

вперше:

– проведене комплексне теоретичне дослідження поняття конституційної ідентичності як категорії конституційного права в Україні, яке включає генезу категорії з родового поняття ідентичності, формулювання дефініції, розмежування з суміжними поняттями, визначення структури поняття та його компонентів, а також дослідження особливостей конституційної ідентичності окремих зарубіжних держав, Європейського Союзу та України;

– запропоновано для доповнення понятійно-категоріального апарату конституційного права авторське визначення поняття конституційної ідентичності як категорії конституційного права – це комплекс особливостей конституційного ладу та конституційних цінностей певної держави, які водночас об'єднують громадян в одну спільноту (народ, націю) та відрізняють цю державу (а також народ, націю) від інших держав, міжнародних та регіональних організацій, народів світу;

– доведено, що “конституційна ідентичність” є категорією конституційного права; категорійність встановлено через специфічне поєднання уніфікуючих та диференційних чинників у поєднанні з прагненням до узагальнення;

– охарактеризовано структуру конституційної ідентичності, виокремлено її компоненти, з-поміж яких: універсальні та національні конституційні цінності; конституційні основи зовнішньої політики; державна (офіційна) мова (мови); релігійна чи секулярна ідентичність; конституційно-правові механізми захисту національної ідентичності; особливості історичного розвитку держави;

– визначено європейську і євроатлантичну інтеграцію у правовому вимірі як об’єктивований спосіб імплементації та утвердження універсальних цінностей в Україні;

– охарактеризовано конституційну ідентичність України крізь призму національних цінностей, роль яких стає вагомішою в умовах загроз самозбереження нації, у поєднанні з євроінтеграційними прагненнями як виразником універсальних цінностей Західної цивілізації;

удосконалено:

– розуміння доктринально-методологічного зв’язку та взаємозалежності родового поняття ідентичності як соціально-психологічної та правової категорії з конституційною ідентичністю;

– методологічні підходи до дослідження різних вимірів конституційної ідентичності як категорії конституційного права;

– розмежування поняття конституційної ідентичності з суміжними категоріями (конституційні цінності, конституційна традиція, абсолютна конституція, конституційна культура та конституційний патріотизм);

– співвідношення конституційної та національної ідентичностей з погляду конституційного права, права Європейського Союзу та філософії права;

– бачення взаємозв’язку між суб’єктами конституційної ідентичності (структура - народ та агент - громадянин);

– підходи до вивчення генези та розуміння конституційної ідентичності Європейського Союзу та Європейської економічної спільноти на різних етапах розвитку;

– аналіз поліваріантності зародження і розвитку конституційної ідентичності залежно від особливостей формування державності;

набули подальшого розвитку:

– вчення про генезу та сутність поняття ідентичності як психосоціальної тотожності на основі досліджень соціальних і гуманітарних наук;

– положення щодо розуміння національної ідентичності як ідентичності етнічної та політичної нації;

– твердження щодо впливу як етнічно-національних (мова, релігія, державні символи), так і державно-правових (конституційні цінності, зовнішньополітичні прагнення) ідентифікаторів на формування конституційної ідентичності;

– окреслення меж конституційної ідентичності для недопущення зловживання поняттям та маніпулятивного використання з метою виправдання порушення наднаціонального права;

– встановлення зв'язку між конституційною ідентичністю та міграційною політикою держав – як у контексті дотримання універсальних правових цінностей, так і захисту національних конституційних цінностей;

– ролі універсальних правових цінностей (зокрема основоположної - людської гідності) як компонентів конституційної ідентичності;

– дослідження особливостей формування та функціонування конституційної ідентичності окремих держав західної демократії (зокрема, Німеччини, США, Іспанії);

– висновки щодо природи феномену європейської конституційної ідентичності, базованої на спільних, універсальних конституційних цінностях держав ЄС.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати дослідження можуть бути використані для подальшого розвитку науки

конституційного права, зокрема для вдосконалення його окремих концептуальних положень. Сформульовані й обґрунтовані в дисертації положення можуть бути використані у:

- правотворчості – при підготовці законопроектів, у тому числі – щодо внесення змін до Конституції, з метою врахування конституційної ідентичності у законодавчій та конституцієдавчій діяльності;

- правотлумачній діяльності – для обґрунтування окремих положень висновків та рішень Конституційного Суду України;

- правозастосовній діяльності – для узгодження практики застосування нормативно-правових актів з конституційною ідентичністю;

- науково-дослідній роботі – для розвитку науки конституційного права, поглиблення знань та подальших наукових розвідок про категорію конституційної ідентичності;

- навчальному процесі – під час викладання таких дисциплін, як “Конституційне право України”, “Конституційне право зарубіжних країн”, “Міжнародне публічне право”, “Право Європейського Союзу”, “Теорія держави і права”, “Філософія права”, а також підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів.

Особистий внесок дисертанта. Усі наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, отримані автором особисто. Сформульовані в дисертації наукові положення, висновки, рекомендації, пропозиції обґрунтовано автором самостійно, на підставі особистих досліджень та в підсумку опрацювання й аналізу значної кількості джерел монографічного, нормативно-правового, правозастосовного та правотлумачного характеру. Нові ідеї та розробки, пропозиції для впровадження опубліковано без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Дисертація підготовлена та обговорена на науковому семінарі кафедри конституційного права юридичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Основні положення та висновки роботи були апробовані на науково-практичних заходах: XVII Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція “Актуальні

проблеми прав людини, держави та правової системи” (м.Львів, 20-21 квітня 2018р.); Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики” (м.Київ, 18 травня 2018р.); Міжнародна науково-практична конференція молодих учених “Юридична осінь 2018 року”: (м.Харків, 14 листопада 2018р.); XXVI звітна науково-практична конференція “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (м.Львів, 6–7 лютого 2020р.); Науковий семінар аспірантів юридичного факультету на тему “Конституційна ідентичність: підходи, значення, проблеми” (м.Львів, 03.03.2020р.); XXVII звітна науково-практична конференція “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (м.Львів, 5–6 лютого 2021р.); Міжнародна науково-практична конференція “Права людини як індикатор розвитку сучасної держави” (Київ, 13 грудня 2021р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації опубліковано в чотирьох статтях: три – у фахових виданнях України, одна – у науковому періодичному виданні іншої держави, та у шести тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 231 сторінок, з яких 194 сторінки – основний текст, 35 сторінок – список використаних джерел містить 310 найменувань з яких 89 кирилицею та 221 латиницею, 2 сторінки - додаток.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Аналіз наукових підходів до визначення ідентичності як соціальної, психологічної та юридичної категорії

У ХХ столітті сплеск інтересу до вивчення, здавалось би, суто філософського поняття “ідентичності” був спричинений насамперед активним розвитком психології та індивідуалізацією суспільства, спробі зберегти власне “Я” при одночасному бунті мас. З часом концепція ідентичності проникла у всі суспільствознавчі науки, зокрема й правознавство. Сприяла цьому й все більша імплементація наднаціонального права та проникнення його у сфери, які раніше регулювались лише внутрішнім законодавством. Визначними дослідниками поняття ідентичності в різних галузях науки є Пітер Берк, Шелдон Страйкер, Юрген Габермас, Зигмунт Фройд, Ерік Еріксон, Ентоні Сміт, Монтсеррат Гібернау, Бенедикт Андерсен, Френсіс Фукуяма, Вільям Джеймс, Джордж Герберт Мід, Джеймс Марсія, Чарльз Тейлор, Анрі Тажфел, Елізабетта Крочетті, Роджерс Брубейкер тощо. В українській науці досліджували ідентичність Т. Воропай, Л. Гудим, М. Єгупов, А. Зубенко, Л. Нагорна, М. Обушний, О. Парута, А. Худенко, Н. Яковенко тощо. Тож насамперед метою цього розділу є спроба узагальнення підходів до визначення поняття ідентичності взагалі і конституційної ідентичності зокрема; на основі цього аналізу формулювання власного робочого визначення для подальших наукових пошуків, а також розмежування поняття конституційної ідентичності зі суміжним поняттям національної ідентичності.

Труднощі у визначенні поняття “конституційна ідентичність” виникають через кілька причин. Насамперед немає усталеної, загальної для всіх наук дефініції ідентичності, ба більше: її термінологічно-поняттєве наповнення з погляду філософії, психології чи соціології різниться. Оксфордський словник наводить таке визначення: “Ідентичність – це однаковість людини чи речі у будь-який час або за будь-яких обставин; факт, що людина чи річ є собою, а не чимось

іншим; індивідуальність, особистість” [222]. “Філософський енциклопедичний словник” тісно пов’язує ідентичність з процесом ідентифікації, тобто встановлення тотожності. Окрім індивідуальної ідентичності (як результату самоідентифікації), згадується про видову ідентифікацію як встановлення належності до множини чи “сімейства” індивідів [86]. Однак це визначення є надто узагальненим і абстрактним, тому потребує конкретики і наповнення: ідентичність чого чому?

Слід почати з цілей теоретичного опрацювання поняття ідентичності: згідно з Оксфордським посібником з розвитку ідентичності, у соціальних науках це насамперед концептуальне знаряддя, щоб вести мову про однаковість і відмінність, як щодо індивідуальної тяглості та змін у часі, так і щодо соціальної категоризації та приналежності до груп [204, с.11]. Саме таке трактування ідентичності є вихідним теоретичним положенням для всього дисертаційного дослідження. Таке уточнення важливе, адже тривалий час ідентичність *per se* тлумачилась буквально як філософська категорія тотожності ($A=B$). Теорія ідентичності у соціальних науках є відносно новою галуззю досліджень.

Відомий філософ Вітторіо Гьосле так розмежовує ідентичність як тотожність (формальну) і ідентичність у власному розумінні (реальну): Формальна ідентичність є якістю кожного об’єкта (включаючи абстрактні, як числа) і передумовою послідовності теорії про ці об’єкти. Реальна ж ідентичність притаманна лише емпіричним об’єктам і має різні форми залежно від онтологічного статусу об’єкта. Отже, камінь ідентичний собі у інший спосіб, ніж організм – особа чи інститут, адже цій ідентичності загрожує час, який зруйнує ідентичність реального об’єкта самому собі. Тобто реальна ідентичність – це збереження форми об’єкта у часі, результат напруженої боротьби між матеріальними формами і часовим виміром [87]. Можна зробити висновок, що предмет вивчення, а саме конституційна ідентичність як емпіричний об’єкт, який видозмінюється під впливом часу, є власне реальним різновидом ідентичності, який прагне до самозбереження у оригінальному вигляді. Відтак для цілей цього дослідження при вживанні поняття “ідентичність” йтиметься саме про реальну

ідентичність (деякі науковці також трактують ці різновиди, як онтологічний та антропологічний – пов’язаний з природою людини - виміри ідентичності) [46].

Багатозначність поняття ідентичності передусім опирається на варіативність суб’єкта, цієї ідентичністю наділеного, та різноманіття сфер застосування поняття. Відповідно, групова чи колективна ідентичність є сукупністю ідентичностей індивідів, приналежних до групи (колективу). Вона не належить автоматично індивідам з настанням зрілості чи іншого етапу, а радше є процесом самоусвідомлення. Однак, користуючись лише джерелами з психології чи соціології, можна ввести себе в оману: з філософської точки зору ідентичність належить будь-чому і будь-кому, зокрема й об’єктам, явищам, феноменам, тотожним самим собі, і по суті є цілісністю атрибутів цього об’єкта, явища, феномена. Проте саме антропологічне розуміння ідентичності розширило її значення від тотожності чи атрибутивності до поєднання однаковості і відмінності, тож для визначення ідентичності є важливою як “Я” чи власна група, так і значущий Інший чи Інша група для процесів ототожнення (selfing) чи розрізнення (othering).

У ХХ столітті сфера використання поняття ідентичності розширилась: цю категорію почали використовувати не лише в філософії, але й у психології та соціології. Вважаючи за необхідне сконцентруватись власне на реальній ідентичності, антропологічному її вимірі, вважаємо за необхідне опустити хронологічний перелік згадок поняття «ідентичність» у працях видатних філософів Античності, Середньовіччя чи Ренесансу. Автори комплексного дослідження “Теорія ідентичності” Пітер Берк та Ян Стетс відслідковують корені теорії ідентичності у двох системах ідей: символічного інтеракціонізму — основним автором якої є Джордж Герберт Мід (1934) та теорії контролю сприйняття Вільяма Паверса (1973) [114, с.18]. Дослідниця правової ідентичності О. Парута після аналізу наукової літератури, теж робить висновок, що термін “ідентичність” у сучасному розумінні сформувався значно пізніше появи вчення про людську самість, ідентичність (ідентифікацію) особи — наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [61]. Важливим для дослідження

конституційної ідентичності є власне реальна (за Гьосле) ідентичність особи. Відтак доцільним є розпочати саме з автора сучасної теорії ідентичності. Американський психолог Ерік Еріксон, автор терміносполучення “криза ідентичності”, починає застосовувати поняття ідентичності до соціальних спільнот. Науковець вважав, що ідентичність є настільки широким та самоочевидним поняттям, що спроби його визначення обмежують розуміння: з погляду психології формування ідентичності передбачає процес одночасного відображення і спостереження (процес, що протікає на всіх рівнях психічної діяльності), за допомогою якого індивід оцінює себе з точки зору того, як інші, на його думку, оцінюють його в порівнянні з собою і в рамках значимої для них типології, водночас, він оцінює їх судження про себе з тієї ж позиції. Відтак ідентичність індивіда базується на двох одночасних спостереженнях: відчутті тотожності із самим собою, самототожності і неперервності свого існування в часі і просторі і на сприйнятті факту, що твої тотожність і неперервність визнаються оточуючими. Процес цей, отже, локалізований в ядрі не лише індивідуальної, а й суспільної культури. Еріксон пов’язує групову ідентичність передусім із географічними та історичними уявленнями (колективний “его”-простір-час), а також з економічними завданнями (колективні життєві цілі) [139].

Важливо розуміти: праця Еріка Еріксона, якого фактично одностайно визнають автором теорії ідентичності, стосується кризи ідентичності. Характерною рисою актуалізації цього поняття для потреб різних наук є власне брак, криза, невизнання ідентичності – до того, як стати предметом досліджень, ідентичність цікавила саме через процес її втрати чи множинності (дослідники вважають, що тема кризи ідентичності виникає в міфі про Едіпа (Ентоні Сміт) чи в ідеях Мартіна Лютера (Ерік Еріксон, Френсіс Фукуяма).

У колективний, груповий дискурс проблему ідентичності переніс Шелдон Страйкер (1980). Він сприймав ідентичність насамперед як внутрішнє позиційне визначення ролі особи у суспільстві. У взаємодії з іншими, особа класифікує об’єкти, соціальна структура вписується у певну символічну парадигму, тобто певні конвенційні ролі (професійні чи соціальні), що вже існували раніше. Відтак

актори ідентифікують себе з цими ролями, яким надають певних значень та очікувань [253, с.53-54]. У такий спосіб індивідуальна ідентичність як психологічна категорія трансформується у соціальну.

В науці колективну ідентичність доволі часто окреслюють як “соціальну ідентичність”. Автори теорії соціальної ідентичності Анрі Тажфел і Джон Тернер, натомість, вбачали суть “групової ідентифікації” в прагненні оцінити позитивно групу своєї приналежності, піднімаючи у такий спосіб і статус групи, і власну самооцінку [11, с. 10-11]. Водночас у літературі можна зустріти слушні твердження, що краще вести мову про “колективну” ідентичність, а не “соціальну” чи “групову”. Будь-яка ідентичність, індивіда чи спільноти індивідів, за своєю природою вже є соціальною. Термін же ж групової ідентичності кількісно обмежує досліджувану спільноту. “Колективність” у той же ж час, акцентує увагу на механізмах спорідненості, а не на кількісних характеристиках спільноти [62]. А. Душак, наприклад, дає наступне визначення такої ідентичності: “та частина індивідуальної концепції себе, що походить із усвідомлення членства особи у соціальній групі, разом із емоційною важливістю, яка їй надається” [137]. Це суб’єктивне відчуття проявляється більш активно, коли ідентичність розглядається як продукт акту самовизначення. Цей акт веде до формування визначення “інакшості”, які вже згаданий Анрі Тажфел і Джозеф Форгас окреслюють так: “Ми є, ким ми є, тому що вони не є, ким ми є” [255]. Так, Анрі Тажфел та Джон Тернер визначають групу як колектив індивідів, що сприймають себе як членів однієї соціальної категорії, поділяють емоційну заангажованість в спільне визначення себе і досягли певного рівня суспільної згоди щодо оцінки своєї групи і свого членства в ній. Ця ідентифікація завжди відносна і компаративна. Відтак важливими є три засновки: особа мусить внутрішньо ідентифікувати себе з власною групою (in-group), атрибути для порівняння є відносними, селекційними і неоднаковими для різних груп (в одній це колір шкіри, а в іншій – мова), Інша група (out-group) теж обирається за критерієм релевантності – близькості, подібності чи ситуаційної значущості

[254, с.283-284]. Такі засновки, як і суб'єктивне сприйняття групи, є критично важливими і для носія установчої влади – зокрема, і при прийнятті Конституції.

Водночас тут частково висвітлено ще одну важливу рису, якої набуває реальна, антропологічна ідентичність у порівнянні з формальною, онтологічною. О. Міллер у дисертаційній роботі вважає, що при антропологічному підході ідентичність розглядається як відмінність. Таке значення ідентичності впливає із її функції: протиставити себе Іншому, тобто таке установлення несхожості, іншості – вимагає не лише суб'єкта, але й об'єкта. Доволі парадоксально, що первинне поняття тотожності перетворилось у відмінність, але оприявлення відмінностей зробили неминучою функцією ідентичності саме події ХХ століття [46]. Дослідниця цитує винахідника негативної діалектики, Теодора Адорно, що ненаситний принцип тотожності пригнічує протилежне, а все нетолерантне та несхоже має бути уподібненим: тотожність наче привласнює цілий світ, постає відтінком тоталітаризму, нагадуючи систему над індивідуальністю та особистістю. Результатом утвердженням “філософії чистої тотожності”, “знищенням нетотожності” стає Освенцім як символ переломного моменту, після якого західна історія повинна піти шляхом вільної людини [91].

До слова, роль так званого “значущого Іншого” підкреслена у великій кількості досліджень ідентичності (Ерік Еріксон, психоаналіз Зигмунта Фрейда, концепція “диферанс” Жака Дерріда). Можна погодитись із твердженням М. Єгупова, що ідентичність пов'язана насамперед із проблемою інтерсуб'єктивності – вона залежить від ставлення до Іншого (“нації”, “вітчизни”, “товаришів”, “земляків” і т. ін.) як у сенсі соціальної символічної структури, так і конкретного іншого суб'єкта. Ідентичність – це діалог у ситуації “Я-Ти”. Чим є “Своє” та “Чуже”, визначається на рівні діалогічної відповіді, що є співвідношенням, онтологічною напругою між “Я” та “Не-Я”. “Інший” вимагає зміни нас самих через подолання особистістю обмеженості й локальності, як трансцендування і самоподолання. Причиною є не зовнішня необхідність чи примус, а внутрішня потреба, притаманна вільній особистості, яка може

подолати природний детермінізм і здійснити трансцендування, володіє свідомістю, волею і свободою вибору, має власні цілі й цінності [21].

Можна зробити висновок, що індивідуальна ідентичність, яка була перенесена з категорії філософії та логіки – фактично як тотожність – у площину психології, має такі основні ознаки: тяглість у часі та просторі (отже, її постійність), безперервність на всіх етапах розвитку індивіда та динамічність, вимагає самоусвідомлення себе індивідом, але й водночас визнання іншими членами спільноти тієї сукупності ознак, які індивід приписує сам собі. Вона виконує дві, начебто протилежні функції: об'єднання, встановлення належності до соціальної спільноти, але водночас і диференціації, оприявлення іншості.

Втім, у процесі розкриття складної категорії ідентичності на рівні індивіда необхідно з'ясувати динаміку формування ідентичності і коли ж власне її можна вважати сформованою. Джеймс Марсія, канадський дослідник, доопрацьовує теорію Еріка Еріксона і формулює способи досягнення ідентичності: 1) поступове усвідомлення відомостей про себе (ім'я, громадянство, навик тощо), що призводить до формування закритої (foreclosed) ідентичності (людина вже має ідентичність, але ще не розкрила її повністю); 2) самостійне прийняття людиною рішень, ким їй бути, яке заняття чи ідеологічні спрямування обрати; цей шлях веде до формування досягнутої (achieved) ідентичності [200, с.161].

Юрген Габермас, один з визначних сучасних філософів, який досліджував феномен ідентичності, теж наголошує на амбівалентності поняття: на його думку, ідентичність описує символічну організацію “Я”, яка вимагає, з одного боку, універсальної зразковості (бо закладена у структурах процесів виховання й вирішує інваріантно повторювані у певній культурі проблеми дії); з іншого боку, автономна організація “Я” не встановлюється закономірно [89]. Отже, хоч ідентичність і втілює в собі найтипівіші ознаки групи через виховання та ініціацію, але ідентичність розвивається динамічно, а відтак непередбачувано.

Монтсеррат Гібернау, дослідниця національної ідентичності, стверджує, що ідентичність – це визначення, інтерпретація “Я”, яка визначає і в соціальному, і в психологічному аспектах, чим є індивід і де він є. Авторка також наголошує,

що ідентичність виникає в рамках системи соціальних відносин та уявлень [14, с.19]. Дослідниця погоджується з італійським науковцем Антоніо Мелуччі, що кожна ідентичність вимагає взаємного визнання з боку інших, а виконавці дій повинні мати сприйняття належності, чуття темпоральної неперервності і здатність до саморефлексії, яка живить процес постійного утвердження самоідентичності індивіда та його диференціації від інших [205, с.62]. Фактично такі міркування є співзвучними з вищенаведеними, але з позиції соціології.

Для повноти дефініювання ідентичності необхідно зазначити і функції ідентичності. Зокрема, М. Єгупов у дисертаційному дослідженні виокремлює так: “Ідентичність – різнопланове явище, яке володіє складною структурною організацією і виконує різноманітні функції – як соціокультурні (спадкоємність поколінь, згуртування соціальної групи тощо), так і індивідуально-психологічні (самовизначення, самореалізація)” [21]. У подальших підрозділах значення та ролі будуть диференційною ознакою для різних видів ідентичності та необхідними для виділення її компонентів.

Отже, ідентичність є атрибутивною характеристикою, самоусвідомленням себе як цілісності ознак, тобто характерна лише для індивідів, які є суб’єктами і самі приписують собі ознаки, які визначають приналежність до спільноти, групи.

Однак не менш важливим є актуалізація філософського поняття “ідентичності” та поступове використання його в інших науках. Особливо запотребованим це поняття стало з середини ХХ століття, що й не дивно: фактично це був запобіжний захід від глобалізаційних процесів: як соціально-політичних, так і правових. Так, Френсіс Фукуяма стверджує: поняття “політики ідентичності” виникло слідом за “ідентичністю” Еріка Еріксона в культурній політиці 1980-х і 1990-х рр. Поняття “ідентичність” сьогодні трактується широко і по-різному: як стосовно соціальних категорій чи ролей, так і щодо базової особистої інформації, однак у такому контексті ідентичність існувала завжди. Науковець розглядає також новий соціально-політичний вимір поняття, актуальний у ХХІ столітті: через відмінність між істинним внутрішнім “я” і

зовнішнім світом соціальних правил і норм, які не визнають і не поважають цінності або гідності цього внутрішнього “я”. Протягом всієї історії людства особистості вступали в протиріччя із суспільствами. Але тільки нині склалася думка, що справжнє внутрішнє “я” має природну цінність, а зовнішнє суспільство систематично помиляється і несправедливо його оцінює. Змінювати, слід не внутрішнє “я”, підпорядковуючи його правилам суспільства, а саме суспільство. Внутрішнє “я” є основою людської гідності, але природа цієї гідності непостійна, до прикладу, у ранніх суспільствах лише окремі категорії нею наділялись (воїни), в інших же – це універсальний атрибут, що базується на внутрішній цінності людей, які володіють агентивністю – свободою волі і самостійністю. В інших випадках гідність людини обумовлена приналежністю до великої групи людей зі спільною пам’яттю і досвідом. Однак відчуття власної гідності вимагає визнання оточуючими, а не лише самоусвідомлення – звідси і виникнення політики ідентичності, в межах якої є вимога суспільства визнання людської гідності та цінності. Щодо колективної ідентичності, це поняття можна і масштабувати: політика ідентичності сприяє рівному визнанню груп, раніше маргіналізованих суспільством. На Заході вперше ідея ідентичності народилась під час протестантської Реформації в формулюванні Мартіна Лютера, що підняв внутрішнє “Я” над соціумом. Але прагнення до рівності, за Френсісом Фукуямою, легко переростає у вимогу визнання переваги групи [150].

Правова ідентичність, зокрема й конституційна, теж часто є способом визнання національних конституційних норм перед приматом норм міжнародного права. Проте, оскільки в основі норм міжнародного права чи права ЄС лежать універсальні цінності, виникає та ж загроза: вимога держав для себе переваг, які б суперечили цим цінностям. Відтак необхідним і складним завданням є визначити межі ідентичності, за якими починаються зловживання. Через амбівалентність і суперечливі значення є доволі багато противників теорії ідентичності, одними з найвідоміших є Роджерс Брубейкер і Фредерік Купер із відомою статтею “Поза ідентичністю” 2000 року. Особливу загрозу дослідники вбачали в тому, що “сильне” і “слабке” трактування ідентичності суттєво

суперечать один одному, відтак ідентичність як аналітична категорія використовуватись не може. Навпаки, вона призводить до партикуляризму і рефреймінгу на основі вигаданого універсалізму [112, с.36]. Видається, що така проблема розв'язується частково чіткістю визначення виду ідентичності та її носія. Специфіка поняття ідентичності і його амбівалентності у тому, що вона не існує без конкретного суб'єкта.

Поняття ідентичності неможливо також розглядати окремо від його джерел. Відомий канадський філософ, Чарльз Тейлор розглядає як таке джерело неминуче, але разом з тим неартикульоване чи невидиме моральне регулювання, межі, в яких існують сучасні моральні цінності. Науковець формулює ці моральні межі з погляду трьох осей. Перша вісь стосується переконань щодо цінності та поваги до людського життя, того, як слід поводитися з людьми та моральних зобов'язань, яких ці переконання вимагають. Друга моральна вісь стосується переконань щодо того, яке життя є вартісним, які пронизують наш вибір та дії у повсякденному існуванні. Третя вісь стосується гідності, яку ми надаємо собі та іншим на основі того, як ми розуміємо свою роль і корисність у суспільстві. Втім дослідник звертає увагу на те, що моральний світ сучасності суттєво відрізняється від попередніх цивілізацій. Зокрема, особливістю сучасного Заходу є те, що принцип поваги та визнання отримав формулювання у визначенні суб'єктивних прав. Поняття суб'єктивного права розвинулось у західній правовій традиції як правовий привілей, що сприймається як квазі-володіння агента, якому приписується. Спочатку такі права були диференційованими: наприклад, хтось мав право брати участь у зборах, а хтось – ні. Революційна теорія природного права змінила такий підхід: невід'ємні права на життя та свободу належать кожному [256]. Відтак можна стверджувати, що згадані три моральні осі є фактично групами суб'єктивних прав, які є основою сучасної індивідуальної ідентичності, незалежно від приналежності до тієї чи іншої групи.

Правовий “потенціал” у понятті ідентичності власне з погляду суб'єктивних прав вбачає також і визначний дослідник цієї філософської

категорії Зигмунт Бауман. Науковець вважає, що в час постмодерну саме ідентичність стає призмою, через яку розглядаються усі суспільні відносини, зокрема й права людини ототожнюються із “правами на власну ідентичність”. Також Бауман, як і Фукуяма, пов’язує ідентичність із “визнанням”, яке все більше ототожнюється із рівністю та справедливістю. Індивідуалізація є перетворенням особистої ідентичності із даності в завдання і відповідальності за його вирішення, тобто у встановленні автономії індивіда де-юре (але не обов’язково де-факто). Що викликало наскільки великий наголос на концепції ідентичності саме в ХХ столітті – це завдання самовизначення, коли непорушні рамки суспільних станів були зруйновані. Зараз проблемою є не формування власної ідентичності з одночасним визнанням її іншими, а радше вибір між кількома ідентичностями і вчасна зміна ідентичності, якщо попередня втрачає цінність. Колективні ідентичності ж є свого роду “сурогатами спільнот”. Науковець вважає, що актуальнішим зараз є говорити не про пошук ідентичності як рецидив попередніх епох, а про постійну ідентифікацію [105, с.122].

У юридичній доктрині та нормах права тему ідентичності теж не оминають. У науці насамперед згадують про правову ідентичність як атрибутивну характеристику індивіда чи соціальної групи, а також про право на ідентичність як суб’єктивне право. Таке право також передбачене у деяких міжнародних договорах, національних конституціях чи галузевому законодавстві (насамперед у цивільних кодексах). Зокрема, у ст. 8 Конвенції про права дитини, ратифікованій Україною, передбачено, що “Держави-учасниці зобов’язуються поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім’я та сімейні зв’язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання. Якщо дитина протизаконно позбавляється частини або всіх елементів своєї індивідуальності, Держави-учасниці забезпечують їй необхідну допомогу і захист для найшвидшого відновлення її індивідуальності” [34]. В українському офіційному перекладі йдеться про “збереження індивідуальності”, однак в оригіналі – про “the right to preserve his or her identity”, а також про національність, а не громадянство [299].

Схоже положення міститься також у ст. 64 чинної Конституції Сербії: “Кожна дитина має право на особисте ім’я, запис у реєстрі народжень, право дізнатись про своє походження і право зберігати власну ідентичність”. Положення щодо ідентичності доволі часто зустрічаються в Конституції Сербії, зокрема про неї йдеться у ст. 14 про національні меншини, у ст.48 про етнічну, культурну, лінгвістичну чи релігійну ідентичність громадян, та у ст.81, де незалежно від попередньо згаданих ідентичностей, Конституцією передбачена взаємна повага, порозуміння та співробітництво [285]. Вартим уваги є те, що в основному йдеться про захист прав на збереження ідентичності найбільш вразливих до асиміляції та зовнішнього впливу груп – дітей та національних меншин.

О. Парута у дисертації на тему “Правова ідентичність особи” так пояснює увагу юридичної науки та нормотворення до правової ідентичності: “Причиною постановки проблеми ідентичності у правознавстві є глобальні процеси у культурній та політико-правовій сферах, та ускладнення соціально-правових відносин; активна гуманізація права. Саме деформалізація та персоналізація права дає поштовх до загальнотеоретичного розвитку вчення про правову ідентичність особи, нерозривно пов’язана з людиною як суб’єктом права”. Авторка стверджує, що тривалий час в українському правознавстві зв’язок суб’єкта права з людиною-особистістю не визнавали, оскільки в контексті легістської доктрини, особистість як суб’єкт права не виокремлювали. Тобто державоцентристська легістська теорія права фактично знехтувала антропоцентричним підходом. Натомість у європейській правовій доктрині розвивалось вчення про близьку за своєю природою до правової ідентичності категорію гідності, адже лише гідна людина може сприймати право як суспільно корисне явище, змиритися з обмеженнями власних прав заради загально суспільного блага, розвивати почуття відповідальності за власні вчинки. Тож О. Парута робить висновок, що правова ідентичність має динамічний характер, містить мотиваційну складову, є системою соціальних конструктів індивіда як суб’єкта права і формується під час соціально-правової взаємодії подібних і

відмінних суб'єктів права, відображає психологічне зіставлення себе з навколишніми правовими реаліями і впливає на правову реальність [61].

ЄСПЛ в свою чергу у справі “Тудвін проти Великобританії” де йшлося про гендерну ідентичність, визначив, що право на ідентичність є складовою права на повагу до приватного життя [20]. (“Тим не менше, суть Конвенції полягає у повазі до людської гідності та свободи людини. Відповідно до статті 8 Конвенції, де поняття особистої автономії є важливим принципом, що лежить в основі тлумачення її гарантій, захист надається особистій сфері кожної людини, включаючи право встановлювати деталі своєї ідентичності як індивіда”) [117].

Дослідники правової ідентичності роблять висновок: через засвоєння суспільних ролей та категорій правової ідентичності відбувається її формування, тобто ціннісної орієнтації, мотивів, емоцій, правосвідомості, розвиток яких надалі впливає на правову ідентичність, тобто виникає взаємозалежність. Здебільшого правова самоідентичність обумовлена приналежністю до певної правової групи і навпаки, приналежність обумовлена самоідентичністю [17].

Для переходу до теми наступного підрозділу необхідно підкреслити: характер власне правової ідентичності громадян України проявляється через виявлення поваги до права, свідоме виконання положень, норм і принципів, зокрема, й Конституції України, а проголошені конституційні цінності закладено в основу самоідентифікації громадян України, про що особливо свідчать події Революції Гідності та наступні, найяскравіше — екзистенційна війна, зокрема, й за конституційну державу. Однак рівень дотримання громадянами норм Конституції України рівнозначно залежить і від суб'єктивного ставлення особи, і від відповідності запропонованих державою правових норм правовим ідеалам, які були сформовані особою у ході її правової соціалізації [61].

Після аналізу наукових робіт з філософії, соціології та психології можна резюмувати, чому таке змістове наповнення поняття ідентичності стало можливим лише у XX столітті. Фрагменти пошуку і кризи ідентичності можна відшукати як у п'єсі “Цар Едіп”, так і в документах протестантської Реформації та Французької революції. А проте саме XX століття з винятковим акцентом на

індивідуалізмі (що спричинило поживлення імплементації інструментів захисту прав людини) та глобалізації (універсалізація цінностей через ратифікацію міжнародних договорів) уможливило концептуалізацію поняття ідентичності у різних галузях науки.

З досліджених джерел також чітко прослідковується: потреба в пошуку, дослідженні, окресленні ідентичності виникає радше у кризові моменти: більше відчувається відсутність ідентичності, ніж її присутність. Ідентичність чітко пов'язана з визнанням іншими, тож має суб'єктивний і об'єктивний виміри. Власне кризою ідентичності є відтак не лише брак самоусвідомлення, але й невизнання іншими своєї ідентичності. Саме такі кризові моменти і призвели до появи так званої політики ідентичності, що вимагала визнання певного індивідуального чи колективного "Я" на протигагу суспільним уявленням чи конвенційним переконанням. Утім, у такий спосіб право стало як відповіддю, так і антитезою політиці ідентичності, адже розширення спектру окремих суб'єктивних прав (зокрема, й визнання права на ідентичність у вузькому розумінні) є визнанням поваги до окремих індивідів і спільнот, насамперед до їхньої гідності (що лежить у центрі вимог політики ідентичності). А проте ідентичність на основі права неминує тяжіє до універсалізму, що впливає з гуманізації права; а це відрізняється від прагнення політики ідентичності до виокремлення конкретних спільнот чи індивідів.

1.2. Нормативні та доктринальні підходи до розуміння поняття конституційної ідентичності

Першим дослідженням конституційної ідентичності майже сто років: основним автором концепції загальноприйнято вважати Карла Шмітта. Навіть попри суперечливість спадщини цього німецького науковця, теорія конституційного континуїтету і ідентичності мала на меті вберегти нестабільний конституціоналізм часів Веймарської республіки від загроз встановлення недемократичного режиму. Водночас, беручи до уваги важливість історичних передумов та особливостей національної ідентичності, напрацювання

зарубіжних дослідників є корисними передовсім в частині теоретико-методологічних підходів.

Конституційна ідентичність як спроба зберегти державне “Я” супроти примату міжнародних актів (не дивно, що така потреба виникла насамперед в ЄС) ще з 80-их років минулого століття починає фігурувати як аргумент. Лісабонське рішення ФКС ФРН від 30 червня 2009 року (BVerfG, 2 BvE 2/08 від 30.6.2009) у відповідь на Лісабонську угоду остаточно ввело поняття в термінологію органів конституційної юрисдикції, охарактеризувавши його як “невід’ємний елемент демократичного самовизначення народу” [123]. Попри повільну імплементацію в доктрину та внутрішні нормативно-правові акти концепції конституційної ідентичності, цим поняттям все частіше оперують органи конституційної юрисдикції та Суд ЄС. Внаслідок цього, хоч мотивувальні частини рішень цих органів часто опираються на конституційну ідентичність, єдності ні стосовно змістовного наповнення вказаного поняття, ні навіть щодо спільного підходу до пошуку його визначення все ще немає. Не сприяє вирішенню ситуації і певною мірою політична, геополітична і навіть географічна зумовленість компонентів чи ознак конституційної ідентичності. Натомість таке визначення гостро необхідне для запобігання зловживанням змістом цього неоднозначного поки поняття та використання його як виправдання порушення норм міжнародного права. При цьому, вкрай важливо, щоби ця робота велася не в контексті виснажливого пошуку єдино правильної послідовності багатозначних слів, а шляхом методичного вироблення однакового розуміння сутнісного змісту комплексної правової категорії конституційної ідентичності.

Органи конституційної юрисдикції нерідко посилаються у рішеннях на конституційну ідентичність: зокрема, в контексті конституційного застереження перед приматом права ЄС. Першим таким рішенням, де національний суд теоретизував контрліміти, було рішення Конституційного Суду Італії від 18.12.1973 р. (справа Фронтіні) [149]. Конституційний Трибунал Польщі пояснив, що поняття конституційної ідентичності є еквівалентним або принаймні тісно пов'язаним з поняттям національної ідентичності (Рішення від

24.11.2010 р. №К32/09) [171]. Поняття також включає в себе традиції та культурну спадщину держави: його слід інтерпретувати не лише на підставі п. 2 ст. 4 Лісабонської угоди, а й її преамбули, де однією з вказаних цілей ЄС є поглиблення солідарності між народами Держав-членів з повагою до їхніх історії, культури та традицій [291].

Актуалізувала аналіз цієї проблеми саме органами конституційної юрисдикції практика ФКС ФРН, що впровадив поняття так званих “Eternity Clauses” (“Вічних положень”), що становлять ядро конституційної ідентичності держави. Це норми, які не підлягають зміні, навіть у випадку невідповідності праву ЄС (наприклад активне виборче право громадян Німеччини). На основі цієї доктрини приймали рішення органи конституційної юрисдикції Польщі, Угорщини та Чехії. Однак чому поняття “конституційної ідентичності” витіснило як у судовій практиці, так і в праві ЄС “національні ідентичності”? По-перше, визначення нації і досі доволі розмите (незрозуміло, що є конститутивною її ознакою: спільні етнічно-культурні особливості чи єдині правові цінності), по-друге, складно визначити таку ідентичність у не гомогенних державах. Тому акцент змістився з соціологічно-історичних аспектів на правовий [142, с.499].

Проте дослідники вважають цікавими насамперед використання поняття конституційної ідентичності за межами Європи, наприклад, особливим було рішення Верховного Суду Індії з двох причин: ця держава не належить до ЄС і, використовуючи це поняття, суд спирався на доктрину, а не на Лісабонську угоду, а також тут посилення на конституційну ідентичність було підставою для недопущення прийняття змін до положень Конституції, особливості яких були визнані істотними для її цілісності і гарантували імунітет від змін [168, с.375]. Згадане Гері Джейкобсоном рішення і справді є свого роду легендарним і варте аналізу: Кесавананда Бгараті проти штату Керала 1970 року визначило доктрину базової структури чинної Конституції Індії. Справа стосувалась права власності в рамках земельної реформи. Це рішення визначило, що зміни можуть бути прийняті, лише якщо вони не змінюють ідентичності повністю (п.42). Були

також перелічені ті положення і частини Конституції Індії, які власне й визначають її ідентичність [174].

Переїдемо до атрибутивності досліджуваного виду ідентичності: конституційної. Чому саме конституційної? Оскільки індивіди об'єднуються в спільноту за ознакою належності до колективного носія установчої влади (народу), а конституція є актом цієї установчої влади? Оскільки, як і у випадку інших групових ідентичностей, члени цієї групи поділяють спільні цінності (конституційні) і внутрішньо ототожнюють себе з групою (народом)? Чи йдеться про ідентичність власне конституції (в певному метафоричному сенсі, оскільки самоідентифікувати себе конституція не може)? Чи радше йдеться про ідентичність конституційного ладу, який реалізовується через дії народу? В доктрині поширені усі з вищезазначених тлумачень суті конституційної ідентичності. Однак науковці погоджуються: означення “конституційна” не дорівнює ні самому лише тексту конституції, ні актуальним політичним рішенням [236, с.2].

Моніка Пользін, зокрема, після спроби згрупувати підходи до розуміння конституційної ідентичності зазначає: незважаючи на відсутність універсального та уніфікованого визначення чи навіть єдиної сфери застосування, концепція конституційної ідентичності відрізняється від тих концепцій ідентичності, про які говорили двісті років тому. Сьогодні вона тісно пов'язана з конституцією певної держави, яка, як правило, стосується або сконструйованої ідентичності “я” відносно до конституції, або ж ідентичності самої конституції. Відтак дослідниця виділяє п'ять різних і незалежних дискурсів про конституційну ідентичність:

- 1) Дискурс, сформований з європейської правової дискусії, яка виникла через п.2 ст. 4 Лісабонської угоди: конституційна ідентичність як контрліміт від права ЄС та виправдання для його ж порушення;
- 2) Дискурс, що стосується національних конституційних цінностей як конституційної ідентичності та їхньої взаємодії з міжнародним публічним правом: чи можуть ці цінності бути виправданням порушення норм

міжнародного права і до якої міри. Тут конституційна ідентичність розглядається як вказівка на ступінь, до якого міжнародні органи, зокрема міжнародні суди, повинні враховувати важливі національні конституційні норми та/або цінності, тобто як складова теорії судового самообмеження;

3) Розуміння конституційної ідентичності як тотожності конституції самій собі – тобто, суто нормативна концепція. Це розуміння особливо поширене в Німеччині і отримало значний імпульс у судовій практиці з часів знаменитого Лісабонського рішення (Lissabon-Urteil), яке визначило конституційну ідентичність як юридичну концепцію, що описує ядро німецької конституції, яке не може зазнавати змін;

4) Абстрактна доктрина, що базується на взаємозв'язку між національною традицією та конституцією. Тут конституційна ідентичність розуміється як особлива колективна ідентичність народу чи нації, що також виражена, визначена чи сформована конституцією;

5) Пов'язана з імміграцією, яка впливає на самоідентифікацію нації [214, с.1596-1598].

Відтак через багатозначність термінів у зарубіжній доктрині конституційного права склалась цілком відмінні підходи до визначення поняття. Позиції двох найвідоміших дослідників конституційної ідентичності – Майкла Розенфельда та Гері Джейкобсона розділились. Майкл Розенфельд стверджує, що конституційна ідентичність характеризує радше ознаки конституції, а не суб'єкта влади. За його теорією, відповідно, конституційна ідентичність пов'язана не так з наявністю конституції для певної спільноти, яка її об'єднує, як з її змістом, контекстом. Відповідно конституційна ідентичність сформована текстом писаної конституції, офіційним конституційним тлумаченням та суспільною культурою в цілому [234].

Гері Джейкобсон, натомість, стверджує: конституційна ідентичність є знаряддям аналізу і опису конституційного розвитку. Відтак конституційна ідентичність не обмежується конституцією і доктриною, а включає в себе й політичні рішення. Спільною для конституцій є концепція (імпліцитно чи

експліцитно інкорпорована в документі) про вид утворення, який конституція прагне зберегти чи стати. Ця концепція чи бачення складається з поєднання атрибутів, що відображають, що є відмінним у політичній культурі, так і те, що можна сприймати як спільні риси універсальної культури конституціоналізму [168, с.142].

У свою чергу Герхард ван дер Шифф та Крістіан Каліес у праці “Конституційна ідентичність у Європі багаторівневого конституціоналізму” зазначають, що причиною ототожнення “національної ідентичності” з Лісабонської угоди із конституційною ідентичністю є власне асоціація національної із культурною чи етнічною, чи гадана відсутність у ній правової природи або хоча б доправовий характер. А конституційна ідентичність – термін, добре відомий у Державах-членах як ядро чи фундаментальні елементи або цінності конкретного конституційного ладу держави, як вираз її індивідуальності. Одночасно він визначає конституційні ліміти щодо ЄС. Це фактично портал між правом ЄС та національним конституційним правом для декларації того, що варте захисту [116].

Є й інші альтернативні підходи, які акцентують на ідентичності суб’єкта прийняття Конституції – народу, втім, теж з окремих галузевих позицій. Наприклад, Армін ван Богданді визначає конституційну ідентичність як сукупність ознак, які характеризують на юридично-політичному рівні ключові рішення спільноти порівняно з іншими державами, міжнародними чи наднаціональними організаціями [97]. У цьому визначенні можна спостерігати певний перекид акценту на зовнішньому вимірі ідентичності, натомість про внутрішній його вимір – тобто самоідентифікацію спільноти – народу – з певним конституційним ладом, не згадано. Однак це очевидно, адже науковець працює у галузі міжнародного права.

На думку польського дослідника Томаша Сломки, держава може бути ідентифікована конституційно з двох перспектив:

- 1) з перспективи власної конституційної традиції (до уваги береться тяглість і повторюваність (сталість) конституційних рішень (в США, до

прикладу, це непрямі вибори Президента). Водночас конституційний лад, аби стати “особистою” ідентичністю конституції, повинен “вкоренитись” у суспільстві, бути адаптованим до його фактичних потреб;

2) з перспективи відношення до інших конституційних ладів. Таким чином, аналізується «конституційне оточення» держави і його вплив на конституційний вибір (до прикладу, на Конституцію Польщі 1921 року та Конституцію Чехословацької Республіки 1920 року мала значний вплив Конституція III Французької Республіки).

Ця специфіка конституційного ладу, , отож, включає в себе не лише засади державного устрою, форми державного правління, чи навіть рівень економічного розвитку, а й зовнішню політику – участь у міжнародних чи наднаціональних організаціях, політичних союзах, а насамперед – вплив загальних тенденцій конституційної доктрини на політико-правову думку через творців конституції. Так конституція держави стає одночасно частиною “конституційної спільноти” і віддзеркаленням цінностей і засад, властивих для створеного нею конституційного ладу [246, с. 75–76].

Натомість вірменська дослідниця Анаїт Манасян переносить вищезгадану концепцію ідентичності як психосоціального феномена на конституційну ідентичність, тобто пропонує сприймати конституційну ідентичність не як особливість, притаманну соціальній системі, а як специфіку, яка формується і трансформується як результат соціальних взаємодій. Усі новостворені особливості, зокрема й запозичені з інших систем, також стають ознаками, що визначають оригінальність і індивідуальність даної системи. З цього науковець робить висновок: конституційна ідентичність характеризує оригінальність і унікальність конкретного конституційного ладу [199, с.96-97].

Аби критично проаналізувати вищезазначене щодо змістовного значення поняття конституційної ідентичності, необхідно врахувати два аспекти: 1) визначення родового поняття ідентичності; 2) коли і з якою метою виникло і було впроваджене поняття “конституційна ідентичність”?

Перш за все, у світі можна спостерігати тенденцію до розмежування між ключовими конституційними положеннями, яким надається спеціальний статус і які тлумачаться як незмінні, та іншими, менш важливими, змінними приписами. У США, наприклад; це одна з вагомих доктрин структури конституції. Власне доктрина конституційної ідентичності (Verfassung—Identität) в Німеччині, де й з'явилась, тісно пов'язана з категорією “вічних положень” Основного Закону. Наразі ці незмінні положення є основним аргументом встановлення контрлімітів від права ЄС. Проте, варто згадати, що ця доктрина була вперше сформульована у 1928 році критиками демократії Карлом Шміттом (як “ідентичність і континуїтет Конституції як цілісності”) та Карлом Білфінгером (як “ідентичність конституційної системи”). Доктрина ця призначалась для виправдання імпліцитних меж для внесення змін до Конституції (Веймарська Конституція 1919 року не містила матеріальних обмежень для внесення змін) [226].

Карл Шмітт вважав, що теорія держави невіддільна від конституції. Конституція виражає зміст “душі” держави і є джерелом її правопорядку, включаючи позитивне законодавство. Проте, на думку вченого, писана конституція і конституційні закони не вичерпують значення і цілей конституції – сучасники Веймарської конституції забули про це. Вона також відображає політично зумовлену дійсність спільноти. Як і Абсолютна держава, Абсолютна Конституція є виразом справжнього чи рефлексивного цілого, політичним феноменом, що охоплює систему вищих чи трансцендентних норм і конкретний існуючий лад. Саме з Конституції можна визначити позитивну політичну ідентичність, зокрема й Веймарську. Як і держава, Конституція багатоліка в автентичному абсолютному значенні [249, с.151-152]. Карл Шмітт виділяє шість відмінних, але пов'язаних вимірів (facets) конституції, поділивши їх на дві групи:

1. Конкретні значення (виміри існування політичної єдності):
 - 1.1. Держава є Конституція – екзистенційне ядро політичної спільноти;
 - 1.2. Конституція є форма держави (демократія, республіка, монархія);
 - 1.3. Конституція є динамічною інтеграцією – індивідууми еднаються у політичну спільноту, сприймаючи ціль спільноти як свою власну.

2. Нормативні значення:

2.1. Конституція є велінням – інкорпорація правопорядку в спільноту, держава і субординативні інституції вичерпуються конституцією;

2.2. Конституція є волею установчої влади – нормативна валідність волі влади конституцієдавця, її екзистенційні якості визначає сама конституція;

2.3. Конституція є кодифікація – експліцитна, письмова кодифікація принципів єдності і конкретного способу існування [243, с. 80-82].

Писана конституція не може тлумачитись окремо від політичної волі – установчої влади волі народу – як політично-екзистенційної єдності. Валідність писаної конституції залежить від змістовних вимірів абсолютної конституції. Інколи це співвідношення виражене у позаправових аспектах конституції – як-от у преамбулі.

Первинно і за цілями, і за значенням конституційною ідентичністю вважались незмінні положення конституції, потреба в згадці про які виникала лише у разі загрози внесення у них змін. Більшість рішень органів конституційної юрисдикції, де згадується конституційна ідентичність, і зараз використовують цю концепцію саме з цією метою. Якщо раніше конституційна ідентичність була радше запобіжником від політичної сваволі, то тепер, коли виник новий тип суб'єкта міжнародного права – ЄС, якому держави добровільно передають частину суверенітету, це спроба запобігти надмірній такій передачі (через виключні і невиключні повноваження).

Конституційна ідентичність – динамічний феномен. Її зміст формується конституцієдавчим органом та органами конституційного правотлумачення (тобто, національними парламентами, національними органами конституційної юрисдикції, Європейським Парламентом, Радою ЄС, Судом ЄС). Зміни до джерел конституційного права, а також так зване динамічне правотлумачення (чи концепція “живої Конституції”, у деяких державах) відображає трансформації конституційних ідентичностей через еволюцію суспільних відносин.

Трапляються також і революційні зсуви, які ламають конституційну архітектоніку. Так, стосовно внесення змін до Конституцій внаслідок таких визначальних зсувів, говорять про так званий конституційний розпад (Dismemberment). Він може трапитись миттєво або поступово, може зміцнити чи підірвати ліберальну демократію. Він передбачає фундаментальну трансформацію ключових положень конституцій. Теорія конституційного розпаду встановлює базову лінію для нових положень і розуміння, звідки оцінювати, чи конституційні зміни трансформують щось інтегральне про конституційні права, структуру чи ідентичність. Найяскравіші приклади – розпаду Конституції Туреччини з демократичної до авторитарної та реконструкційні поправки до Конституції США, що відмінили рабство. Конституційний розпад заповнює порожнечу, що існує в теорії конституційних змін між змінами і новою конституцією. Це більше, ніж зміна, але менше, ніж нова редакція, адже немає розриву континуїтету. Конституційний розпад змінює одну чи більше найважливіших, базових конституційних ознак – фундаментальне право, структуру чи ключову рису ідентичності конституції [93, с.84-86]. В контексті тяглості, науковці вважають, що положення Конституції не є пактом суїциду. Відтак провідним принципом конституційної ідентичності є конституційне і національне самозбереження, яке діє як метаправило для конструкції специфічних положень документа і в випадках екстраординарної необхідності переважає конституційні вимоги [252].

Тим не менш, не можна зводити поняття конституційної ідентичності лише до мети, для якої воно використовується, тим паче, що ця ціль може відрізнитись як територіально, так і темпорально. Тож повернімось до загального визначення конституційної ідентичності. Чи це сукупність атрибутів фактичної конституції, тобто ідентичність конституції? Тоді важливими є ключові незмінні положення, які виокремлюють конституцію з-поміж інших конституцій чи міжнародних документів. Чи все-таки конституційна ідентичність нерозривно пов'язана із суб'єктом – народом, який може бути пов'язаним з конституцією у два способи: як її творець та як той, хто зобов'язаний її дотримуватись. Така конституційна

ідентичність радше формується також і на основі спільних цінностей, які єднають населення в єдину спільноту – народ, який через конституцію творить державу.

Ганс Ліндел вважає, що “Я” самоконституції – це рефлексивна ідентичність, ідентичність як колективна самість (selfhood) в контрадикції до ідентичності як однаковості, тотожності. Самоконституція це одночасно і об’єкт, і суб’єкт, тобто конституція конструює колективну ідентичність як самоопис соціальної системи з допомогою нормотворчого права. Колективна ідентичність має теж подвійну природу – це і спосіб самоопису соціальної системи, і корпоративний актор, в прямому значенні. В межах постмодерної національної держави ми все частіше говоримо не про спільноту, а про суспільство, де соціальні зв’язки набагато менш тісні [197, с.10].

Для повного розуміння поняття конституційної ідентичності слід також розмежувати його з суміжними. Такими є, зокрема, конституційні цінності, конституційна традиція, конституційна культура та конституційний патріотизм.

Найбільше поняття конституційного патріотизму популяризував Юрген Габермас, який вважав, що це єдина допустима форма політичної ідентифікації після Другої світової війни, спираючись на принцип, що “демократичне громадянство повинне бути закорінене у національній ідентичності народу” [159, с. 500]. І хоч науковці вбачають генезу поняття ще у працях Карла Ясперса, беззаперечно одне: конституційний патріотизм є ідеєю, що набула поширення у ФРН як концептуалізація громадянської постнаціональної ідентифікації. Згідно з цим підходом громадяни співвідносять себе з нормами та цінностями у осерді Конституції, тобто її основою, зокрема, демократичними процедурами для легітимного законодавства – тобто це спроба вираження універсальних норм правосуддя та урядування у специфічних контекстах [212, с.56-57].

Можна стверджувати: хоч ці поняття дуже схожі, але вони різняться як сферою застосування, так і широтою. Парадоксально, однак конституційна ідентичність, будучи галузевою категорією (насамперед конституційного та міжнародного права), має і значно ширший зміст. Конституційний патріотизм є

радне філософським підходом, який є противагою етнонаціональній ідентичності, способом подолання внутрішньодержавних міжетнічних відмінностей. Тоді як конституційна ідентичність, використовувана частіше саме у правовому контексті є і контрлімітом від наднаціонального права, і ядром “вічних” норм, і контитуїтетом конституції, але і відчуттям приналежності громадян до конституційної держави, з-поміж іншого. Важливим є і те, що конституційний патріотизм є фактично ідентичністю, почуттям співпричетності, що базується на спільній конституції (первинною є саме індивідуальна та колективна ідентичність громадян). А в конституційній ідентичності поняття ідентичність використовується *per se*, як власне тягла тотожність конституційної держави самій собі.

Професорка О. Бориславська вважає, що “загалом негативне ставлення до феномена конституційної ідентичності сьогодні є переважаючим у публікаціях європейських учених. Причиною такого є, як видається, застосований підхід до розуміння її сутності: емпірико-прагматичний. Виходячи із нього, на сутність феномену конституційної ідентичності дивляться виключно, або переважно, з погляду його практичного застосування в судовій практиці та конституційній юриспруденції”. О. Бориславська пропонує “аналізувати конституційну ідентичність крізь призму національної ідентичності та потреби її захисту, застосовуючи раціональний підхід”. Такий підхід, на думку дослідниці, дає можливість поглянути на природу конституційної ідентичності та дати відповідь на питання “чим вона є за своєю природою; чи є вона ідентичністю (унікальністю) конституційного тексту чи ідентичністю спільноти (національної чи політичної), влада якого є джерелом цього тексту?” [5, с. 8]

Окремі науковці також вважають за потрібне вживати поняття “конституційна культура” замість “конституційної ідентичності”, оскільки, мовляв, “конституційна ідентичність є надто гомогенним, статичним і концентрується на письмовому документі, тоді як культура враховує і конфлікти при конституцієтворенні та доктринальні розбіжності у тлумаченні” [212, с.56-57]. Однак можна висловити два зауваження до таких тверджень. По-перше, таке

розуміння поняття конституційної ідентичності впливає з надто вузького тлумачення конституції лише як писемного джерела, з виключно експліцитними нормами, застиглу у часі, ігноруючи фактичну конституцію. По-друге, конституційна культура є доречним поняттям у соціологічному вимірі, тоді як на рівні органів конституційної чи міжнародної юрисдикції воно не прижилось.

Щодо конституційних цінностей, то вони є компонентами конституційної ідентичності, як і частково конституційні традиції.

Можна вважати синонімічним поняттям також концепцію Абсолютної Конституції того ж Карла Шмітта. Британський професор Мартін Лофлін зазначає наступне: конституційні закони можуть бути призупинені, коли їхня практика суперечить Абсолютній Конституції, що лежить в їхній основі. Також є імпліцитні межі конституційних змін. Конституційні зміни, що суперечать політичному статусу, в основі є неконституційними в абсолютному сенсі, навіть якщо формально відповідають писаній конституції [198, с.215]. Як бачимо, що професор Лофлін теж пише про конституційну ідентичність.

Карл Шмітт визначав Абсолютну Конституцію як процес становлення – динамічного утворення чи інтеграції. Держава і конституція існують лише, доки є воля і відданість громадян, які розуміють нормативні взаємні зобов'язання публічного ладу. Абсолютна Конституція (на відміну від Відносної, що вичерпується лише текстом) є процесом, у якому громадяни чи суб'єкти починають ідентифікувати себе з членами політично-екзистенційної спільноти. Конституція сприяє ідентифікації громадян з політичним статусом, долаючи індивідуалізм і відцентрові течії і створюючи “народ” як “політично існуюче утворення, здатне до дії” [198, с. 142-145]. Фактично, Шмітт ототожнює державу і конституцію, вважаючи конституцію більше, ніж просто деривативом від держави. Водночас виникає парадокс – якщо Конституція є актом установчої влади народу, то цей народ має існувати до її прийняття – тоді у який спосіб Конституція єднає народ і трансцендує індивідуальності, перетворюючи їх у носіїв політичної волі?

Водночас для цілей цього дослідження не менш важливим є розуміння поняття наукової категорії та категорії конституційного права. Як стверджує Т. Подорожна, конституційно-правові категорії – це широкі за рівнем узагальнення й абстрагування в межах конституційно-правової науки поняття. Вони відображають найістотніші властивості конституційно-правової дійсності, основні зв'язки всіх правових явищ і тому є найбільш глибокими за змістом і широкими за об'ємом поняттями, які формують основу науки конституційного права. Дослідниця виходить із філософського поняття категорії: категорії як різновид понять є основним стійким теоретичним ядром. Вони поступово виділяються як поняття найбільш загальні за об'ємом і можливостями використання у пізнанні наукових явищ (наприклад, “конституційно-правова норма”, “система конституційного права”, “конаституційний процес”, “конституційні правовідносини”, “конституціоналізм” та ін.) [63, с. 17]. Якщо брати за основу такі визначення, є зрозумілим, що конституційна ідентичність є саме категорією конституційного права, адже є фундаментальним, загальним поняттям, з високим рівнем абстракції, які відображають зв'язки конституційно-правових явищ і є загальними за об'ємом.

Проте важливим є і розмежування між категорією та поняттям. Т. Подорожна на прикладі поняття і категорії “конституція” демонструє розбіжність. Так, на її погляд, “конституція” через основоположний характер є категорією для потреб конституційного права, а поняттям – для усіх інших галузей права та наук. Професор В. Лисий зазначає, що поняття завжди є єдністю вказаних моментів, хоча переважання одного з них дає види поняття. Тому категоріальна всезагальність не тотожна поняттєвій. Це тому, що всезагальність як категорія береться ізольовано від особливого й одиничного (тобто категорії виражають лише універсальні, всезагальні сторони світу, а тому в них не беруть до уваги одиничні, специфічні й особливі його сторони). Навпаки, у понятті всезагальність, особливість і одиничність містяться в нерозривній єдності за Гегелем [165].

У категоріях синтетична (об'єднуюча) чи аналітична (рубрикуюча) функції присутні водночас. Їхню єдність можна розглядати як специфічну особливість категоризації речей і подій, взагалі окремих фрагментів реального світу і знання про нього [45, с. 27].

Вважаємо, що залежно від функціонального призначення конституційна ідентичність може бути і категорією, і поняттям конституційного права. Саме ця особливість – специфічне поєднання уніфікуючих та диференційних чинників, яка є ключовою ознакою конституційної ідентичності, у поєднанні з прагненням до узагальнення визначає категорійність цього поняття. З іншого боку, при вживанні для потреб міжнародного права, теорії держави і права, права ЄС чи інших галузей права та науки, конституційна ідентичність є поняттям, яке поєднує, зокрема й особливість та одиничність разом із всезагальністю.

На жаль, наразі не видається можливим порівняльний аналіз визначень конституційної ідентичності українських науковців: категорія вивчена лише фрагментарно, в основному в межах та на перетині інших категорій – до прикладу, конституційних цінностей, які цю ідентичність формують. Однак до певної міри науковці з різних держав проявлять схожі бачення стосовно самої суті конституційної ідентичності, яка, що було уже відзначено вище, є у кожному окремому випадку унікальна, але закономірності формування конституційної ідентичності в Україні аналогічні загальносвітовим тенденціям.

Втім, в українському конституційно-правовому дискурсі необхідно міркувати над українським відповідником термінопоняття “ідентичність”, що впливає з його природи – намаганні зберегти себе, униканні кальок чи шаблонів. Видається, що найближчим могло б бути поняття “самобутність”, як таке, що використовується насамперед у Конституції України (стаття 11), а також у низці законів та міжнародних договорів у значенні власне ідентичності. (наприклад, у Законі “Про корінні народи” [26], у Законі “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності” [28] у Конвенції про охорону та заохочення

розмаїття форм культурного самовираження [35] чи в Рамковій Конвенції про захист національних меншин [69].

Отже, конституційна ідентичність для цілей науки конституційного права є базовою категорією, тоді як для інших наук є поняттям. Поняття конституційної ідентичності, як і родові поняття ідентичності, є доволі багатозначним і комплексним, що охоплює водночас і унікальність конституційного ладу, і незмінні положення Конституції, і запобіжник від наднаціонального права.

Попри різні підходи, дискурси та функції конституційної ідентичності, найбільш загальною видається дефініція через поєднання інтеграційного та диференційного аспектів (найближча до визначення Арміна ван Богданді, однак скорегована з погляду конституційного права та з врахуванням консолідуючої ролі ідентичності): конституційна ідентичність – це комплекс особливостей конституційного ладу та конституційних цінностей певної держави, які водночас об'єднують громадян в одну спільноту (народ, націю) та відрізняють цю державу (а також народ, націю) від інших держав, міжнародних та регіональних організацій, народів світу. При цьому, важливо пам'ятати, що поняття ідентичності як результату самоідентифікації у соціогуманітарних науках найчастіше вживається у двох тісно переплетених вимірах – “внутрішньому” (індивідуальному) та “зовнішньому” (соціальному). А конституційна ідентичність – комплексне поняття, яке, тим не менш, найбільш тяжіє до специфічного різновиду колективної (групової) ідентичності. Як і родовому поняттю ідентичності, конституційній ідентичності притаманні ознаки тяглості у часі та просторі, динамічність, самоідентифікація членів спільноти та їх взаємне визнання.

1.3. Розмежування національної та конституційної ідентичності та тлумачення їх органами конституційної юрисдикції

Фактично нове для науки конституційного права України термінопоняття “конституційна ідентичність” доволі часто ототожнюється із більш звичним

“національна ідентичність” не лише в доктрині чи правотлумаченні, а й у правових актах та судових рішеннях. Так, органи конституційної юрисдикції часто вживають словосполучення “національна конституційна ідентичність”, а органи конституційної юрисдикції та Суд ЄС використовують поняття “конституційна ідентичність”, аби окреслити те, що захищає стаття 4(2) Лісабонської Угоди, хоч ідеться про дослівно “національні ідентичності Держав-членів, притаманні їхнім фундаментальним структурам”. Однак слід дослідити, чи взаємозамінні ці поняття [291].

При розмежуванні понять “національної” та “конституційної” ідентичності, насамперед треба зрозуміти змістове наповнення поняття “нація”.

Засновник наукового націоналізму Ганс Кон запропонував дихотомію західного громадянського націоналізму і незахідного етнічного націоналізму [188]. Л. Нагорна вказує на термінологічну невизначеність понять “нація” і “народ” в основних європейських мовах. Але не варто забувати, що у більшості країн Європи та в США період формування націй співпав з періодом становлення національних держав, і збіг цих двох понять сприймався, як норма. Зовсім в іншому руслі розвивався такий процес в Україні, де формування нації відбувалося в умовах багатовікової бездержавності, ускладненої розчленованістю території [47]. Розуміння нації як політичної чи етнічної деколи вимагає безпосередньої вказівки на вид, однак іноді контекст чи однозначність та загальновідомість у слововживанні дозволяє упускати прикметник. Наприклад, цілком зрозуміло, що ведучи мову про національні меншини в певних державах, нація розуміється як етнічна. Коли ж ідеться, до прикладу, про бельгійську чи канадську націю, можлива лише інтерпретація політичної нації (через множинність етнічних націй, з яких неможливо виділити титульну, або історично зумовлене формування одразу політичної нації на базі кількох етнічних).

Бенедикт Андерсон у своїй ключовій праці “Уявлені спільноти” визначає націю так: це уявлена політична спільнота, при чому уявлена як політично обмежена і суверенна. Нація є уявленою, адже особисто знати кожного її

представника нереально, втім вона обмежена як кордонами інших держав, так і їхнім суверенітетом. На думку Андерсона, національна держава прийшла на зміну теократії та династійній державі – ті ж занепали внаслідок поширення книгодрукування та зростання рівня освіченості. [2, с.22]

Ульріх Гальтерн вважає, що найбільшим привілеєм національної держави є власне засновницький міф – той, який вимагає пожертви від своїх громадян. Конституцію утворює власне навіть не демос, як панівна етнічна група, а правова фантазія революції і пам'яті. Водночас і недержавні правопорядки мають такі міфи (релігійні і етнічні групи), проте міфи підсилюються конституцією, яка діє як колективна пам'ять [160].

Ентоні Сміт у праці “Національна ідентичність” визначає націю як сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів [80, с.11]. Зрозуміло, навіть без вказівки з боку автора: йдеться про політичну націю, адже перелік перетинається з ознаками держави. Водночас виділяючи види націй, дослідник перелічує і ознаки етнічної нації:

1) групова власна назва; 2) міф про спільних предків; 3) спільна історична пам'ять; 4) один або більше диференційних елементів спільної культури; 5) зв'язок із конкретним “рідним краєм”; 6) почуття солідарності у значної частини населення [80, с.15].

Ці ознаки, хоч і є складовими спільної історичної пам'яті, характеризуються суб'єктивністю (на відміну від об'єктивних ознак політичної нації, які не залежать від самосприйняття себе суб'єктом). Окрім того, ці ознаки – культурні чи психологічні, а не політичні, державотворчі.

В основі дихотомії Ернеста Гелнера на “політичну” та “етнічну” нації схожий підхід, однак з іншим акцентом. Отож, двоє людей належать до однієї нації лише тоді, коли вони належать до однієї, спільної культури — останнє поняття означає систему ідей, символів, асоціацій, способів поведінки та спілкування. Не потрібна вказівка на те, що йдеться про етнічну

націю. Натомість, якщо двоє людей належать до однієї нації, коли вони визнають один одного як таких, що належать до однієї нації, то розуміємо, що тут поняття “нація” вживається у значенні “політична”. Іншими словами, політичні нації створює людина; нації є продуктом певних переконань, прихильностей та взаємного визнання. Певна група людей (наприклад, мешканці визначеної території, носії однієї мови) стає нацією там і тоді, де і коли члени цієї групи однозначно визнають спільні взаємні права та обов’язки завдяки членству в цій групі. Автор стверджує: саме наявність таких відносин, а не якісь інші спільні ознаки (хоч якими б вони були) перетворює їх на націю і відокремлює їх від усіх, хто до неї не належить [13, с.36].

Вартим уваги є твердження Ендрю Мейсона, що сталі ліберальні інституції забезпечуються навіть за відсутності спільної національної ідентичності (тобто відчуття спільної приналежності), якщо громадяни відчують приналежність до держави як політичного утворення. Емпіричними прикладами стабільних ліберальних демократій, легітимізованих постнаціональним відчуттям приналежності до держави, а не один до одного (через культурну гетерогенність) автор вважає США, Бельгію і Швейцарію [202, с. 115-116]. І хоча дослідник не проводить прямих паралелей між конституційною та національною ідентичностями, США, Бельгія та Швейцарія прийняли конституції одразу після утворення (1787 р., 1830 р. та 1848 р.). Всі з них досі чинні, і зміни вносились до них відносно рідко (так, перші зміни до Конституції Бельгії були внесені у 1970 році, 140 років після прийняття; зараз діє третя редакція Конституції Швейцарії від 1999 року, що не змінили суті Конституції).

Водночас у тлумаченні Конституції України, Український народ є тотожним політичній нації, а українська нація – етнічній нації. Це підтверджується Преамбулою: Українським народом є громадяни України всіх національностей, водночас право на самовизначення здійснила саме українська нація. У той же ж час, відповідно до статті 11, “державою сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх

корінних народів і національних меншин України” [36]. Змістовне наповнення термінів в Конституції України є чітким: українській етнічній нації, а не народу, гарантується колективне право на самобутність, як і іншим етнічним націям та “корінним народам”, у яких немає власної держави.

Вже згадана раніше Л. Нагорна, аналізуючи саме таке термінологічне наповнення, зазначає, що обрана молодого державою парадигма націо- і державотворення не була національно-етнічною і не закріпила за титульним – українським – етносом ніяких владних переваг. Закладений об’єднуючий потенціал виявився слабким для того, щоб політична нація стала вагомим конструктором ідентифікаційного поля. Ідентифікація з етносом, на її думку, є в своїй основі культурною, в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. Підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Підґрунтя нації – інституційне, політичне, територіальне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо. [47] Авторка цитує В. Степаненка, що всередині громадянської нації завжди існує усвідомлення “іншості”, яке створюється збереженням етнокультурних відмінностей. На його погляд, толерантні міжетнічні відносини – основа конституційного патріотизму на противагу етнічно орієнтованому націоналізмові. [82, с. 64]

М. Єгупов у дисертації теж дотримується схожої думки: науковець стверджує, що стосовно ідентичності “національне” розглядається переважно в соціально-політичному сенсі; “культурне” – здебільшого для позначення власне національних аспектів, процесів і атрибутів; “етнічне” віддзеркалює кровні зв’язки і вказує на походження людини з певного етносу. Національна ідентифікація є ідентифікацією за соціально-політичною ознакою. [21]

З вищезазначеного можна зробити висновок: в українській науці, коли йдеться про національну ідентичність, здебільшого мається на увазі власне політична нація. Тож можна вважати, що українська теорія ідентичності та

конотації досліджуваного поняття радше корелюються із визначенням “національної ідентичності держав” у Лісабонській угоді і значно ближчим є їхнє співвідношення із конституційною ідентичністю. Однак, попри те, що національна ідентичність в Україні сприймається насамперед крізь призму політико-правових ознак (тобто, це громадянська ідентичність, базована, зокрема, й на Конституції), все ж як анексія та окупація територій у 2014 році, так і повномасштабне вторгнення у 2022 році, засвідчило: космополітизм і недостатній конституційно-правовий захист етнічно-культурних компонентів ідентичності загрожують також і державності. Ба більше, для конституційних держав західної цивілізації захист компонентів національної ідентичності є властивим і природним, і рідко свідчить про утиски національних меншин. М. Єгупов та Л. Нагорна, як і багато інших вчених, готували свої дослідження, коли значення національно-етнічної ідентифікації як розмежування не було наскільки очевидним. Втім, розмежування конституційної ідентичності та конституційно-правового захисту національної ідентичності (наприклад, через Закон “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності”, прийнятий на основі Конституції) в 2023 році є цілком очевидним і приклад України буде розглянутий у підрозділі 3.4.

Отож, народ (нація) – спільнота людей, що характеризується певними ознаками, які об’єднують їх внутрішньо і водночас відрізняють від інших спільнот. До таких ознак в основному належать: 1) Територія; 2) Мова; 3) Релігія; 4) Історія; 5) Культура та традиції; 6) Політичні орієнтації; 7) Економіка.

Цей перелік не є вичерпним чи універсальним. У кожній державі визначальними є різні фактори, та зрозуміло одне: чим більше об’єднувальних чинників та спільних відмінностей, тим сильніше почуття національної ідентичності та міцніша політична нація (оскільки вона ґрунтується не лише на добровільній згоді на об’єднання, а й об’єктивних підставах такого об’єднання). Деякі чинники (наприклад, закрита від зовнішніх впливів територія – у випадку

острівних держав, як Японія) підсилюють інші, бо сприяють утвердженню повсюдності однієї мови чи релігії. У інших випадках, конституційний захист окремих вагомих чинників є питанням збереження держави.

Щодо розмежування національної та конституційної ідентичності, на думку німецького професора Райнера Арнольда, їх складно визначити, адже обидвох стосується проблема концептуальної амбівалентності юридичних термінів. “Національна ідентичність”, визначення із Маастрихтського договору (ст. 6.3) та Лісабонської угоди (ст.4.2) та “конституційна ідентичність” зазнала загальноєвропейської дифузії в рішеннях органів конституційної юрисдикції та академічних дискусіях. З формулювання у Лісабонській угоді випливає, що конституційна ідентичність є частиною “національної ідентичності держав”, оскільки у статті згадується про конституційні та політичні структури. Що мається на увазі під політичними структурами і чим вони відрізняються від конституційних – незрозуміло, оскільки діяльність політичних структур регулюється конституційним правом, тобто вони мали би збігатися. Відтак положення з Лісабонської угоди є явно не достатніми для розмежування: окрім вищенаведеного, слід згадати, що “структури” як базис ідентичності охоплюють не лише інституційний вимір конституційного ладу, а також функціонування цих інституцій [230].

Аренд Лейпхарт вважає типовим національну ідентичність тлумачити передусім у контексті політичних процесів, як політичну ідентичність (західна модель), а “націю як спільноту людей, що коряться тим самим законам та інституціям у межах даної території” [196].

У нідерландській доктрині є доволі поширеним питання співвідношення національної та конституційної ідентичності. Ельке Клоотс переосмислює звичне для органів конституційної юрисдикції та інших науковців ототожнення цих двох понять. Відмінність впливає з різновекторності намірів: зобов’язання ЄС ґрунтується на ліберальній вимозі шанобливого ставлення до членів багатонаціональної політичної спільноти; занепокоєння конституційних судів конституційною ідентичністю ґрунтується на конкретній концепції суверенітету.

Тобто, йдеться про різні теоретичні наративи. Така вимога для ЄС є важливою, бо певні європейські цінності (справедливість, свобода і життєздатність багатонаціональної політики), реалізуються лише при повазі до національних ідентичностей. Йдеться радше про особливості, що роблять національну спільноту, якою вона є (історія, мова, цінності, традиції), і без яких спільнота перестала б бути такою, оскільки ці особливості відображаються і у фундаментальних національних структурах, зокрема конституційному праві. Чи є ці структури частиною національної конституції, тобто чи індивідуалізують вони конституцію та виділяють її серед інших, не має значення відповідно до цього положення. Натомість органи конституційної юрисдикції утворені конкретно для того, щоб захищати національні конституції, це причина їхнього створення. Впродовж виконання цього завдання, ці органи не беруть до уваги норми, що є виразниками національної ідентичності держави, предметом їх розгляду має бути саме ідентичність конституції, тобто ті положення, без яких національна конституція більше не була б нею. Щодо положення Лісабонської угоди, судячи з тексту ст. 4 (2) застереження про ідентичність захищає національну ідентичність Держави-члена, що знаходить своє вираження у фундаментальних структурах держави, особливо в її конституції. У тексті прямо наводиться приклад таких „фундаментальних структур”, які можуть відображати національну ідентичність держави: ті, що стосуються регіональної та місцевої автономії [118]. З моменту набуття чинності Лісабонською Угодою Суд ЄС кілька разів висловлювався щодо значення “національної ідентичності”, яка захищається застереженням про ідентичність. На думку Суду, національна ідентичність включає серед іншого, “статус держави як республіки” [172] та “захист офіційної національної мови держави” [176]. Тож Ельке Клоотс доходить до висновку: враховуючи багатонаціональний характер ЄС та відсутність єдиної теорії суверенітету, концепція національної ідентичності є релевантнішою конкретно для Лісабонської угоди і її не слід відкидати як надто розмиту або надмірно політичну. Втім, вченим-правознавцям, очевидно, легше оперувати

загальноприйнятими правовими концепціями, як конституційна ідентичність [118].

Інша нідерландська дослідниця Барбара Оумен відзначає, що серед тлумачень поняття конституційної ідентичності (окрім конституційної культури та сукупності ознак конституції) є взаємозв'язок між національною ідентичністю та конституцією. А зокрема, як колективні мрії і прагнення виражені в або виборюються через Конституцію і культуру, що її оточує? Такий аналіз потребує глибокого розуміння історичних передумов. Таке тлумачення конституційної ідентичності, що фактично є винаходом XVIII століття (тяглість та зміни історії нації відображені у її конституції), зустрічаємо у концепції держави-нації як “уявленої спільноти” Бенедикта Андерсона та концепції конституції як вираження волі народу і механізму контролю влади. Водночас авторка зазначає, що конституційна ідентичність може як служити розширенню сфери захисту індивідуальних прав і свобод (тобто тяжіти до уподібнення як континуїтету європейської конституційної традиції), так і протидіяти такому прогресу (тобто тяжіти до самотності як вираження ключових маркерів та ідей про колективне “я”). Наприклад, у Конституції Нідерландів відображений децентралізований характер врядування і традиція консенсусу, співпраці та прагматичного плюралізму. Навіть винятковий наголос на інтернаціоналізмі тісно пов'язаний з нідерландською концепцією самотності, адже нідерландці самоідентифікували себе як промоутери ідей міжнародного права з часів Гуго Гротіуса та Гаазьких мирних конференцій 1899 та 1907 рр. [219, с. 236].

Польська вчена Едита Кшиштофік зазначає, що принцип поваги до конституційної ідентичності трактується як на національному, так і на рівні ЄС як невід'ємна частина концепції “національної ідентичності”, адже остання стосується цінностей, які плекаються нацією, що відрізняє її від інших націй. Однак конституційна ідентичність є вужчим поняттям і концентрується на конституційних досягненнях, вираженні правової культури та досягненнях політичної думки нації, які формувалися історією даної нації. Ці два аспекти спільно визначають становище держави та нації у міжнародних відносинах. І

навпаки, принцип поваги до національної ідентичності є одним із конституційних принципів ЄС [193, с. 155–156].

Утім, усвідомлюючи і визнаючи значення національної ідентичності, сформовано історично, як консолідуючого чинника, мусимо розуміти, що значення цього поняття зараз, у XXI столітті, суттєво відрізняється від первинного, все більше наближаючись до поняття конституційної ідентичності. Так, Френсіс Фукуяма на прикладі США зазначає: як і у будь-якій іншій культурно диверсифікованій демократії, народу слід мати тверді переконання на основі загальної концепції благ, не прив'язаних до конкретних соціальних груп. Національна ідентичність демократії, що добре функціонує, не вичерпується пасивним прийняттям системи переконань. Для США різноманіття через еміграцію не може бути основою ідентичності, адже вона повинна бути пов'язана з такими значимими ідеями, як конституціоналізм, верховенство права і рівність людей [150].

Професор Університету Сорбонни Бертран Матьє визначає взаємопов'язаність конституційної і національної ідентичності так: конституційна ідентичність кореспондує природним елементам національної ідентичності і надає їм юридичної сили. Національна ж ідентичність надає політичній спільноті суверенності, вона визначається цінностями, що надають спільноті мети та унікальності. Вона є одночасно елементом сепарації і діалогу з іншими націями. Власне конституційна ідентичність, на думку науковця, фіксує цю політичну, але й ідеологічну систему, будучи тотожною національній ідентичності як її правове вираження [203, с. 22–28].

В обумовленості конституційної ідентичності національною переконана і професорка О.Бориславська: “Національна ідентичність, як ідентичність спільноти, котра є джерелом установчої влади, складає фундамент конституційної ідентичності. Установча влада реалізується в конституції, тож елементи національної ідентичності (такі як мова, культура, традиції, символи тощо) стають складовими ідентичності конституційної” [5, с. 10].

Проаналізувавши всі вищенаведені теоретичні підходи, спробуємо зробити власний висновок. Слід розглядати для потреб розмежування поняття “національна ідентичність” у широкому та вузькому значенні. Отже, поняття, визначене та описане Ентоні Смітом, Монсеррат Гібернау, Ернестом Гелнером чи Бенедиктом Андерсоном, є загальним поняттям щодо спеціального поняття національної конституційної ідентичності. Воно включає в себе етнічну, державно-громадянську ідентичність, і з-поміж інших, і конституційну ідентичність, яка є притаманна кожній конституційній державі, і нації, якої установчим актом влади є. В той же час у вузькому значенні “національна ідентичність” (наприклад, держав-членів ЄС у Лісабонській угоді, ідентичність української політичної нації) зараз найчастіше опускає елемент етнічно-культурної ідентичності. У міжнародних договорах чи національних конституціях, зазвичай, йдеться саме про ідентичність політичної нації (за винятком ідентичності національних меншин, яка є власне етнічною). З наведених наукових робіт розуміємо, що національна та конституційна ідентичність багато в чому перетинаються. Однак чітке розмежування можна провести за критерієм функцій, які вони виконують, бо власне вони є різними.

Так, на думку Ентоні Сміта, “функції національної ідентичності задля зручності можна поділити на “зовнішні” й “внутрішні”. До зовнішніх належать територіальні, економічні та політичні. Нації, по-перше, визначають певний соціальний простір, у якому члени нації мають жити і працювати, і демаркують історичну територію, що розміщує спільноту в часі і в просторі. З погляду економіки нації контролюють територіальні й людські ресурси. А з погляду політики національна ідентичність править за опору для держави та її органів або їхніх дополітичних еквівалентів у бездержавних націях. Добір політичних функціонерів, регуляція політичної діяльності, вибори урядів спираються на критерії національного інтересу, який нібито відображає національну волю та національну ідентичність даного населення. Та, мабуть, найочевиднішою політичною функцією національної ідентичності є легітимація запроваджених юридичними інституціями єдиних юридичних прав та обов’язків, які визначають

осібні вартості й характер нації і відображають прадавні звичаї і обряди народу. Покликання на національну ідентичність є головним засобом легітимації громадського порядку та солідарності. Національна ідентичність виконує ще й вузлі, внутрішні функції. Найочевиднішою з них є згуртування членів як людей “однієї національності” і “громадян” [80, с.10-27].

Як стверджує Л. Нагорна, як правило, процес формування національної ідентичності відбувається паралельно (але не обов'язково синхронно) із процесом державотворення. Тобто, дослідниця пише про ідентичність політичної нації. До її основних функцій відносить інтеграційні та мобілізаційні. Соціально мобілізуюча функція національної ідеї полягає у визначенні витоків нації та її ідентифікаторів, простеженні її місця у часі і просторі, формулюванні її цілепокладаючих орієнтирів і кола національних цінностей. До інших відносить етнотворчу, ідентифікуючу, аксіологічну, державотворчу, футурологічну та ін [48]. До функцій національно-культурної (тобто етнічної) ідентичності Т.Потапчук відносить пізнавальну, емоційно-ціннісну, регулятивну, орієнтації в мета індивідуальному світі, екзистенційну, інтеграції у простір загальнолюдського досвіду та трансцендентну, найбільш цінними вважаючи перші три [66]. Функції національної та локальної ідентичностей також часто ототожнюють: обидві можуть слугувати опорою щодо визначеності в системі суперечливого соціального простору та бути підставою для діяльній активності і частково компенсувати втрату інших важливих соціальних ідентичностей [43].

Натомість конституційна ідентичність залежить від сфери використання і її значення і сутність мають функціональний характер. Наприклад, дослідники права ЄС також зазначають: якби конституційна ідентичність повністю збігалась би з поняттям національної ідентичності, така інтерпретація суперечила б багатьом догмам права ЄС — від його абсолютного характеру до принципу верховенства права, адже це фактично відступ від примату наднаціонального права чи ставлення під сумнів дійсності актів ЄС. Однак у поєднанні з існуючими концепціями, такими як принцип поваги до культурного розмаїття, принцип

субсидіарності, Суд ЄС обґрунтовує обов'язок поважати національну ідентичність Держав-членів [156, с.67]. Відтак конституційна ідентичність також включає в себе інші загальновизнані принципи для забезпечення свого дієвого функціонування та використання як аргумента у судовій практиці, тоді як національна ідентичність не обов'язково включає такі засади.

Отже, можна підсумувати: складові національної та конституційної ідентичності тісно переплітаються і збігаються хоча б за рівнем важливості (для національної ідентичності – це значимість для спільноти, для конституційної – особливий захист відповідних ідентифікаційних ознак нормами конституції чи самих положень конституції). Втім, очевидно, розмежування різниться залежно від змістовного наповнення національної ідентичності: чи йдеться про політичну, чи етнічну нації. Національно-етнічна ідентичність може співвідноситись із конституційно-правовим захистом елементів національної ідентичності, що фактично віддзеркалює національні конституційні цінності. Тоді як національно-політична (громадянська) ідентичність включає в себе і конституційну ідентичність. І хоч поняття взаємодоповнюють одне одного, особливо при використанні у контексті міжнародного права, конституційна ідентичність має вужче значення, але водночас і ряд цілком відмінних тлумачень. Проте конституційна ідентичність характеризується низкою лише їй притаманних рис (поєднаність з універсальними принципами та принципами наднаціонального права, сприяє як самобутності та сепарації, так і континуїтету та формуванні спільної ідентичності) і специфічних функцій (контрліміт, запобіжник від внесення змін до Конституції, правовий виразник національної ідентичності тощо). Однак у розумінні Лісабонської угоди національна ідентичність є саме конституційною ідентичністю, що неодноразово підкреслювала судова практика.

РОЗДІЛ 2. ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ І ВИЗНАЧАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Структура конституційної ідентичності: загальна характеристика та нормативне закріплення

Оскільки як і поняття ідентичності, конституційна ідентичність є амбівалентною, іманентною категорією, суть якої складно описати через високу варіативність, важливим є окреслення її структури. Вже з самого визначення ідентичності, яка є сукупністю особливостей, а служить, зокрема, й для вирізнення, розмежування, зрозуміло, що структура конституційної ідентичності не є сталою та уніфікованою, а перелік її складових є невичерпним. Водночас уникнення аналізу елементів конституційної ідентичності може призводити до зловживань, включення до переліку таких, які б суперечили універсальним конституційним цінностям. Відтак важливо, якщо не визначити виключний перелік, бодай встановити критерії належності до компонентів конституційної ідентичності.

Обрана методологія характеристики структури конституційної ідентичності базується на: доктринальному розумінні структури ідентичності як загального, родового поняття, максимально повному описі складових, які конституційній ідентичності приписують науковці чи органи конституційної юрисдикції, або які можна приписати за аналогією, визначення на основі цих критеріїв таких складових, та пошуку “місцезнаходження” конституційної ідентичності, тобто нормативних положень, що її відображають.

Досягнення повноти та вичерпності опису компонентів ідентичності видається утопічним завданням, оскільки, як вказують науковці, ідентичність є “тимчасовим, відносним, незавершеним конструктом, що має онтологічний статус проекту або постулату. Це – завжди недосконале знання про себе і ще не досягнуте адекватне визнання іншими” [42, с. 74]. Також, з попереднього розділу вже відомо, що ідентичність – завжди динамічна.

В науці існують різні теорії структури ідентичності, тож консенсусу у цьому питанні немає. З поєднання психодинамічного підходу Еріка Еріксона, символічного інтеракціонізму та соціального конструктивізму, випливає, що слід розрізняти самість (self) та ідентичність, що фактично втілює інтеракцію з іншими людьми і репрезентативними агентами. Ключовою ознакою відтак є саме континуїтет, тяглість. Вимірами є ідентичність, визнана “Я”, та ідентичність, описана іншими. Відтак Пітер Вайнрайх і Венді Сондерсон, дослідники структури ідентичності, її компонентами (зокрема, і на рівні народу) вважають позитивні прагнення (“ким ми хочемо бути”) і негативні прагнення (“ким ми не хочемо бути”) [239, с. 20-23].

У продовження цього міркування, провідна британська дослідниця ідентичності Глайніс Брейквел зазначає, що структура ідентичності визначається двома типами процесів: по-перше, це асиміляція-акомодація (це, в основному, система пам'яті, яка абсорбує нові елементи (особисті, такі як цінності, погляди чи стиль, і соціальні, такі як членство в групі або міжособистісні мережі) та коригує існуючу структуру для їх розміщення. Другий процес — оцінка — тягне за собою розподіл цінностей, щоб ідентифікувати ці елементи як складові ідентичності [110].

Професорка Г. Куц цитує Пітера Кільманзегга, згідно з яким колективні ідентичності – це штучні феномени, які змінюються історично протягом тривалого часу. У спільнот формування тривалої колективної ідентичності здійснюється на основі комунікації, досвіду та пам'яті. Саме ці компоненти дослідниця виділяє як три базові параметри формування колективних ідентичностей [44]. Щодо персональної ідентичності, то найчастіше компонентами є цінності: наприклад, у Алана Вотермана цілі, цінності й переконання постають ключовими елементами ідентичності [305]. Ба більше, цінності часто окреслюють, як спільну ланку між індивідуальною та соціальною ідентичностями [166]. Ми можемо провести аналогію, адже як геополітичні прагнення, так і конституційні цінності та доктрина і офіційне правотлумачення

(які можемо вважати своєрідними “переконаннями” з погляду конституційного права держави) є елементами конституційної ідентичності.

Важливими є також два ключові вихідні елементи соціальної ідентичності: агент, атрибутом якого є ідентичність, та структура, до якої належать агенти. З того, який з них превалює, визначають і підходи до тлумачення ідентичності: перший є раціоналістичним або онтологічним натуралізмом із припущенням, що ідентичність є сталою, інший, де в основі — структура, — динамічним. Водночас обидві є структуралістськими. Неореалістичні підходи більше акцентують на самих складових домінуючих сфер, а конструктивізм — на взаємозв'язках, що будуються з допомогою мови [191, с. 102–103]. Тож науковці виділяють саме соціальні структури і індивідуальну ідентичність як елементи соціальної ідентичності, рушіями є бажання приналежності і порівняння власної групи з іншими (in-group та out-group) [90]. Виділяють також джерела характеристики ідентичності: індивідуальна ідентичність, ідентичність, базована на ролях (суд — скажчик), ідентичність, базована на категоріях (середній клас), та ідентичність, базована на членстві у групі (американець, член партії) [223].

Як стає зрозуміло з наведених досліджень з теорії ідентичності, структура настільки багатогранного поняття, яке є родовим для конституційної ідентичності, сама є багатогранною і має різні виміри.

Попри те, що професор Мірослав Гранат вважає, що структуру ідентичності визначити неможливо, науковець все ж наголошує, що конституційну ідентичність як найактуальнішу проблему конституційного права не можна розглядати як абстрактне чи ефемерне поняття [15, с. 4–6]. М. Єгупов визначає, що здебільшого в ідентичності виокремлюють цільовий, змістовний та аксіологічний компоненти у взаємозв'язку, що теж підтверджує вищезазначену гіпотезу. Досліджуючи ідентичність політичної нації, науковець пише: “У примітивному суспільстві ключовим ідентитетом виступала належність до певної групи людей, об'єднаної родинними зв'язками. Проте, в результаті виникнення сусідської громади етнос як чинник ідентифікації поступово відступав на другий план, поступаючись місцем іншому об'єднуючому елементу

– спільній культурі. Вирішальних ознак почала набувати мова та релігія. Нарешті, в XVIII столітті виникло принципово нове об'єднуюче начало – суспільно-політичне. Воно пов'язане насамперед з виникненням національної держави, що стало початком подолання культурних домінант суспільно-політичними” [21].

У зв'язку із цим твердженням виникає питання: чи можемо ми відносити до компонентів конституційної ідентичності такі явно етнічні диференційні ознаки, як мова та релігія? Тут слід знову взяти до уваги функції національної та конституційної ідентичності. Національна ідентичність є, як стверджено, радше “інтеграційним фактором”, основна її роль – консолідація та основа для самовизначення спільноти. Натомість конституційна є часто запобіжником (чи то від внесення змін, чи то від наднаціональних норм), “непорушною квінтесенцією” національних конституцій. І хоч конституційна ідентичність має і об'єднавче значення, виникла вона саме із загрози втрати конституційним ладом внаслідок різних чинників своєї основи – тих конституційних цінностей, традицій, без яких конституція втрачала би свою роль. Отже, мова та релігія відіграють значну роль як елементи конституційної ідентичності не через інтеграційний потенціал, а через те, що в окремих державах їм життєво необхідний конституційний захист – через наявність сильного “Іншого”, що прагне до асиміляції, тягар історичних обмежень чи, навпаки, екстремізм на мовно-релігійному ґрунті.

А де ж шукати конституційну ідентичність? “Кожна конституція сформована унікальною історією, соціальними і політичними обставинами держави, в якій діє. Наше розуміння не може бути відірване від соціальних, політичних і історичних контекстів. Конституції самою своєю природою можуть містити лише загальні принципи – тож органи конституційної юрисдикції дають їм життя, керуючись основоположними цінностями, часто не такими, що легко зчитуються з тексту конституції. Вони позатекстові і “невидимі”, сформовані соціальними, політичними і історичними контекстами” [132, с. 193]. Професор Лоуренс Трайб запропонував термін “невидима конституція”, який можна

інтерпретувати по-різному, але його головний меседж – конституцію не можна розуміти без урахування цих позатекстуальних вимірів [296].

Прикладами такого контекстуального розуміння змісту не лише з суто семантичних концепцій можуть бути, на думку Джефрі Голдсуорті: індексовані, відносні, амбівалентні терміни та еліптичні вирази [132, с. 115]. Референційний зміст індексованих термінів залежить від контексту (до прикладу: тут, зараз, особові займенники, це, те). Відносні терміни – ті, що позначають відношення – зокрема, громадянин, іноземець. Щодо амбівалентних термінів, то Джефрі Голдсуорті виокремлює ті, які мають два чи більше семантичних значень: домашнє насильство (*domestic violence*), згадане у Конституції Австралії – в англійській мові раніше означало і локальний бунт [132, с. 119]. Еліптичні вирази — ті, які заповнюють відсутні слова. До прикладу, у положенні Конституції США – “жодний закон не може бути прийнятий” – пропущені слова “Конгресом” [288]. У Лісабонському рішенні, яке одне з перших офіційно зафіксувало це поняття, сама конституційна ідентичність є “значимими елементами конституції”, тож ФКС ФРН розглядав конституційну ідентичність як сукупність [123]. Відомий дослідник конституційної ідентичності П’єтро Фарагуна, перераховуючи компоненти конституційної ідентичності, виходить із функціонального критерію. Він називає ці складові “предметами, чутливими до конституційної ідентичності” і формує перелік із питань, згаданих в Лісабонському рішенні ФКС ФРН [123], а також згаданими у інших таких рішеннях Суду ЄС і національних органів конституційної юрисдикції. Ці елементи повторюються і серед них науковець виділяє наступні групи:

- 1) Особливості сімейного права (Лісабонське рішення, договори про співпрацю, ірландські гарантії, квазі-виняток Польщі з Хартії основних прав ЄС);
- 2) Захист соціальної держави (Лісабонське рішення, рішення Конституційного Трибуналу Польщі, висновки національних парламентів);

- 3) Форма держави (прецедентна практика ЄС);
- 4) Військова та зовнішня політика (частина ірландських гарантій і нейтральні держави);
- 5) Захист національної мови;
- 6) Фіскальна автономія (Лісабонське рішення та Ірландський протокол до Лісабонської угоди);
- 7) Особливості кримінального законодавства та нормативно-правового регулювання застосування сили поліцією.

Саме у цих сферах держави прагнуть зберегти максимальну автономію [142, с. 499].

Можна зробити висновок, що конституційна ідентичність в розумінні контрліміта (як у П'єтро Фарагуни) фактично перетинається зі складовими принципу невтручання у внутрішні справи держави, однак конституційна ідентичність є вужчою, охоплює найважливіші для держави сфери правового регулювання, ті, де делегування компетенцій неможливе навіть ЄС.

На думку колишнього судді Конституційного Трибуналу Польщі, науковця Мірослава Граната, яка фактично співвідноситься і підтверджує раніше написане, конституційна ідентичність виконує три функції. “Насамперед вона свідчить про ті положення, які є найважливішими у конституції. Таким чином, ідентичність складається передусім з основних принципів конституції, положень про права людини і, зокрема, цінностей, пов'язаних із цими атрибутами. Ідентичність в цьому сенсі визначає “стрижень” або “ядро” будь-якої конституції. По-друге, конституційна ідентичність встановлює межі можливих змін, які вносяться до Конституції. Вона відіграє роль своєрідного “запобіжника” у випадку виникнення намірів переглянути конституцію. Вона діє як своєрідний “вартовий безпеки”, відокремлює ті зміни, які є прийнятними (наприклад, розвиток конституції), від тих, які можуть її зруйнувати. По-третє, ідентичність відіграє роль своєрідного “бар'єру” щодо співвідношення між національним правом і правом ЄС [15, с. 4–6].

Що ж до нормативного закріплення, то варто повернутись до Рішення Верховного Суду Індії. Найбільш універсальним і очевидним місцезнаходженням текстуального закріплення “вічних положень” є Преамбула, яка є квінтесенцією конституційної ідентичності фактично у кожній конституції. Так, вже згаданим рішенням Кесавананда Бгараті проти штату Керала 1970 року Верховного Суду Індії було визначено, що зміни не можуть бути внесені, наприклад, у Преамбулу, адже це не просто формальність, а урочиста промульгація фундаментального факту, життєво важливого для характеру і дій уряду [174].

Роль преамбули до конституції, яка, окрім нормативної, виконує інтеграційну, виховну, аксіологічну функції, важко переоцінити. Преамбула за своїм призначенням насамперед мала б фіксувати історичну мить прийняття конституції, а втім непоодинокі випадки доповнення акту установчої влади народу преамбулою постфактум. Як частина конституції, яка декларує наміри конституцієдавця, преамбула найточніше відображає конституційну ідентичність на момент прийняття. Формулювання та внесення змін до преамбули відображає динамічне становлення конституційної ідентичності.. Найдавнішою преамбулою до чинної конституції можна вважати преамбулу до Великої хартії вольностей 1215 року (як складової неписаної Конституції Великобританії), наступною – до Конституції США 1789 року, після них – до Конституції Нової Зеландії 1852 року, Аргентини 1853 року та Канади 1867 року. Тож фактично преамбули з’являються одночасно з конституціями.

За визначенням юридичної енциклопедії за редакцією Ю. Шемчушенка, це вступна або передмовна частина правового акта, декларації, міжнародного договору тощо, в якій викладено принципові положення, обставини, мотиви, аргументи та мету прийняття відповідного акта чи укладення договору. У конституціях майже завжди є преамбули, але в енциклопедії наведені винятки, де преамбул нема:

— Деякі конституції, прийняті до ХХ століття або їх нові редакції (Бельгія, Люксембург, Норвегія);

— Новітні конституції Данії та Ісландії, невеликі за обсягом і обмежені за змістом;

— Більшість сучасних октройованих конституцій, що зумовлено їх природою.

Преамбула — інтегральна частина структури конституцій з відповідними правовими наслідками, хоча до них нерідко включаються положення, що є політичними констатаціями, що доводить: сучасні конституції не лише акти найвищої юридичної сили, а й найважливіші політичні документи. Також в енциклопедії зазначено, що обсяг преамбул різний і часто залежить від обсягу самих конституцій. Іноді замість преамбули тексту конституції передуює девіз (Конституція Греції). Оскільки у преамбулах зазвичай констатується народний суверенітет і належність установчої влади народу, а також вказується на спосіб прийняття конституції, значними за обсягом є преамбули до конституцій постсоціалістичних держав [68].

Окрім цього: преамбули відрізняються стилістично і містять змістовні елементи, яких немає в інших частинах конституції (наприклад, щодо їх генези). У тих же конституціях, у яких немає преамбули, типові для неї твердження можуть міститись у інших початкових розділах (наприклад, розділ 1 чинної Конституції Хорватії “Історичні передумови” [267]. Варто зазначити, що з чинних 190 конституцій світу — 158 мають преамбулу, тобто 83% [303, с. 15].

У комплексному дослідженні преамбул усіх конституцій світу з’ясовано, що майже всі преамбули містять саме ті компоненти конституційної ідентичності, про які згадуватимемо пізніше: насамперед вказівку на установчу владу народу. Фактично лише Конституція Греції такої відсилки не має [303, с. 15 с.26], але натомість згадує Святу Трійцю, що може бути ознакою *invocatio dei*. Зі 158 преамбул 143 у різний спосіб вважають джерелом установчої влади народ, найчастіше імітуючи преамбулу Конституції США. Вислів “Ми, народ”, зокрема фігурує у Конституціях Словаччини, Зімбабве, Афганістану, а також модифіковані варіанти — “польська нація”, “всі громадяни”. Про суверенність чи демократичність часто вказано у конституціях явно недемократичних держав,

як-от Росія чи Куба. Також преамбули згадують про народний суверенітет (з часів Другої світової війни через хвилю деколонізації; здебільшого у преамбулах йдеться про універсальні цінності).

Що стосується ідентичності, у 120 преамбулах (76%) є відсилки до історії. Більшість преамбул, що не вдаються до історичних джерел, або давні (Конституції США (1789), Аргентини (1853), Канади (1867)), або короткі (Конституції ФРН (1949), Індії (1949), Бразилії (1988)). Конституція Франції згадує попередні конституційні процеси, апелюючи до попередніх документів. (Зокрема, є відсилка до преамбули Конституції Франції 1946 року), Преамбула Конституції Хорватії повністю присвячена історії, так і називається – Історичні основи. Більшість пострадянських (Конституції Словаччини, Латвії, Чехії, Естонії, Грузії, Угорщини, Литви, Польщі, Азербайджану) згадують про континуїтет після перерваності у часі [303].

Навіть відсутність преамбули, а також дискусії стосовно доповнення нею конституції є характеристикою як національної, так і конституційної ідентичності. Непоодинокі випадки, коли преамбулу додають до тексту конституції постфактум, тож твердження, що преамбула фіксує історичний момент, не завжди є релевантними. Якщо у преамбулі Конституції України містяться передумови і наміри суб'єкта прийняття конституції, то до Конституцій Латвії та Естонії преамбули були додані пізніше. Конституція Латвії була прийнята ще у 1922 році і базувалась на Веймарській конституції Німеччини. Найстаріша чинна конституція в Європі, вона не діяла впродовж періоду радянської окупації, але знову набула чинності після того, як Латвія стала незалежною. Натомість преамбула, яка виражає ідентичність держави, була додана лише у 2014 році [280]. Загалом зміни до преамбул часто свідчать і про ціннісні переорієнтації (не завжди демократичні), а не лише про спроби відмежування від минулого чи окупанта. Новообрана у 2010 році парламентська більшість внесла зміни у преамбулу Конституції Угорщини, що науковці тлумачать як заяву про конституційну ідентичність з намаганням кодифікувати, що означає бути угорцем. Преамбула суттєво збільшилась у розмірах, змінила

стиль викладу на урочистий та втілювала безпрецедентний зсув характеристик угорського конституціоналізму. Свобода, рівність та демократія із Конституції 1949 р. були замінені цінностями сім'ї, нації та вірності, з релігійним забарвленням, що ознаменувало кінець світського конституціоналізму в державі [133 с. 107].

Частіше розгорнута преамбула міститься в конституціях держав, які тільки-но одержали незалежність, або щодо суверенітету яких все ще існують певні загрози. Наприклад, у Конституції Чорногорії, держави, яка одна з останніх здобула незалежність, доволі об'ємна преамбула, яка наголошує на кількох стратегічно важливих для конституційної ідентичності чинниках: по-перше, рішенні громадян Чорногорії жити в незалежній та суверенній державі, прийнятому на референдумі 21 травня 2006 року, по-друге, переліку національних меншин, які, втім, самовизначились як вільні і рівні громадяни, по-третє, включенню до переліку ключових цінностей толерантності і мультикультуралізму. Промовистими є також згадка про збалансований розвиток усіх регіонів та співпрацю на рівних умовах з іншими народами і державами, як і євроінтеграція та євроатлантична інтеграція [210].

Дискусії виникали також стосовно преамбули до Конституції Польщі 1997 року. Сам факт її наявності був доволі контраверсійним; додано преамбулу було лише в кінцевій редакції. В доктрині польського конституційного права є три підходи щодо нормативності преамбули: преамбула має той же нормативний характер, що і решта Конституції; преамбула не має нормативного та правового характеру; преамбула має обов'язкову дію, але сама не викликає правових наслідків. Останню позицію підтримав Конституційний Трибунал Польщі: преамбула визначає мету закону і детермінує його характер, що впливає, зокрема, й на оцінку конституційності [309]. І в цьому випадку теж преамбула красномовна стосовно ключових конституційних цінностей, які після періоду ПНР слід було вберегти. Оскільки Польща є державою моноетнічною, жодних згадок про національні меншини чи мультикультуралізм тут нема – лише формулювання “Польський народ – всі громадяни Республіки Польща, як ті, що

вірять в Бога, що є джерелом правди, справедливості і блага, так і ті, що не поділяють цієї віри, а вказані універсальні цінності виводять з інших джерел...”. Невипадковим є і негативна оцінка комуністичного періоду (цілком зрозуміло, що йдеться про ПНР). Сильне емоційне забарвлення і помітний осуд впливають на оцінку судами подій того часу відповідно до цілей, передбачених преамбулою. Натомість згадка про співпрацю зі всіма державами, навпаки, означає відкритість Польщі до Європи і світу та не суперечить почуттю національної ідентичності. Також автори конституції не піддалися спокусі знівелювати минуле і згадали про культурну тисячолітню ідентичність [98]. Польська дослідниця Малгожата Стефанюк зазначає, що такі контраверсії спричинені й природою тлумачення преамбули: рівень описовий, дослівного аналізу тексту (інтерпретатор намагається реконструювати директиви) відрізняється від “способу передумови” (первинним є прагнення відтворити погляди і цінності в сучасному для законодавця суспільства). Дослідниця вважає другим спосіб суперечливим через часто вербальний переконливо-пропагандистський спосіб викладу преамбули, а спроби пошуків прихованого сенсу можуть призводити до розширеного тлумачення. Компромісною є презумпція раціональності законодавця разом з телеологічним тлумаченням: тоді стає можливою еластична інтерпретація залежно від соціально-економічних умов, без постійного внесення змін [250, с. 112-115].

Отже, можна зробити висновок, що для держав у перехідний період притаманним є контраверсійність, великий обсяг преамбул до конституцій, внесення змін до них, що не дивно, адже це характерна декларація про суверенне право на установчу владу народу. Конституційна ідентичність проявляється найбільш яскраво саме у преамбулі, проте часто на момент прийняття конституції ця ідентичність ще не сформована, а лише заявлена. Однак, зважаючи на декларативну природу преамбули, це не є вагомою перешкодою. Натомість зміни, згадані вище, часто є вимушеними: преамбула до конституції може суперечити наявним суспільним відносинам, ще при прийнятті було заявлено про тимчасовість і перехідний характер преамбули (як у Конституції

ФРН), або ж зміни були вимушеним кроком у протидії від загроз для конституційних цінностей (як-от впровадження другої державної мови, якщо раніше преамбула була доволі етнічно нейтральною). Інколи євроінтеграційний курс, окреслений загально, закладений ще задовго до вступу до ЄС (як у чинній Конституції Польщі). Тобто, преамбули часто є виразниками найважливішої динаміки суспільних змін.

Іншою важливою причиною вважати саме преамбулу об'єктивацією конституційної ідентичності є те, що зазвичай у преамбулі йдеться про конституційні цінності, ба більше – сама преамбула часто є ціннісним мірилом. Польська дослідниця Анна Млинарська-Собачевська так пояснює зв'язок між конституційною ідентичністю та преамбулою: колективна ідентичність є іманентною ознакою кожної групи, зокрема політичної спільноти, на основі її унікальності та почуття належності. Тут доречно згадати висловлювання Брюса Акермана про існування “конституційного моменту”, тобто особливого періоду в історії нації, коли почуття ідентичності суверена зафіксоване в Конституції США словами “Ми, Народ”. Такі умови “конституційного моменту” з'являються найчастіше в бурхливі часи, після здобуття незалежності або під час революційних змін у політичних та соціальних відносинах. Власне, однією з основних цінностей, на яку посилається конституція, є почуття ідентичності спільноти, якої вона стосується, — можна сказати, що це первинна концепція, без якої прийняття конституції було б неможливим. Однак суть у тому, щоб на основі аналізу конституційних текстів вказати, які конституційні цінності законодавець визнав і вважає основними, щоб зробити їх основою легітимності самої конституції та всього політичного порядку. Щоб визначити конституційну ідентичність політичної спільноти, важливо прочитати текст преамбули не нормативно, а описово, і спробувати інтерпретувати, яка система цінностей має бути основою держави та що важливе пов'язує її громадян [207, с.236-237].

Преамбула окреслює передумови прийняття конституції, відображає наміри конституцієдавця, і є незамінною політичною складовою конституції. Відтак, як і конституційна ідентичність, преамбула пов'язує суб'єкта прийняття

конституції з самою конституцією. Угорська професорка Тімеа Дріночі в цьому контексті зазначає: положення, що виражають “колективну ідентичність конституційного суб’єкта” можуть міститись у багатьох частинах конституційного тексту, починаючи з назви конституції. Дослідниця підтверджує попередні умовиводи: історичні речення преамбули добре корелюють з суб’єктом конституцієтворення. Але фактично, в межах ЄС, конституції більшості західноєвропейських держав мають лише символічну преамбулу (Франція, Італія, Німеччина), в той час як у інших (в більшості постсоціалістичних, а також Португалії і Іспанії) – багаті і всеохоплюючі преамбули, що визначають власні національні ідентичності перед обличчям минулих утисків. До складових ідентичності конституції авторка власне відносить пов’язані з історією положення (преамбулу), назву держави, її символи, норми про офіційну і державну мову, державність, визначення народу (суб’єкта конституційної влади), унікальні ознаки конституційного ладу, положення про членство в ЄС, “вічні положення”, порядок внесення змін до конституції [134, с.70-71].

Якщо повертатись до рішення Кесавананда Бгараті проти штату Керала Верховного Суду Індії, то серед компонентів ідентичності Суд зазначав: преамбулу, положення про гідність, положення про двопалатний парламент, основоположні права та інші базові чи природні ознаки Конституції (у цьому випадку йшлося про право власності на землю) [174] .

Як бачимо, визначення виключного переліку, є не лише неможливим, але й може сприяти встановленню легалізму чи іншим негативним наслідкам. Сама суть ідентичності передбачає унікальність, варіативність, тож завдання визначення переліків її компонентів належить органам конституційної юрисдикції у випадку кожної окремої держави. Для цілей цього дослідження важливо встановити: усі ці компоненти так чи інакше є конституційними цінностями — універсальними чи національними, в цілому чи в частині.

Водночас важливим і справді необхідним у питанні структури є визначення меж конституційної ідентичності. Воно пов’язане не так з

компонентами ідентичності, які можуть бути динамічними, а з атрибутом конституційності. Непоодинокі дослідження на тему зловживань конституційною ідентичністю мають підґрунтя у рішеннях національних органів конституційної юрисдикції, які приховують за цим, на думку вчених, “амбівалентним поняттям” відступи як від міжнародного права, так і від вимог самої Конституції. Наприклад, у 2021 році голова Конституційного Суду Латвії на той час Саніта Осіпова на конференції, присвяченій спільній конституційній традиції та національним ідентичностям, організованій спільно з Судом ЄС зазначила: існують спільні цінності ЄС, європейська конституційна традиція демократії, людської гідності, верховенства права, а також цінність і важливість кожної держави-члена у цій сфері, що характеризується, перш за все, її національною конституційною ідентичністю, яку Держави-члени і суд ЄС зобов'язуються захищати. Однак необхідно встановити критерії для визначення того, що є національною конституційною ідентичністю, оскільки вона не може суперечити європейській конституційній традиції. Важливо провести образні кордони між спільними конституційними традиціями Європи в цілому і священним ядром конституційної ідентичності кожної держави-члена [141].

Також у позиції Генерального Адвоката у справі *Gauweiler* Суду ЄС згадано наступне: “Збереження ЄС в сьогоденні вигляді є майже неможливим завданням, якщо він буде підпорядкований абсолютному застереженню, нечітко визначеному і фактично відданому на розсуд кожної з держав-членів, яке набуває форми категорії, що описується як “конституційна ідентичність”. Це особливо стосується випадків, коли ця “конституційна ідентичність” відрізняється від “національної ідентичності”, про яку йдеться у статті 4(2) Договору про ЄС. Таке “застереження про ідентичність”, незалежно сформоване та інтерпретоване компетентними — часто судовими — органами Держав-членів, з великою ймовірністю залишить правовий порядок ЄС у підлеглому становищі, принаймні в якісному плані. Суд ЄС віддав перевагу цим же конституційним традиціям при створенні особливої культури прав, а саме культури прав ЄС” [221]. Деякі автори небезпідставно застерігають про

зловживання конституційною ідентичністю як метаконституційним аргументом, що суперечить конституціоналізму, як щось статичне і незмінне – а отже, таке, що заважає впровадженню часом демократичніших змін до неї [244]. Однак конституційна ідентичність, навпаки, є динамічною і реагує на загрози, при тому зберігаючи суть Конституції, її ядро чи “вічні положення” – зазвичай це якраз універсальні і загально визнані конституційні цінності. Зловживання найчастіше з боку держав, які самі є загрозою – чи для власного народу, чи для інших держав. Проте такі держави спотворюють значення багатьох демократичних принципів права. Оцінність, невичерпність поняття не є небезпечним *per se*. Перетворити у власну протилежність можна все, що завгодно – зокрема, і саму Конституцію.

Науковець Луїджі Коріас із Університету Амстердама, що досліджує конституційний популізм, одним із понять, яким зловживають, вважає конституційну ідентичність. Рефреймінг зазвичай ґрунтується на трьох аргументах: вже згаданій “історичній конституційній ідентичності” (Віктор Орбан і 1000-ліття державності), локальній конституційній ідентичності (партія Лега Норд в Італії) і обмеження прав мігрантів (Жан-Марі Ле Пен, фламандська партія *Vlaams Blok*) [120]. Спростувати таке хибне тлумачення достатньо просто, беручи за основу теорію ідентичності: соціальна ідентичність, на відміну від філософського поняття, — це самість (*selfhood*), а не однаковість (*sameness*). Саме континуїтет ці два поняття і синтезує. Відтак, по-перше, ідентичність не є зафіксованою у часі, непорушною, предетермінованою історично. Конституція є незмінною, однак її тлумачення динамічне і відображає реальні зміни, які відбуваються з фактичною конституцією. По-друге, національна ідентичність відображає не лише владу більшості, але й права меншості. Власне, меншини частіше всього і є тим значущим Іншим, який є необхідним для визначення, ким є умовне “Я”. Отже, конституційна ідентичність — не якась наперед відома, непорушна істина, це радше істина, яку належить з’ясувати через конституційне правотлумачення [120]. Використання поняття “конституційної ідентичності” для виправдання обмеження прав мігрантів під час міграційних криз у окремих державах ЄС суперечить як суті родового поняття, так і політиці ідентичності,

але й без належних і визначених самою конституцією підстав не може вважатись конституційним.

Власне приклад Угорщини найчастіше цитують у дослідженнях зловживання конституційною ідентичністю. Суперечлива політика щодо міграційних правил ЄС (референдум, Національний список безпечних країн, зміни до Закону про політичний притулок і зміни до Конституції) найочевидніше проявилась у рішенні контрольованого Конституційного Суду Угорщини 22/2016 (xii. 5.) від 2016 року. У рішенні Суд визначив за собою компетенцію перегляду суверенітету та ідентичності, визнав порушення людської гідності та конституційної самоідентичності Угорщини, таким чином лиш поглибивши міграційну кризу [131]. Загроза у тому і полягає, що Суд визнав, що зміст конституційної ідентичності він тлумачить від справи до справи, зокрема і з досягнень історичної конституції — тобто, це не перелік статичних цінностей. А проте, таке рішення загалом суперечить принципу верховенства права, адже орган конституційної юрисдикції не уповноважений ні переглядати конституційність актів ЄС, ні здійснювати більше, ніж попередній перегляд відповідності. Як зазначають дослідники, поняття конституційної ідентичності є загальноприйнятим в праві ЄС, зокрема й через часте використання ФКС ФРН, що неодноразово підкреслював “дружність до Європи” [169] та інших, що працюють за принципом кооперації з Судом ЄС [161, с. 35]. А проте, самої згадки конституційної ідентичності недостатньо: необхідно пам'ятати, що вона спрямована не лише на захист національних конституційних цінностей, а й на підтвердження приналежності до конституційних держав через утвердження універсальних конституційних цінностей.

На основі вищевикладеного, видається наступне: структура ідентичності як родового поняття конституційної ідентичності, не є одновекторною, а багатоступеневою і розгалуженою, та часто залежить від наукового підходу. Так, структуралістський об'єктно-орієнтований підхід відштовхується від агента та соціальної структури як складових ідентичності (відповідно громадянина та держави, представника нації та нації, конституцієдавця та конституційного ладу

в конституційній ідентичності). Теорія символічного інтеракціонізму бере за основу взаємодію між “Я” і не-“Я”, базовану на символах (мова або ж конституційні традиції). В функціональному дискурсі можна розглядати два аспекти чи виміри: інтеграційний і диференційний. Водночас для цілей цього дослідження найважливішими є компоненти, що використовуються при психо- чи соціодинамічному підході: цінності та прагнення (які у розумінні конституційного права доволі часто перетинаються або є взаємозалежними).

Щодо текстуального закріплення, преамбула як політично-юридична інтегральна складова конституції є найбільш універсальним та найчіткішим виразником конституційної ідентичності. Насамперед вона одночасно фіксує момент прийняття конституції і намір народу втілити його установчу владу через таке прийняття. Вона є виразником динаміки конституційної ідентичності, історично зумовлених змін, а також описує ключові цінності. Відтак бажаним внесення змін до преамбули є лише у випадку настільки значимих метаморфоз, що преамбула до конституції не може залишатись у попередній редакції, не суперечачи при тому наявній суспільній дійсності. Інші положення, які містять компоненти конституційної ідентичності, є індивідуальними для кожної конституції, проте вони завжди є основоположними і визначальними для неї.

Стосовно меж, то висновки окремих вчених щодо небезпеки амбівалентного поняття ідентичності є цілком релевантними. Втім, у випадку конституційної ідентичності рамки встановлює атрибут конституційності. Конституційна ідентичність, відтак, у жодному випадку не може бути виправданням порушенням міжнародного права, принципу верховенства права чи демократії (наприклад, для анексії чи окупації, прийняття дискримінаційного чи селекційного законодавства, систематичних порушень прав людини, встановлення однопартійної чи одноосібної диктатури тощо).

Відтак, основною доктринальною проблемою поняття ідентичності є його амбівалентність і поліваріантність залежно від суб'єкта (здебільшого — конституційної держави). Власне, запропонована структура є одним зі способів подолання цієї загрози.

2.2. Універсальні правові цінності як компонент конституційної ідентичності

Незважаючи на те, що конституція є насамперед актом установчої влади конкретного народу, конституціоналізм є універсальною ідеєю, уособленням певних цінностей і спільним цивілізаційним здобутком.

Таке розуміння поняття “конституція” є усталеним не лише в доктрині, а й у повсякденному праворозумінні. Так, словник Merriam-Webster серед визначень слова “конституція” першим подає саме основоположні принципи і закони нації, держави чи соціальної групи, які визначають повноваження і обов’язки органів державної влади та гарантують певні права людям. Вже у наступному пункті вказано про письмовий інструмент, що відображає правила політичної чи соціальної організації [206]. Зазвичай, такі основоположні принципи є віддзеркаленням власне універсальних конституційних цінностей, дві (найбільш базові) з яких побіжно згадані і у вищенаведеному визначенні — обмеженість державної влади, що насамперед втілюється через принцип поділу влад, та забезпечення прав і свобод людини.

Проте конкретно ці принципи становлять основу для конституціоналізму взагалі, відтак порівняльна характеристика їхнього текстового відображення у конституціях чи офіційному правотлумаченні видається недоречною. Професорка О. Бориславська у монографії зазначає, що конституціоналізм уособлює власне сукупність цінностей західної цивілізації, з якою пов’язується належний рівень захищеності прав людини, свобода та демократія, гарантовані конституцією. Попри різні підходи до розуміння цього явища, надто на території пострадянських держав, сама сутність його є визначальною. Історично конституціоналізм насамперед пов’язувався не з організацією державної влади, а з такою її організацією, при якій забезпечується її обмеженість на благо цінностям (зокрема, в епоху боротьби з абсолютизмом). Отже, “первинним є саме уявлення про обмеженість державної влади свободою підвладних, а вчення про конституцію як основний закон держави, який

встановлює порядок здійснення державної влади і тим самим вводить державне свавілля у певні межі – вторинне. Без змістовного обґрунтування мети обмеження державної влади усі формально-юридичні конструкції втрачають сенс” [7].

За цією ознакою, наприклад, уже Велика хартія вольностей у 1215 році, яка входить у корпус неписаної Конституції Великої Британії, забезпечує таку обмеженість державної влади. Втім, хоч індивідуальні свободи, рівність, принцип поділу влад Монтеस्क'є та інші цінності з'являються у текстах конституцій та інших правовстановлюючих актів з кінця XIX століття, їхнє змістовне наповнення, мета та зв'язок із конституційною ідентичністю суттєво еволюціонували.

Стосовно принципів, які більш традиційно у сучасній конституційній науці відносять до універсальних цінностей, критично необхідним у кореляції до конституційної ідентичності є з'ясування двох аспектів: чи можливо сформулювати їх вичерпний перелік і чи є відмінності у і їхньому закріпленні та конституційному тлумаченні, як між державами, так і залежно від часового проміжку прийняття конституцій.

Перший є спробою детермінувати і визначити хоча б рамково компоненти конституційної ідентичності інтеграційного спектру (адже конституційні цінності через свою всезагальність мають насамперед об'єднувчий потенціал). Однак рівень розвитку конституційних держав різниться, ба більше, попри універсальність цінностей, їхнє фактичне забезпечення неоднакове, що може відображати і конституційне регулювання (наприклад, через конституційні норми-декларації). Тому другий аспект дозволяє простежити і диференційний вимір конституційної ідентичності, як мінімум її динаміки.

Щодо першого аспекту, вагомим є інше питання: чи потрібен такий вичерпний перелік? Адже систематизація цінностей і визначення їх через нормативно-правові акти ап'орі свідчить про позитивістський підхід і суперечить ідеї природного права, яким обумовлене і походження цих цінностей. З іншого боку, відсутність хоча б приблизного переліку таких цінностей може

призвести до вихолощення, девальвації їхнього значення, коли будь-яке благо може тлумачитись як фактично основа конституції.

На думку О. Грищук, конституцію загалом слід розглядати як інструмент ціннісного наповнення правової системи держави, конституційної аксіологізації юридичної теорії і практики. Проаналізувавши як нормативні, так і доктринальні джерела авторка робить висновок, що у більшості людська гідність є ключовою цінністю, навколо якої формуються інші, з-поміж яких видається підставним вважати справедливість, свободу, рівність та демократію [12]. Відтак саме конституція, яка найчастіше є гарантією захисту людської гідності та інших похідних цінностей, постає джерелом та способом об'єктивації правових цінностей.

Другий же аспект, різних підходів держав до закріплення універсальних цінностей, неможливо розглянути окремо від транснаціонального характеру сучасного конституціоналізму. Як стверджує професор М. Козюбра, попри багатоманітність проявів конституціоналізму в різних державах, правових сім'ях і цивілізаціях, навряд чи є підстави різко розмежовувати доктринальні засади конституціоналізму та конструювати на такій основі його типи, адже правові цінності західної цивілізації є універсальними. Так, науковець переконаний, що конституціоналізм сформувався на ґрунті ліберальної ідеології і відповідних їй цінностей – людської гідності, невідчужуваних прав людини, справедливості, юридичної рівності, поділу влади, верховенства права (правової держави), справедливого та неупередженого правосуддя тощо. М. Козюбра не вбачає помітних відмінностей в ідеології американського, англійського, європейського (французького і німецького) конституціоналізму, адже вони базуються на однакових євроатлантичних цінностях. Не є завадою універсалізму навіть відмінне ранжування (і сповідування) цих цінностей в американському, англійському чи континентально-європейському різновидах конституціоналізму через історичні особливості його становлення. (До прикладу, може різнитись співвідношення людської гідності і свободи людини, обсягу позитивних зобов'язань держави в захисті прав людини, ступеня жорсткості (гнучкості)

поділу влади, особливостей судового конституційного контролю, відносини між національним і міжнародним правом тощо). Втім, таке ранжування залишається у межах засадничих положень конституціоналізму і залежить від загальних тенденцій, є динамічним, еволюційним. І хоч цінності конституціоналізму первинно мали чітко західноєвропейську орієнтацію, на сьогодні, на думку М. Козюбри, вони стають надбанням людства загальносоціального, універсального характеру не в останню чергу завдяки конвергенції [33].

У дисертаційному дослідженні на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук І. Забокрицький наголошує, що “до основних складових конституціоналізму належать: верховенство права, права людини, демократія та принцип розподілу влади. Усі ці елементи є спільними для держав, які сповідують ідеали конституціоналізму, а тому їх можна розглядати крізь транснаціональний вимір”. Науковець вважає, що “розподіл влади стає дедалі більш комплексним та гнучким, проявляється в рамках реалізації принципів субсидіарності та пропорційності на різних рівнях (локальний, регіональний, національний, наднаціональний). Отже, всі ці елементи мають універсальний характер”. Отож, активне формування доктрини транснаціонального конституціоналізму відбувається через “внутрішній (поширення міжнародних стандартів, використання іноземного права та судової практики) та зовнішній (формування на транснаціональному рівні норм, інституцій та режимів, які спрямовані на правове регулювання певної категорії питань та виведення їх за межі юрисдикції окремих держав) аспекти”. Наголошено, що ключовим є існування на транснаціональному рівні незалежних судових органів, що виконують функцію конституційного контролю [22, с. 373-374].

Стосовно способів рецепції таких цінностей К. Жебровська в дисертаційному дослідженні наголошує на важливості правової акультурації як процесу запозичення однією правовою системою в іншій правових положень (норм, інститутів, принципів тощо), що опосередковують наступність у нормативно-правовій сфері за відповідності запозичених положень історичним, культурним та правовим традиціям правової системи. Таким чином правові

цінності, зокрема, західної традиції вживляються у іншу правову традицію, втім такі новації можуть як прижитись, так і не бути врахованими [24].

Як стверджує Гюнтер Тойбнер, дослідник конституційної глобалізації та автор концепції “глобальних громадянських конституцій”, транснаціональний конституціоналізм – конституційна доктрина, соціологічна теорія, політичний маніфест чи соціальна утопія – є відповіддю на виклики глобалізації, оскільки у транснаціональному просторі фактично немає альтернативи конституційним нормам. Транснаціональний простір страждає дефіцитами – насамперед демократичним, культурної гомогенності, політичних установчих міфів, політичних партій. Є також три феномени: 1) національні держави частково деконституційовані через трансфер частини урядових функцій на транснаціональний рівень і часткової передачі функцій недержавним акторам (особливо релевантно щодо ЄС); 2) позатериторіальні дії національних держав створюють норми без демократичної легітимації (наприклад, міжнародне право); 3) нема демократичного мандата для транснаціонального урядування. Транснаціональному режиму, щоб забезпечити основу автентичній конституції, бракує: — демосу, колективного органу за конституцією; діалектики POUVOIR CONSTITUANT (установча влада) — POUVOIR CONSTITUE (установлена влада); легітимації, що виникає з демократичного консенсусу усіх стейкхолдерів; інфраструктури політичного плюралізму; надлишкового значення колективного засновницького міфу. Як бачимо, всі ці дефіцити (не лише демократичний) мають в основі проблеми ідентичності та ідентифікації установчої влади з установчим актом [257, с.2].

Утім, є й каталізатори такої транснаціоналізації. Так, до факторів, які сприяють універсалізації цінностей, професор М. Козюбра відносить:

- глобалізаційні та інтеграційні трансформації;
- розширення інформаційних каналів спілкування;
- вплив міжнародного права, особливо міжнародно-правових документів у сфері прав людини, демократії, забезпечення верховенства права;

— рішення національних судів з рецепцією досвіду міжнародних судів і судів інших держав під час вирішення подібних справ тощо [33].

Стосовно основоположних прав, для Ганса Ліндаля, нідерландського науковця, транснаціональний конституціоналізм є цілком правдоподібний. Хто буде заперечувати валідність, вищість і конституційний статус універсальних прав людини? Вони мають конституційний статус *ex ovo* – незалежну від міжнародних договорів міжнародну правову чинність – навіть у сфері приватного права [197].

Ще один дослідник транснаціоналізму Марчело Невес стверджує, що первинно конституціоналізм є політико-правовою семантикою, що власне і диференціює право і політику у контексті появи мультицентричного суспільства, проте його генеза не універсальна, адже структурні відносини влади різнилися, а без соціального контексту така функціональна диференціація неможлива. Проте ідея Конституції у матеріальному значенні як вище нормативне ядро (яке теж є ближчим до “вічних положень”, до конституційної ідентичності) простежується у всіх правопорядках. Універсальним є і те, що саме Конституція визначає структурні контури політичних процесів та рішень і структурну змінну “влада - опозиція” [214, с. 37-39]. На практиці ця парадигма, наприклад, відображена у характеристиці Статуту ООН як “глобальної транснаціональної конституції для федеральної та субсидіарної світової республіки” — і якщо у контексті Загальної декларації прав людини, з цим ще можна погодитись, поділ влад не відображений у взаємодії між Генеральною Асамблеєю, Радою Безпеки та Міжнародним Судом ООН. Проте найважливішою проблемою є відсутність суб'єкта установчої влади — народу, та демократичний дефіцит. Можна стверджувати, що саме народ є носієм конституційної ідентичності як неодмінної властивості Конституції — без неї документ, який навіть відповідає формальним ознакам, Конституцією не є [214, с. 56-64].

Не останню роль у інтернаціоналізації конституційного права відіграла і Венеціанська Комісія, яка теж змушена маневрувати “між Скільою європейської конституційної спадщини та Харибдою національних конституційних

ідентичностей Держав-Членів”. Це стосується і історичної правової спадщини, як, наприклад, застосування Литовських статутів, угорської *Bulla Aurea* чи Конституції Речі Посполитої 3 травня 1791 року, які свідчать про тривалу, хоч і перервану національну ідентичність, пронизану ідеями конституціоналізму. Наприклад, чи остання також встановлює ті ж обмеження влади, що Велика хартія вольностей? І чи справді ці давні документи імплементують сучасні універсальні цінності, чи їх значення різняться? Власне, східноєвропейська та західноєвропейська конституційні традиції поділені через довгий період ігнорування доктрини та ідей конституціоналізму в державах колишнього Варшавського Договору 1955 року. Натомість, наприклад у Чехословаччині у 1920 році (як і в Естонії) була прийнята доволі прогресивна Конституція, а у 1938 році були призначені нові судді Конституційного Суду. А проте превалювання саме західноєвропейської традиції спричинене саме швидким поверненням до норми, а також імплементацією універсальних правових цінностей Радою Європи та ЄС [102, с. 35-38].

Щодо аналізу диференційного потенціалу універсальних цінностей, тобто відмінностей між їх закріпленням, імплементацією та ієрархією у різних конституціях світу, варто зазначити наступне. Історія створення конституцій світу свідчить: потреба в єдності на ґрунті фундаментальних правових цінностей як сутність конституційної ідентичності на початковому етапі виникає через загрози. Майже всі конституції насамперед захищають головні цінності: життя, свободу, безпеку, навіть власність. Так, на нашу думку, попри соціо-політичну дійсність (тобто фактичну конституцію), відображення загальнолюдських цінностей у хоча б писаних конституціях як прагнення та цивілізаційний вибір є радше вимогою часу, а не географічного розташування. Для того, щоб підтвердити універсальний характер цінностей, які не обмежуються лише державами, що традиційно вважаються західними, а екстраполуються і на інші держави, розгляньмо вибірку конституцій різних держав за умовним хронологічним критерієм. Саме історично-порівняльний метод може бути доцільним для дослідження трьох аспектів універсальних цінностей саме як

компонентів конституційної ідентичності, а саме: як зароджувались цінності у перших конституціях, впливаючи з національної ідентичності та пам'яті конкретних держав; як, стаючи універсальними, вони все ж подекуди залишились лише декларативними, без реального втілення; і чи в XXI столітті вони все ще є здобутком (а відповідно ідентифікаторами) лише західної цивілізації, а чи світовим надбанням.

15 листопада 1777 року були прийняті Статті Конфедерації — провісник Конституції США. Будучи неефективними, зокрема через податкові норми, все ж навіть цей документ уже містив наступні положення: “II. Кожен штат зберігає свій суверенітет, свободу і незалежність. III. Згадані штати цим укладають між собою міцний союз дружби для спільної оборони, безпеки своїх свобод і взаємного та загального добробуту, зобов'язуючись допомагати один одному, незважаючи на будь-яку запропоновану силу або напад на них, або на будь-який з них, з причини релігії, суверенітету, торгівлі або під будь-яким іншим приводом [260]. Хоч чіткої вказівки саме на цінності нема, але рівність штатів, їхній суверенітет з одночасною співпрацею для цілей спільної оборони підтверджує, що охорона цінностей і була ключовою ціллю прийняття акту установчої влади. У преамбулі Конституції США, прийнятої 17 вересня 1787 року, натомість, з'являються слова “ми, народ”, що є проявом наступної універсальної цінності - демократії: “Ми, народ Сполучених Штатів, заради створення досконалішої Спільки, утвердження правосуддя, збереження спокою в краї, налагодження спільної оборони, сприяння загальному добробуту й забезпечення нам та нашим нащадкам благ свободи, установлюємо й запроваджуємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки” [41].

Що ж змінилося за майже 250 років? У XXI столітті здебільшого були прийняті конституції арабських (Туніс, Алжир, Марокко, Єгипет тощо), африканських держав (Чад, Судан, Центральноафриканська Республіка) і загалом держав, які навіть умовно важко назвати демократичними чи тим паче конституційними (Куба, Афганістан, Сирія, Сомалі). Попри це, універсальність конституційних цінностей спричинена їхньою дієвістю і фундаментальністю.

Навіть будучи плодом європейської цивілізації, вони проникають далеко за її межі, хай і декларативно. Так, однією з останніх офіційно прийнятих Конституцій є Конституція Алжиру 2020 року. У Преамбулі чітко вказано, що: “Алжирський народ є вільним народом, сповненим рішучості залишатися ним. Його історія, яка налічує кілька тисяч років, — це довгий ланцюг боротьби, яка завжди робила Алжир землею свободи, гордості та гідності.” Більше того, у ст. 234, з-поміж іншого вказано, що конституційні зміни не можуть стосуватись демократичного ладу, що базується на багатопартійній системі та фундаментальних свободах та правах людини і громадянина [263].

У ст.4 Конституції Таїланду 2017 року (однієї з останніх прийнятих) теж зазначено, що людська гідність, права, свободи і рівність захищаються. Народ Таїланду користується рівним захистом на підставі Конституції. Державні органи виконують свої повноваження на підставі принципу верховенства права, передбачений Конституцією і демократичний режим [259].

В доволі об’ємній преамбулі Конституції Єгипту від 2014 року вказано: “Ми віримо у демократію як шлях, майбутнє і спосіб життя; в політичне багатоманіття; і в мирну передачу влади. Ми визнаємо право народу творити своє майбутнє. Саме він є єдиним джерелом влади. Свобода, людська гідність і соціальна справедливість є правом кожного громадянина. Суверенітет у суверенній Батьківщині належить нам та майбутнім поколінням” [270].

Можна стверджувати, що навіть будучи декларативними, схожі цінності (людська гідність, демократія, свобода, суверенітет, рівність, верховенство права) не оспорюються ніким, як універсальні, хай навіть і рівень їх втілення залишається на рівні прагнень. Ознакою конституційних держав західної цивілізації є радше їх реальна імплементація на рівні правозастосування.

Більше того, навіть декларативне закріплення таких цінностей може призвести до повільного встановлення переходу до демократичного режиму. Більшість вчених скептично ставляться до мімікрії під демократію, однак американські дослідники Майкл Альбертус і Віктор Менальдо проаналізували несподіваний аспект псевдоконституцій, дарованих диктаторами народу.

Вивчивши дані на підставі Конституцій, створених в умовах автократії в Латинській Америці впродовж 1950-2002 років, вони дійшли висновку, що ці Конституції відігравали вирішальну роль у поваленні цих же режимів – ці акти допомагали консолідувати новий поділ влад, кодифікувати і захистити права опозиції, навіть автократичні коаліції, як це не суперечливо, розтягували у часі своє виживання, якщо діяли на підставі Конституцій. Звісно, виживання автократичних режимів – доволі амбівалентна перевага. А проте внаслідок цих елементів (хоча би декларативних) конституціоналізму в низці держав Латинської Америки були прийняті і демократичні конституції [94].

Важливим питанням є і як визначити хоча б приблизний перелік конституційних цінностей чи ієрархію? Дослідники преамбул конституцій порахували відсоткове співвідношення згадок окремих універсальних цінностей у конституціях світу. Лідером за кількістю згадок є демократія (72%) – 114 конституцій експліцитно визнають ідеал демократії чи політичного плюралізму та багатоманіття. Такі згадки стали популярними після Другої світової війни, найдавніша згадка у Конституції Індонезії 1945 р. [303, с. 15]. Деякі конституції описують державу як демократичну без подальших уточнень (Конституція Індії). У першій та єдиній Конституції Індії, яку прийняли після здобуття країною незалежності в 1947 році та яка діє з 1950 року, у преамбулі Індія названа Суверенною Соціалістичною Світською Демократичною Республікою. При її написанні було запозичено ряд положень із конституцій Великобританії, США, Японії, Канади, Австралії, Ірландії. “Ми, народ Індії, урочисто вирішивши заснувати Індію як Соціалістичну Світську Демократичну Республіку та забезпечити всім її громадянам: Справедливість, соціальну, економічну та політичну; Свободу думки, висловлювання думок, переконань, віросповідання, культів; Рівність положення та можливостей, а також сприяти поширенню серед усіх них Братства, що забезпечує гідність особистості і єдність та цілісність...” [278].

Права і свободи згадані у $\frac{2}{3}$ чинних конституцій, вони зазвичай висновуються з гідності (показово, що навіть Конституція Білорусі згадує про права “громадян”).

Експліцитна вказівка на людську гідність міститься у 53 конституціях (34%), водночас часто вона впливає з інших статей Конституції [303] – ст. 1 Конституції Німеччини є найвідомішим прикладом. “(1) Людська гідність є недоторканою. Поважати і охороняти її є обов'язком усіх державних органів. (2) Тому німецький народ визнає непорушні та невідчужувані права людини основою кожної спільноти, миру та справедливості у світі” [99]. У статті 1 Конституції ПАР гідність — одна з основоположних цінностей республіки. “ПАР є однією, суверенною, демократичною державою, заснованою на таких цінностях: (а) Людська гідність, досягнення рівності та розвиток права і свободи людини...”. Важливо зазначити, що обидві держави пережили болісний досвід граничного приниження людської гідності — Апартеїд та Голокост [284].

До Другої світової війни єдина Конституція, яка експліцитно згадувала гідність – конституція Ірландії 1937 року у преамбулі: “В Ім'я Пресвятої Трійці, від Якої вся влада і до Якої, як до нашої кінцевої мети, повинні бути віднесені всі дії як людей, так і держав, Ми, народ Ейру, прагнучи сприяти загальному благу, з належним дотриманням Розсудливості, Справедливості та Милосердя, щоб гідність і свобода особи могли бути забезпечені, досягнути справжнього суспільного порядку....” [279]. Схожі згадки містяться у Конституціях Чехії, Польщі, Латвії, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Молдови).

Про рівність зазначено у більш ніж половині Конституцій — 83 (53%). Перші експліцитні згадки у Конституції Південної Кореї (1948), Індії і Німеччини (1949), багато держав визнають рівність як загальну цінність без уточнень. Верховенство права (починаючи з 1960-их) перелічують 48% Конституцій (76) – представляють як одну з конституційних цінностей, поряд з, наприклад, демократією.

З неочевидних цінностей, які все ж можна вважати доволі універсальними: 3 преамбули посиляються на європейську кооперацію (Конституції Німеччини,

Латвії, Чорногорії). Часто згадують і плюралізм (в Європі найчастіше: Балкани – Конституції Хорватії, Македонії, Боснії і Герцеговини; Конституції Швейцарії і Латвії) [303].

Натомість, варто згадати і про протилежну ситуацію: доволі типово для конституцій європейських демократичних держав не містити жодних експліцитних згадок про універсальні конституційні цінності. Національна ідентичність таких держав часто фактично ототожнюється з конституційною, адже проголошення їхньої незалежності відбувалися майже одночасно з прийняттям конституції. Так, Конституція Нідерландів 1814 року, хоч і зазнавала суттєвих змін і у 1848 році, і у 1887 році (скасувавши автономну владу уряду), і в 1917 році (впровадивши загальне виборче право), не об'єктивувала цієї демократизації у конституційні положення щодо цінностей. Конституція ФРН ґрунтується на принципі народного суверенітету, а також стверджує, що Німеччина є демократичною і соціальною федеральною державою. Конституція Франції визнає права людини і демократію, а її стартовою позицією є національний суверенітет. Проте Конституція Нідерландів не містить жодних схожих положень: ні щодо джерела влади, ні щодо основоположних принципів [281]. Немає навіть посилання на непорушність конституційних прав людини чи принципів стосовно форми правління чи держави. У Конституції Бельгії, прийнятій лише через 17 років, вказано, що “Вся влада походить від народу” [262]. А проте такі керівні принципи імпліцитно втілені в конституційному праві Нідерландів: монархія, репрезентативна демократія, поділ влад, соціальна держава (через основоположні соціальні права і визнання прав людини). Фактично конституційне право Нідерландів — амальгама диверсифікованих неписаних цінностей і принципів, жоден з яких не визначений як керівний. Навіть не маючи преамбули (всі спроби додати її провалились), Конституція Нідерландів не відзначається доктринальністю, водночас (можливо, саме з цієї причини) конституційне право є відкритим і гнучким: до права ЄС, міжнародних договорів і навіть рішень Верховного Суду, як-от в справі Meereenberg (це при

тому, що єдиного органу конституційної юрисдикції немає, конституційність нормативно-правових актів встановлює сам парламент) [189, с. 21-22].

Проте значно типовішою є протилежна ситуація: цінності, відображені у тексті, на практиці не втілюються або ж декларуються як прагнення. Варто розглянути два випадки. Першим є конституційний зсув у Японії. Суттєві трансформації можна простежити навіть із преамбули Конституції Японії. У прийнятій і проголошеній 11 лютого 1889 року Конституції Великої Японської імперії японці усьому завдячують засновникам імператорського престолу, духу предків імператора, як вірнопіддані присягають засновнику Дому імператора і обіцяють зберегти від занепаду давню форму правління [271]. А у Конституції Японії, проголошеній 3 листопада 1946 року, що набула чинності 3 травня 1947 року, вірність імператорському дому трансформується в сталий, традиційний для конституцій демократичних країн вислів – “ми, японський народ”. І цей вислів згадується тричі, саме з нього починається кожен наступний абзац. У преамбулі 1889 року йдеться про доцільність надати чіткості інструкціям Імператорського дому, відповідно до яких встановлюватимуть фундаментальні закони та законодавчі положення, натомість у преамбулі 1947 року зазначено, що народ діятиме через наших належним чином обраних представників у національному парламенті. “Влада уряду походить від народу, повноваження якого здійснюють представники народу і благами якого користується народ. Це універсальний принцип людства, на якому базується ця Конституція. Ми відхиляємо та скасовуємо всі конституції, закони, постанови та рескрипти, які суперечать цій Конституції” [271]. Цю Конституцію розробляли фактично іззовні: відомою є так звана Записка Генерала МакАртура, що містила три положення: 1) Повноваження Імператора як Глави Держави здійснюються відповідно до Конституції; 2) Війна як суверенне право нації заборонена; 3) Феодальна система Японії припиняє існування [108]. Фактично це тлумачать, як впровадження принципів народного суверенітету, пацифізму та фундаментальних прав людини [162]. Разом з тим, з плином часу Японія і справді стала демократичною конституційною державою.

Зовсім інша ситуація з псевдоконституціями радянських республік. У так званій Конституції УРСР у статті 116 [37] зазначено, що Вибори депутатів є рівними: кожний громадянин має один голос; всі громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах. Також декларується у статті 103 рівноправність громадян, незалежно від національності і раси, в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя. Не забули згадати про жінок, яким надаються рівні права з чоловіком. Аналогічні “норми” прослідковуються у так званій Конституції Білоруської РСР: “Вся влада в Білоруській РСР належить народу. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Білоруської РСР. ...Ст. 34. Громадяни Білоруської РСР різних рас і національностей мають рівні права. Здійснення цих прав забезпечується політикою всебічного розвитку та зближення всіх націй та народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР” [38]. Проте попри задекларовані загальнолюдські цінності, відсутність плюралізму і свободи, а також альтернатив “радянському патріотизму та соціалістичному інтернаціоналізму”, як і формальність демократії при однопартійній системі і відсутність реального поділу влад доводять, що ці цінності були навіть не прагненнями, а спотворенням і викривленням справжніх конституційних цінностей. Про це власне — Доктрина Трумена, висловлена у промові Президентом у 1947 році: “Наразі майже кожна нація в світі повинна вибирати між альтернативними способами життя. Вибір занадто часто далеко не вільний. Один спосіб життя заснований на волі більшості і відрізняється вільними демократичними установами, вільними виборами, гарантіями свободи особистості, свободи слова та релігії, і свободи від політичного утиску. Другий спосіб життя заснований на волі меншості, насильно нав'язуваний більшості. Він відрізняється терором і утиском, керованою пресою і придушенням особистих свобод” [297].

Аби зрозуміти, чи універсальні цінності, вказані у Конституції є лише декларативними, чи вони справді імплементовані в державні практики, необхідно детальніше зрозуміти їхній зміст, тим паче, між собою вони пов'язані. Рональд Дворкін, наприклад, в основу легітимності уряду ставить принцип рівності, через два його виміри: 1) влада мусить показувати однакову турботу щодо долі кожної людини під своєю юрисдикцією; 2) влада повинна поважати відповідальність і право кожної особи вирішувати свої життєві питання. Ці керівні принципи встановлюють межі навколо теорій дистрибутивної юстиції, що визначають правові можливості і ресурси для людей, над якими вона здійснює повноваження. На думку Дворкіна, свобода як конституційна цінність відрізняється від індивідуальної свободи як можливості чинити на власний розсуд без урядових обмежень. Оскільки в принципі неможливо визначити, що вимагає свобода без одночасного рівного розподілу майна та можливостей, на позір рівність вступає в конфлікт зі свободою, але насправді вони взаємозалежні і вирішують одночасно одне й те саме рівняння. Теорія свободи більше про загальну політичну моральність – фактично це та частина індивідуальної свободи, що впливає з персональної відповідальності. Тобто люди мають право на власність чи належну процедуру, що впливає із загальної рівності. Проте ці дві цінності інколи вступають у конфлікт з демократією – через мажоритарний фатум, що часом може вести до нерівного оподаткування, наприклад. Щоб знайти бодай зразок для єдності цінностей, необхідна більш інклюзивна теорія етики і моральності – і тут ключовою цінністю є гідність, що означає жити добре і поважати важливість життів інших людей і їхню етичну відповідальність як свою власну [138, с. 2-5].

У питаннях імплементації дуже важливою є теорія так званого “тонкого” і “товстого” (thin and thick) конституціоналізму. “Тонкий”, на думку науковців, виражений тоді, коли, окрім найважливіших норм, Конституція може бути змінена простою більшістю, і фактично захищеною є сама процедура, а не зміст усіх конституційних положень. Натомість при “товстому конституціоналізмі”

зміст імплементованих принципів захищений, зокрема, і конституційними судами, і наднаціональними органами (наприклад, Судом ЄС) [157].

Водночас, попри те, що універсальність правових цінностей, а надто конституційних, превалює над релятивізмом, все ж виникає своєрідний парадокс. Сама природа цих цінностей, в основі яких гідність, демократія і свобода, не допускає їх примусового насадження. Так, Герберт Гарт у праці “Право, свобода і мораль” стверджує: “...Можна зі згубною легкістю повірити, що вірність демократичним принципам передбачає прийняття так званого “морального популізму” — уявлення, що більшість має моральне право диктувати, як повинні жити всі. Таке помилкове тлумачення демократії все ще загрожує свободі індивіда... Головною помилкою є нездатність відрізнити прийнятний принцип: політичною владою краще наділяти більшість, від неприйняттого твердження, що робота більшості у владі не підлягає критиці і не повинна зустрічати опору. Ніхто не може бути демократом, не приймаючи першого, але жоден демократ не зобов’язаний приймати друге” [163].

Акцентуючи на темі компоненти універсальності у структурі конституційної ідентичності, неможливо оминати тему глобальної міграції. Універсальні правові цінності поширюються не лише на громадян, їхніми носіями є люди загалом. Відтак як корелюються вони з положеннями щодо селективної міграційної політики? Проблема актуалізується політичними реаліями: Брекзит, регулярні кризи біженців (наприклад, на білорусько-польському кордоні), Європейська міграційна криза 2015 року тощо. Наскільки міграційні обмеження можна виправдати захистом конституційних основ? На нашу думку, всі ці питання прямо пов’язані з конституційною ідентичністю, оскільки:

- 1) торкаються поняття приналежності та інтеграції, “свого” і “чужого”, базових для поняття ідентичності загалом та конституційної ідентичності як спеціального поняття;

- 2) навіть якщо не згадані у текстах конституцій, належать до сфери “фактичної конституції”, адже стосуються прав людини, зовнішньої політики держави та державного кордону;
- 3) стосуються співвідношення національного і наднаціонального права, найочевиднішим прикладом чого є ЄС;
- 4) емпіричним підтвердженням є і те, що рішення стосовно конституційної ідентичності національних органів конституційної юрисдикції та міжнародних судів часто стосуються саме мігрантів як суб’єктів та регулювання імміграційної політики на рівні держави;
- 5) і, що найважливіше, “неконституційне” розуміння конституційної ідентичності, що суперечить принципу верховенства права та прав людини також часто пов’язане саме з міграційними кризами і корелюється із висновком про актуалізацію питання ідентичності загалом саме в часі кризи ідентичності і зіткнення “Я” з “Іншим”.

Юрген Баст та Ліав Оргад, аналізуючи конституційну ідентичність у контексті глобальної міграції, згадують міркування Жан-Жака Руссо: у політичних спільнотах недостатньо простого соціального зв’язку. Співгромадяни також повинні сприймати спільний проєкт як вартий поваги і дотримання — це передумова соціальної єдності, необхідна для ліберальної держави [23]. Сучасні теоретики погоджуються, що в основі спільноти лежить ядро — чи справедливість, чи культурна, чи конституційна ідентичність (“core”, що теж відповідає “core values” (ключові цінності) з попередніх підрозділів). Водночас, на відміну від XIX століття, часу створення національних держав, нації є менш гомогенними, культурно ізольованими і не обов’язково зв’язані нарративом колективної ідентичності. Громадянство як політико-правовий зв’язок між державою і громадянином менш ексклюзивний і не єдине джерело ідентичності. У 2015 році влада Чехії, Польщі, Угорщини і Словаччини заявили, що надаватимуть перевагу біженцям-християнам для захисту “конституційної ідентичності”, чим перенесли дискусію у етнічну і релігійну площину [103].

З цього приводу Велика палата Суду ЄС винесла рішення у об'єднаній справі “Словаччина і Угорщина проти Ради ЄС” від 6 вересня 2017 року. Суд відхилив вимоги Угорщини і Словаччини щодо відміни квот для мігрантів. Суд спростував аргумент про непропорційні наслідки введення обов'язкових квот для згаданих держав, що окремі Держави-члени для виконання своїх зобов'язань повинні докласти набагато більших зусиль, ніж інші приймаючі Держави-члени. До таких нібито належать “фактично етнічно гомогенні держави, як Польща”, чие населення відрізняється з культурного та мовного погляду від мігрантів, що мають прибути на їхню територію. На думку Суду, такий аргумент є неприйнятним. Якби переміщення обумовлювалося лише наявністю культурних або мовних зв'язків між кожним претендентом на міжнародний захист і Державою-членом, розподіл цих заявників між усіма Державами-членами відповідно до принципу солідарності, передбаченого ст. 80 Договору про Функціонування ЄС і, відповідно, прийняття обов'язкового механізму переміщення, було б неможливим. А міркування щодо етнічного походження претендентів на міжнародний захист не можна прийняти до уваги, як такі що явно суперечать праву ЄС і, зокрема, статті 21 Хартії основних прав ЄС [170]. Угорські дослідники також порушують питання, чи конституційна ідентичність може виправдовувати перетворення універсальних цінностей, які за умовчанням є інклюзивними, в ексклюзивні, аналізуючи так звану моральну рівність їх суб'єктів, як це робить режим Орбана і відповідно Конституційний Суд Угорщини [190].

У такому контексті питання гідності як ключової конституційної цінності, притаманної незалежно від громадянства, потребує окремої оцінки, адже є важливий нюанс: будучи універсально визнаною базовою цінністю, з якої випливають інші, саме значення її є релятивне — і не лише через різне етимологічно-лексичне значення, а й через те, що розуміння гідності завжди історично-контекстуальне. Професор Аарон Барак, колишній голова Верховного Суду Ізраїлю, зазначає, що це змінна цінність у змінному світі. Вона не може бути відокремленою від історії і від цивілізаційного контексту, у якому

вживається. Гідність має і доконституційне (теологічне чи філософське — зокрема, Кантіанське значення). Тож професор Барак не вважає гідність аксіоматичним, універсальним поняттям, а відносним, залежним від історичного, культурного, релігійного, соціального і політичного контексту, — втім відносність не применшує значення цієї цінності, навіть навпаки, додає значимості через специфічний досвід (як відразу до нацистської ідеології у Німеччині, чи через відсторонення від апартеїду в ПАР) [100].

Так, до прикладу, в преамбулі Конституції Польщі збереження природної гідності людини сусідить з правом на свободу і обов'язком бути солідарним з іншими, що безсумнівно віддзеркалює значимість руху “Солідарність” [287]. У Конституції Латвії демократична, соціально відповідальна та національна держава заснована на верховенстві права та повазі до людської гідності та свободи; що зокрема означає захист основних прав людини та повагу до етнічних меншин [280]. А в Конституції Чехії згадано про дух непорушних цінностей людської гідності та свободи в контексті приналежності до сім'ї європейських і світових демократій [269].

Щодо розуміння гідності в Україні, слід почати з лексичного тлумачення слова. Академічний тлумачний словник пропонує два визначення: сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості, та усвідомлення людиною своєї громадської ваги та обов'язку. [1] З положень Конституції України можна зробити висновок, що йдеться про комплексне розуміння обох визначень: люди вільні і рівні як у сукупності позитивних рис, так в усвідомленні своєї громадської ваги. Щоправда, друге розуміння має значнішу політико-правову конотацію, тоді як перше тяжіє до сфери дії моралі. Тут відповідно виникає своєрідний дуалізм, двоїстість у розумінні гідності українцями. З одного боку, гідність стосується не так цінності особистості, як усього доброго, що є в людині; з іншого ж – розуміння гідності як ролі людини у суспільстві, тієї “цінності”, про яку йдеться у інших мовах, і яку покладено в основу міжнародних договорів (що мають в основі англійське *dignity*).

У Конституції України поняття “гідність” вживається неодноразово, а саме: 1) У Преамбулі вказано, що ВРУ приймає Конституцію, зокрема і дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя. 2) У ст. 3 передбачено, що честь і гідність людини, з-поміж іншого, визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. 3) Ст. 21 вказує, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. 4) Ст. 28 є ключовою для захисту людської гідності, бо відповідно до неї кожен має право на повагу до його гідності. 5) У ст. 41 також згадано, що використання власності не може завдавати шкоди, зокрема, правам, свободам та гідності громадян. 6) Згідно зі ст. 68 кожен зобов’язаний, зокрема, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [36]. Які з цього можна зробити висновки? Насамперед те, що гідність має двох “супутників” (тобто об’єктів правової охорони, які згадуються поруч): в одних випадках – честь, у інших – права й свободи. Тут і проявляється вище згадана двоїстість “гідності”: права й свободи як правові можливості доповнюються значимістю людини у суспільстві, її громадянською роллю, на які й посягати не можна, і завдавати шкоди. Тобто гідність у цьому значенні є насамперед об’єктом охорони від порушень, проте і вимагає від держави активних дій для реалізації цієї гідності. Так, люди є вільними і рівними не лише у правах як вихідних мірах можливої поведінки, але й у гідності як у усвідомленні своєї громадської ваги. Тут йдеться про першопочаткові, вихідні можливості: як людина скористається ними, не стосується конституційного права. А от у другому аспекті гідність корелюється із честю: держава не може забезпечити людині таке відчуття, але зобов’язана вже наявну честь (у якому б “обсязі” вона не була) берегти як найвищу соціальну цінність. Забезпечити реалізацію такої гідності держава не в змозі (під силу розвивати в собі гідність лише самому суб’єкту), проте охорона і реалізація такої гідності (чи “право на повагу до гідності”) – її основний обов’язок.

Стаття 28 теж дає ключ до розуміння гідності у конституційному вимірі, однак пояснення законодавця відштовхується від негативних ознак. Каткування, жорстоке, нелюдське поводження, досліди в розумінні Конституції України

принижують людську гідність (таке положення узгоджується з рядом міжнародних документів). Тут йдеться про моральну категорію всього доброго в людині, і роль держави у запобіганні таким діям, припиненні їх, а в разі чого – відновлення порушених прав. А от “гідні умови життя” згадані в преамбулі – це вже те, що має бути забезпечене унаслідок активних дій.

У цьому контексті варто згадати про рішення КСУ – №5-рп/2018 від 22 травня 2018 року, яке стосується пільг і соціальних прав. Позиція Суду така: людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав. Наведене опосередковано підтверджується унікальним значенням людської гідності в Конституції України. Вкотре бачимо, що право (як усвідомлення громадської ваги) чітко розмежовується з конституційною цінністю (згаданою у статті 3), що є як сенсом людського буття, так і фундаментом для інших прав (зокрема й, як це не парадоксально, для гідності у вужчому, «набутому» значенні). КСУ порівнює вищезгадані статті з міжнародними та європейськими стандартами щодо “гідного людського життя”; “мінімальних вимог існування в умовах, гідних людини”, прав людини “не зазнавати голоду”; та на “захист від бідності”, якими має керуватися соціальна держава, і цитує Загальну декларацію прав людини 1948 року, де вказано про визнання за всіма членами людської родини природженої гідності та рівних і невідчужуваних прав (абзац перший преамбули); всі люди за народженням є вільними й рівними в гідності та правах (перше речення статті 1) [71].

Слід зацитувати колишнього суддю Конституційного Трибуналу Польщі Мірослава Граната: “Гідність людини.. охоплює обидва поняття. Вона слугує і як основа системи права, і як непорушне право. Тобто, як уже зазначалося, як цінність, що стоїть за нею чи вище, як правовий порядок... Розуміння гідності і як цінності, і як норми видається дещо парадоксальним. З одного боку, гідність людини є непорушною (а це передбачає, що вона не є об’єктом втручання). З

іншого, те саме положення вимагає від органів влади поважати і захищати гідність людини. Може виникнути запитання: а чому гідність потрібно захищати, якщо її не можна порушувати? На мою думку, це положення можна пояснити подвійністю природи гідності людини, тобто тим, що гідність – це і конституційне право, і конституційна цінність” [16]. Така характерна особливість розуміння природи гідності притаманна і польському конституціоналізму, адже слово *Godność* в польській мові теж має подвійну природу.

У підсумку, можна стверджувати: попри те, що навіть псевдоконституції текстуально містять переліки універсальних правових цінностей, їхня реальна імплементація забезпечується обмеженістю державної влади та забезпеченням прав людини. Ключовою універсальною цінністю є людська гідність як основоположна, найвища цінність, основа визнання прав людини і суб’єктивне природне право на усвідомлення власної значимості у суспільстві. З неї похідними є інші цінності: свобода, рівність, справедливість, демократія тощо. Проте характерною рисою імплементації таких цінностей сучасними державами є транснаціоналізація універсальних конституційних цінностей, зокрема і шляхом приєднання до міжнародних договорів та наднаціональних об’єднань, в основі яких такі цінності лежать. Імплементація універсальних конституційних цінностей також часто уможлиблює перехід до демократичних режимів (Німеччина, Японія).

2.3. Національні цінності як компонент конституційної ідентичності

Як впливає із попередніх підрозділів, специфіка поняття ідентичності загалом полягає у варіативності змістового наповнення залежно від суб’єкта. Відтак неможливо говорити про ідентичність як сукупність конститутивних ознак, тяглих у часі, які власне надають суб’єктові цієї суб’єктності, абстрактно, як і визначити компоненти цієї ідентичності без визначення конкретного суб’єкта. Втім, за прикладом підрозділу 2.2, можна виокремити найбільш типові

компоненти конституційної ідентичності на прикладі конкретних держав, вважаючи певну повторюваність і типовість ознакою закономірності.

За твердженням науковців, що відрізняє конституцію від міжнародного чи договірного права – це те, що вона не є продуктом політичного процесу, а формує його, отже, уможлиблює майбутній мажоритарний вибір політик. Конституція також визначає не лише інституційний механізм, права, чи поділ влад, а й правила щодо вибору. Множинність виборів відображає різноманіття інтересів, а політичні процеси часто відображають дискусії щодо ключових для держави питань [187, с.9].

Відтак, після детального аналізу як доктринальних джерел, так і конституцій і їх офіційного тлумачення можна дійти висновку, щодо вираження національних цінностей, які можуть вважатись компонентами конституційної ідентичності (зокрема, але не виключно) належать:

- 1) статус державної(-их) або офіційної(-их) мов(-и) та мов національних меншин;
- 2) конституційне регулювання свободи совісті та віросповідання;
- 3) конституційне регулювання основ національної безпеки;
- 4) рамкове конституційне регулювання питань національної ідентичності, політики національної пам'яті, маніфестації державності (державні символи, відзначення важливих дат тощо);
- 5) конституційні основи зовнішньої політики;
- 6) внутрішньополітичні особливості держави (форма державного правління, державний та адміністративно-територіальний устрій, рівень децентралізації, рівень економічного патерналізму, специфічні конституційні положення, притаманні лише певній державі тощо.)

У цьому підрозділі варто розглянути саме конкретні компоненти конституційної ідентичності, витоки яких знаходимо саме у прагненні захисту національних цінностей, не претендуючи ні на всеохопність їхнього

дослідження, ні на виключність, залишаючи систематизацію та порівняльну характеристику таких компонентів до наступних наукових пошуків.

Державна (офіційна) мова чи мови насправді є не найочевиднішим компонентом конституційної ідентичності. Як згадано у попередніх підрозділах, для ідентичності політичної нації зовсім не характерно консолідуючим чинником народу вибирати мовну чи релігійну приналежність, адже є достатньо багатомовних демократичних конституційних держав, а секуляризм є провідним у національних конституціях. Однак важливим є інше: в структурі індивідуальної ідентичності, мова, на відміну від незмінного етнічного походження, може бути предметом вибору. Так само більшість держав у конституції чи законодавстві визначає умови функціонування державної чи офіційної мови (мов). За аналогією з національною ідентичністю, беручи до уваги практику як органів конституційної юрисдикції, так і Суду ЄС, можна стверджувати: державна мова (особливо для України) видається критично важливим виразником конституційної ідентичності. Саме мовне питання у 1996 році стало одним з предметів гострих дискусій упродовж прийняття Конституції України (поруч зі статусом Автономної Республіки Крим), а у 2014 році – виправданням агресора для анексії Криму. Важливо, що впродовж засідання ВРУ 27 червня 1996 року особливо активно обговорювалось питання, наскільки детальним має бути перелік мов у статті 10. (Розглядався, зокрема, такий варіант: “Україна гарантує вільний розвиток, використання і захист усіх мов в Україні — тих, що поширені і в добросусідських державах — російської мови, мов білорусів, поляків, словаків, угорців, румун, молдаван, кримських татар, а також усіх інших мов національних меншин України” [81]. Такий варіант, очевидно, створив би колізію у часі повномасштабного вторгнення: адже російська чи білоруська мови не є мовами добросусідських держав. Між прийняттям Конституції України та початком війни були зареєстровані десятки законопроектів та прийняті кілька рішень та ухвал КСУ, які торкалися цього ж питання.

Законодавці актуалізували питання мови: 25 квітня 2019 року був прийнятий Закон про забезпечення функціонування української мови як державної №5670-Д. Ще 28 лютого 2018 року КСУ визнав неконституційним Закон “Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 р. № 5029–VI [77]. До того правовідносини використання державної мови та мов національних меншин були врегульовані лише нормами прямої дії Конституції України та частково окремими законами (Закон “Про державну службу”, процесуальне законодавство тощо). Не заглиблюючись у питання регулювання мов національних меншин, слід зосередитись на нормативному регулюванні функціонування державної мови як складової саме української конституційної ідентичності та динаміці її правового статусу.

Проблемою більшості українських правових досліджень стосовно державної мови та мовної політики є надмірна емоційність та помітна радикалізація поглядів у бік захисту чи то державної мови, чи мов національних меншин. Безумовно, мова є одним з головних національних ідентифікаторів (принаймні, достатньо об’єктивованим назовні). Історія знає чимало прикладів ролі мови як позитивного, так і негативного націєтворця (до прикладу, зникнення окситанської мови як загрози єдності в процесі Французької революції таки призвело до консолідації політичної французької нації). Однак чи можемо говорити про мову як ознаку конституційної ідентичності, тобто чинник формування конституційної держави?

Щодо культурної та національної ідентичності можна відповісти ствердно: науковці підкреслюють двосторонній зв’язок між мовою та ідентифікацією. З одного боку, використання мови як культурного смислу і маркера є наслідком ідентифікації, з другого – існування мови є необхідною умовою самоідентифікації людини в культурі. Саме це науковці вважають причиною напруженого обговорення мови в сучасній Україні і неоднозначної інтерпретації в державотворчому процесі [65, с. 182-183]. Виняткове значення саме мови як основи ідентичності підкреслював Жак Дерріда. Дослідники його вчення вказують, що коли йдеться про ідентичність філософської традиції, то Дерріда

як про само собою зрозуміле говорить про важливу роль мови. Іноді філософ категорично стверджує, що існує плюралізм і незафіксованість понять, адже стандартні категорії ідентичності є погоджені тимчасовими соціальними контрактами, яких дотримуються суб'єкти [104]. Мішель Фуко також зазначає, що людський досвід об'єктивується не у нейтральній мові, а в мові, що існує у певному історичному дискурсі чи у зводі визначених практик, що, зокрема, важливо для такої соціальної системи, як право [147, с. 46].

Р. Поліщук у дисертаційному дослідженні зазначає: “Мова тісно пов’язана з національною психологією, оскільки мислення, світогляд і поведінка людей залежить від прийнятих форм слововживання, від природи і характеру мови, якою вони висловлюють свої думки і почуття” [64]. Аналогічно можна стверджувати і про мову національної конституції та доктрини конституційного права. Так, як категорію конституційного права “свобода” з англійської перекладають і слово “liberty”, і “freedom”. Однак в англійській мові вони мають достатньо відмінне змістове наповнення, що зумовлює неоднакове розуміння поняття носіями різних мов. Як уже згадано у попередньому підрозділі, ключову для української конституційної ідентичності цінність – гідність – як тлумачні словники, так і Конституція України вживає у двох дещо різних конотаціях. Тобто сприйняття національної конституції, конституційна герменевтика, залежить насамперед від мови. Бі- чи полілінгвізм держави, очевидно, накладає свій відбиток на різномовні варіанти національних конституцій.

Відповіддю на ці питання може стати теорія лінгвістичного релятивізму Сапіра-Ворфа, очевидно, застосовна і для конституційного тлумачення: сприйняття концепцій залежить від мови, що є засобом їх вираження [195].

Варто дати визначення державної мови. Як надання мові чи мовам державотворчої нації чи націй цього статусу впливає на процес консолідації нації? Євген Ткаченко, автор дисертації про конституційно-правове регулювання мовних відносин, дає наступне визначення – це національна мова, як правило, титульного етносу у багатонаціональній державі, яку проголошено державною у конституції або законі, характеризується особливою сферою застосування

(діяльність державних органів, судочинство, військова справа, правоохоронна діяльність і т.д.) і потребує від держави вжиття комплексу заходів із забезпечення її функціонування. Дослідник відмежовує поняття “державна мова” від “офіційна мова”, яке слід проводити за наступними критеріями: за роллю мови у суспільстві і державі (офіційна мова не вказує на державотворчу роль мови певної нації, державна ж, навпаки, виконує консолідуючу функцію, оскільки об’єднує всі національні групи країни в єдину спільноту – народ), за територією уживання (державна мова в багатомовній державі є засобом офіційного спілкування на всій території, а норми офіційної, як правило, обмежуються лише територією певної автономії, області, району), за сферами використання (офіційна мова є засобом лише офіційного спілкування, тобто використовується як робоча у діяльності органів влади, тоді як державна мова, окрім випадків, коли вона виконує лише символічну функцію, використовується крім офіційної сфери, ще й у сфері освіти, діяльності державних медіа тощо). Автор вважає, що надання статусу державної мови, як і подальший комплекс заходів, необхідний лише у багатонаціональній державі [84]. Однак у цьому питанні можна опонувати, виходячи з досвіду опісля написання відповідного дисертаційного дослідження: державна мова потребує заходів забезпечення з її функціонування і у однонаціональній державі, наприклад тій, яка була складовою імперії, колонією, або входила до об’єднання держав – ситуація України чи балканських держав це підтверджує.

Щодо державної і офіційної мови, у рішенні КСУ ці два поняття ототожнені: “під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов’язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя”, тим самим підтверджуючи: для конституційного права України таке розрізнення значення не має, адже стаття 10 Конституції України використовує лише термін “державна мова” [70]. Однак у інших державах вживаються обидва поняття: в конституціях одних країн світу наявне тільки поняття державна мова (Литва, Молдова, Словаччина), інших — тільки поняття офіційна мова (Болгарія, Індія, Канада, Македонія, Словенія, Чехія), ще

інших - обидва поняття (Швейцарія, Іспанія – тобто держави, де є кілька державних (офіційних) мов) [67, с.129]. Науковець Ю. Прадід цитує М. Антоновича: “Деякі держави взагалі не використовують термінів державна чи офіційна мова, оскільки не мають потреби зайвий раз підкреслювати офіційний статус мови титульної чи державотворчої нації. Така потреба, на жаль, існує в Україні, де століттями українська мова нищилась на державному рівні” [3, с. 73]. Науковець також зазначає, що в одних державах світу, як, наприклад, у Швейцарії, поняття державна мова ширше, ніж поняття офіційна мова, бо згідно з її Конституцією державними мовами є німецька, французька, італійська і ретороманська, хоч остання практично й не використовується в державному та громадському житті, а офіційними — німецька, французька, італійська; в інших, як, наприклад, в Іспанії, навпаки — поняття офіційна мова ширше, аніж поняття державна мова. Так, Конституція Іспанії, оголошуючи кастильське наріччя державною мовою, також проголошує, що всі інші наріччя іспанської мови є офіційними у відповідних автономних утвореннях [67, с. 129]. Можна підсумувати, що проблема розмежування офіційної та державної мов є нагальною лише в державах, де є кілька офіційних чи державних мов, в інших же – це питання усталеного слововживання.

Натомість цілком очевидно є потреба нормативно-правового закріплення статусу державної мови. В окремих державах (наприклад США чи Великої Британії) статус мови титульної нації не закріплений ні в Конституції, ні в рішеннях органів конституційної юрисдикції, але, слід зважити, що в таких державах статус і значимість мови не піддається сумніву. Потреба в офіційному правотлумаченні органів конституційної юрисдикції, яке більш динамічне у реагуванні на соціальні процеси, ніж внесення змін до конституцій, виникає доволі часто не лише у контексті захисту особливостей конституціоналізму кожної держави від наднаціонального права, а й для підсилення новосформованої конституційної ідентичності, або такої, що лише формується.

У Рішенні КСУ від 14.12.1999р. №1-6/99, вказано: “Поняття державної мови є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного

поняття “конституційний лад”. Іншою його складовою є, зокрема, поняття державних символів. Конституцією України статус державної мови надано українській мові (ч. 1 ст.10). Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі” [70]. Власне у останньому реченні йдеться про обов’язковість взаємозв’язку державної мови з національною ідентичністю. Однак Суд вважає, що мова не лише ключова ознака держави, а й належить до структури конституційного ладу. Такий підхід свідчить: державна мова поширює свій вплив не лише на етнічно-культурну площину. Таку позицію підтверджує і положення Рішення, що українська мова як державна є обов’язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом.

Можна стверджувати, що тут йдеться саме про конституційну ідентичність. Зрозуміло, мова є одночасно засобом комунікації і найбільш очевидним символом ідентичності нації, а у випадку моноетнічної держави – і народу. Конституційна ж ідентичність, на думку професорки О. Бориславської, в свою чергу проявляється у відповідній національній системі конституціоналізму як відчуття спільності індивідів на основі загального визнання конституційних принципів [4, с. 54]. Професорка зазначає: мовні відносини одночасно пов’язані із основоположним правом людини на спілкування і навчання рідною мовою та державною національною ідентичністю, що імплементується через створення належних умов для функціонування та розвитку української мови як державної, відновлення її статусу як фактичного (а не формального) засобу офіційного спілкування [6, с. 17].

Позиція Венеційської комісії у висновку щодо Закону про державну мову Словаччини однозначна: захист і просування державною мови є національною

конституційною цінністю: “Досить часто здобуття державою незалежності є причиною для внесення положення про мову до конституції як гарантії національної ідентичності та єдності; підтримка національної мови вважається конституційною цінністю... Захист державної мови має особливе значення для нової держави, в якій, як у випадку Словацької Республіки, мовні меншини становлять високий відсоток населення. Просування державної мови гарантує розвиток ідентичності державної спільноти, а також забезпечує взаємну комунікацію між складовими частинами держави. Захист і просування офіційної мови держави є спільними для багатьох європейських країн. Вони переслідують кілька законних цілей; захищають громадський порядок, гарантуючи, що держава може мати доступ до важливої інформації та комунікації на своїй території, а також може втручатися, де це необхідно” [220, с.9-10].

Суд Європейських співтовариств, до прикладу, ще у 1989 році визнав, що положення права Європейської Економічної Спільноти не суперечать встановленню політики захисту та підтримки мови Держави-члена як “засобу вираження національної та культурної ідентичності” (справа Грьонер про відмову призначення голландської громадянки вчителем у Ірландії після незадовільного результату за мовний іспит) [177].

Безсумнівно, дотичною до аналізованої проблеми є постанова про тлумачення ч.1 статті 13 Конституції Молдови у співвідношенні з Преамбулою і Декларацією про незалежність Конституційного Суду Молдови від 5 грудня 2013 року. Суд чітко визначив, що Декларація має конституційне значення, оскільки цей документ, відображаючи основні політичні цілі, висловлює національну свідомість і визначає конституційну ідентичність Молдови. Так, Декларація про незалежність перелічує елементи, визнані істотними для визначення конституційної ідентичності нової держави і її народу: прагнення до свободи, незалежності і національної єдності, мовна ідентичність, демократизація, правова держава, ринкова економіка, історія тощо. Суд також визнав: порушення конституційної ідентичності рівноцінне посяганням на установчу владу народу, а її первинним ядром є Декларація незалежності [290] .

Втім, справедливо зазначає Віктор Шишкін, що жодна із держав не може бути прикладом для України через саму концепцію конституційної ідентичності. Суддя КСУ у відставці стверджує: не може бути аналогії в підходах стосовно мови, роль якої визначається державним статусом. Жодна з держав з офіційною дво- або багатомовністю не може бути прикладом для іншої, універсальності тут немає і бути не може. Що ж стосується української мови в Україні, то до зазначеного додається ще один впливовий чинник — постколоніальний стан [88, с. 229].

Важливо згадати кілька емпіричних прикладів конституційно-правового регулювання питання мови у конституціях. Наприклад, у Конституції Іспанії вказано: “1. Кастильська є офіційною мовою Іспанської держави. Всі іспанці повинні знати її і мають право користуватися нею. 2. Інші мови Іспанії також є офіційними в автономних спільнотах відповідно до їх статутів. 3. Багатство різних мовних особливостей Іспанії є культурною спадщиною, яка користується особливою повагою та захистом” [289]. Питання мови наскільки дражливе, що закріплене в одному з перших розділів; знання кастильської є обов’язком, натомість користування — правом.

Статус мови закріплений у статті 12 Конституції Хорватії: “У Республіці Хорватія офіційною є хорватська мова та латинський алфавіт. В окремих адміністративно-територіальних одиницях поряд з хорватською мовою та латинським алфавітом може бути введено в офіційне використання іншу мову, а також кириличну або іншу абетку на умовах, передбачених законом” [267]. (Саме абетка використовується для розрізнення з іншими балканськими мовами, зокрема, сербською. Воно наскільки важливе, що потребувало закріплення у Конституції).

У Конституції Ірландії у статті 8 вказано: “Ірландська мова як національна мова є першою офіційною мовою. Англійська мова визнана другою офіційною мовою. Однак законом може бути передбачено виключне використання будь-якої із зазначених мов для будь-якої однієї чи кількох офіційних цілей у всій

державі або будь-якій її частині” [279]. Порядковість англійської, її друге місце, теж чітко відображає історичні передумови такого формулювання положення.

Та одним з найбільш детальних регулювань мовного статусу відзначилась Конституція Індії. Згідно з її положеннями, офіційною мовою є гінді у написанні деванагарі. Англійська мова продовжує застосовуватися для всіх офіційних цілей, для яких використовувалася безпосередньо до введення в дію Конституції. Також згідно з Конституцією, Президент може протягом зазначеного періоду наказом дозволити застосування мови гінді, крім англійської мови, а Парламент може законом передбачити застосування англійської мови. Також є положення, що регулюють використання місцевих мов (до рішення Легіслатури Штату може застосовуватись гінді або англійська) [278]. У такий специфічний спосіб можна простежити певний колоніальний спадок: бажання обмежити вплив англійської мови з одночасним розумінням масового її поширення у різних сферах.

Водночас існують держави, вся конституційна ідентичність яких базується саме на мовному питанні, і зазвичай, на відміну від попередніх прикладів, де здебільшого йшлося про мови під загрозою, йдеться про мультлінгвістичні демократії (Бельгія та Швейцарія).

Бельгійська конституційна ідентичність наскрізь пронизана мовним питанням. Так, перші зміни до надзвичайно стабільної Конституції, прийнятої у 1830 році, стосувалися саме визнання лінгвістичних регіонів Бельгії та пов'язаних із цим наслідків. Були утворені “культурні спільноти” (нідерландська, французька і німецька) із законодавчими повноваженнями. Попри те, що мов, які використовуються, є три, конституціоналісти називають Бельгію “дуальною федерацією” або “органічною федерацією”, яка базується власне на взаємовиключенні фламандської і франкофонної спільноти. Навіть окремі посади дуалістичні: їх займають представники обох лінгвістичних спільнот [227]. Згідно зі статтею 4 Конституції Бельгії: “Бельгія складається з чотирьох лінгвістичних регіонів: регіону французької мови, регіону нідерландської мови, двомовного регіону Брюссель-столиця та регіону німецької мови. Кожна комуна Королівства є частиною одного із лінгвістичних регіонів.

Кордони чотирьох лінгвістичних регіонів можуть бути змінені або уточнені лише законом, прийнятим більшістю голосів у кожній лінгвістичній групі кожної з палат, за умови, що є більшість кожної групи і загальна кількість поданих голосів в обох лінгвістичних групах досягає двох третин тих, хто взяв участь у голосуванні” [262].

Відмінність Швейцарії від Бельгії, Іспанії чи Канади у тому, що вона є на диво стабільною і без відцентрових тенденцій. У Конституції Швейцарії статус національних мов, до яких належать німецька, французька, італійська і ретороманська, регулюють статті 4, 18, 70. З них офіційними є три перші, а ретороманська — лише у відносинах з громадянами, які володіють ретороманською мовою. Водночас кантони встановлюють свої офіційні мови, стежать за традиційним територіальним поширенням мов і беруть до уваги інтереси автохтонних лінгвістичних меншин, а Конфедерація, до прикладу, надає підтримку заходам, прийнятим кантонами Граубюнден та Тічино щодо збереження та заохочення ретороманської та італійської мов [143]. Ба більше, у 1965 році Федеральний Суд Швейцарії визнав квадрілінгвізм держави і лінгвістичну територіалізацію такою, яку судам необхідно враховувати. Але не менш важливими є і положення статті 175.5, згідно з яким “на виборах Федеральної Ради, необхідно подбати, щоб різні географічні і лінгвістичні регіони держави були представлені”. Таке положення замінило так зване “кантональне положення” (один член ради на кантон), що діяло впродовж 1848-1999 рр. Хоч ця рекомендація і не має імперативного характеру, все ж саме у ній і може полягати стабільність мультилінгвістичної демократії. З іншого боку, саме регулювання статусу мов з-поміж усіх складових конституційної ідентичності Швейцарії є найбільш характерним її виразником. Так, швейцарські науковці вважають, що Швейцарія є не мультинаціональною, а саме мультилінгвістичною державою, а її Конституція 1848 року була результатом єдиного націоналістичного руху, актом єдиного народу, і попри використання архаїчного терміну “конфедерація”, межі кантонів не були змінені, щоб збігатись з етнолінгвістичними патернами. Інституційні ознаки Швейцарії теж вказують

на мононаціональність держави і лиш підтверджують, що мобілізація на ґрунті етнолінгвістичного націоналізму в багатомовних державах не є неминучою [251]. Про мультилінгвістичність федерації може свідчити і те, що з 1851 по 2005 рік федеральний уряд перекладав конституції кантонів на інші офіційні мови для розповсюдження ідей кантонів [307].

Проте навіть для монолінгвістичних, гомогенних держав питання мови є нагальним — зокрема, і для збереження власної ідентичності. Так, наприклад, Конституційна Рада Франції встановила зв'язок між суверенітетом, народом та французькою мовою як офіційною. Неподільність суверенітету гарантується офіційною мовою, згідно з позицією Конституційної Ради. Відтак, якщо відбудуться зміни щодо правового статусу мови, це призведе до зміни французької концепції суверенітету. Науковці, аналізуючи практику Конституційної Ради, зазначають, що саме з цих причин у 1999 році не була ратифікована Європейська Хартія регіональних мов і мов меншин, адже це могло б кинути виклик принципам непорушності Республіки. Проте у тому ж році Рада зробила виняток для заморських територій, а саме Нової Каледонії [95, с. 69].

Водночас спектр питань, пов'язаних з мовою та конституційною ідентичністю, цими прикладами не обмежуються. Актуальними також є питання зв'язку територіальної ідентичності і білінгвізму Канади, відображеного, зокрема, в Конституційному акті 1867 року, співвідношення між мовними правами і лінгвістичними правами людини, мультилінгвістичного тлумачення норм ЄС, де виділяють різні статуси мов: мови більшості, мови меншин, домінантні чи рідковживані мови [293]. Кожна з цих тем заслуговує подальшого розвитку, але в межах цього дисертаційного дослідження важливо лише окреслити багатовекторність проблеми.

Питання релігії, яка хоч і традиційно є відокремленою від держави, є ще складнішим і багатоаспектнішим. По-перше, секуляризм властивий насамперед для християнства, натомість у ісламських державах правова система — як і конституції — базуються на шаріаті. По-друге, навіть попри задекларований секуляризм, його рівень не однаковий (так, американський конституціоналізм є

дружнім до релігії, тоді як французька конституційна держава є радше радикально світською). По-третє, національна ідентичність, і що важливіше, національне розмежування дуже часто стосується власне релігійної ознаки.

У історії політичної думки дослідники виділяють два напрями концептуалізації зв'язку між релігією і сучасними демократіями. Перший припускає, що виключення релігії з політичного простору і визначило політичні революції, що призвели до сучасної демократії, секуляризму та відділення церкви від держави (Томас Гоббс, Барух Спіноза, Лорд Болінгброк тощо). Демократичні принципи, такі як народний суверенітет, свобода, плюралізм суперечать абсолютизму норм релігії. Другий напрям (Монтеск'є, Руссо, Токвіль) хоч і проводять лінію демаркації між церквою і державою, все ж знаходять корені принципу свободи у релігії як моральному авторитеті [164, с. 154 - 155]. Власне ці ж погляди співвідносяться з двома поняттями, які складно дослівно перекласти на українську: *secularism* і *secularity*. Найближчими термінами могли б бути секуляризм і світська держава. Перше є ідеологічною позицією, який вважає світський лад кінцевою ціллю і є близьким до французького поняття *Laïcité*, більш жорстким поняттям; другий є підходом, при якому державно-церковні відносини уникають ідентифікації з конкретною релігією чи ідеологією (зокрема, й із самим секуляризмом) і забезпечують нейтральне рамкове правове регулювання для співіснування широкого кола релігій та вірувань. Таким гнучким чи відкритим підходом є американський [96, с. 290]. Схожий підхід знаходимо і в Канаді (зокрема, у рішенні Верховного Суду від 1985 року): “Справді вільне суспільство може узгодити широке розмаїття вірувань, смаків і прагнень, звичаїв і етичних кодексів” [180].

Ганс Кельзен на підтримку першого напрямку зазначає: “Фактично саме припущення, що абсолютна істина та бачення цінностей можливі, ставить демократію у безнадійну ситуацію” [185, с. 102]. Натомість Алексіс де Токвіль у праці *Democracy in America* стверджує, що коли влади у питаннях релігії чи політики більше не існує, людина налякана безмежною незалежністю. Тож люди

не здатні підтримувати і повну релігійну незалежність, і повну політичну свободу одночасно [294, с. 419].

У випадку Канади Верховний Суд використовує поняття “релігійної нейтральності”. Суд тлумачить як легітимний засіб створення вільного простору, у якому громадяни різних віросповідань можуть користуватись індивідуальними правами (п.10). Ба більше, сучасна канадська політична система, держава в принципі, займає позицію нейтральності. І це забороняє приймати законодавство, яке б надавало переваги одній релігії перед іншими [181]. У рішенні *R v. Big M. Drug Mart* від 1985 року йшлося радше про свободу індивіда від нав’язування державою релігії [180]. Дослідники зазначають: Верховний Суд часто, як-от у справі *Alberta v. Wilson Colony of Hutterian Brethren*, яка стосувалась відмови особи фотографуватись на водійські права через релігійну заборону, амбівалентний: чи релігія повинна розглядатись як персональна свобода, чи як культурна ідентичність, яку держава повинна поважати [183]. Проблема з останнім: релігія як культурна ідентичність стосується певних тверджень істини, а отже, входить у політичну площину, а певні рішення судів чи нормативно-правові акти не завжди сумісні з ними [186].

Водночас попри відмінність у підходах експліцитні конституційні положення на диво одностайні: попри постійні перетлумачення чи пристосування, нормативне ядро конституційних гарантій є універсальним — абсолютне право внутрішньої свободи совісті та віросповідання, право проявляти свої релігійні погляди, свобода від примусу у релігійних питаннях, недискримінація на ґрунті віросповідання, права релігійних спільнот на автономію у власних справах і захист їхніх інституційних прав, обмеження лише з урахуванням принципу верховенства права [96, с. 291].

Як стверджують знані конституціоналісти, ст. 9 Європейської конвенції захисту прав людини та основоположних свобод дає найбільш всеохопне визначення релігії як індивідуального права. Історично свобода совісті в ліберальних конституціях гарантувалась як визволення від релігійного тиску. Такою є, до прикладу, ст. 10 французької Декларації прав людини та

громадянина 1789 року (Ніхто не повинен бути гнобленим за свої погляди, навіть релігійні, за умови, що їх вираз не порушує громадський порядок, встановлений законом) — на її ж основі була прийнята ст. 20 Конституції Бельгії 1831 року) [130]. Свобода від релігії була одним з великих визвольних досягнень Просвітництва. До сьогодні ті елементи, які суперечать правам людини і гідності, не підпадають під поняття вільного сповідання (про це, наприклад думка судді Чіннапи Реді у справі Боммай проти Союзу Індії від 1994 року [175]. Власне, конфліктом цінностей є часто невідповідність між релігійним і світським розумінням гідності. Водночас у світлі конституційного права важливішим є те, що “свобода віросповідання” є превалюючою конституційною мовою в більшості конституцій, а ще тому, що дискримінація на підставі релігійної приналежності залишається одним з найпоширеніших порушень прав людини. У державах, де секуляризм домінує у публічній сфері, наголос є радше на свободі совісті і думки, а віросповідання є лише одним зі способів маніфестації цієї совісті (як у Франції). Конституційний захист релігійної свободи є великою мірою визначений відносинами між церквою і державою. Вимога нейтральності, така як публічний порядок (або високоморальність в Конституції Італії) є конституційно визнаними межами свободи віросповідання [136, с. 1157-1160].

Що ж до власне емпіричних прикладів, як щодо мови, то положення про релігію зустрічаються частіше всього у преамбулах, нормі про свободу совісті чи про світськість держави. Якщо недемократичні держави частіше секулярні або навіть атеїстичні, то інші часто відсилають до Бога чи релігійних традицій – 80 преамбул (тобто 51%) містять такі згадки. До таких належать, до прикладу, Швейцарія, Греція (де вказано про Трійцю), Ірландія (зі специфічною теологічною доктриною). Принцип *Invocatio Dei* – найвідкритіше виражений у Конституціях Латинської Америки (Парагвай, Перу, Аргентина, Колумбія, Еквадор, Гватемала тощо). З часів Другої світової війни кількість таких згадок у преамбулах зменшилась, зокрема, пострадянські Конституції уникають цього, крім Грузії і Чорногорії. Щоправда, у відновленій Конституції Латвії згадані християнські цінності.

Дві Конституції особливі, бо у преамбулі, крім відсилки до Бога, також визнано, що не всі громадяни у нього вірять: це Конституція Польщі (де розмежовано християнську спадщину нації і універсальні людські цінності, а відповідальність визнається перед Богом і власною совістю — для тих, хто вірить і не вірить). Схожою є преамбула до Конституції Албанії – згадка про віру в Бога чи у інші універсальні цінності. Конституція Албанії теж була прийнята в душі релігійного співіснування і толерантності [303, с. 59-64].

Залишивши питання наявності у формулюванні *Invocatio Dei* до наступних наукових пошуків, звертаємо увагу на формулювання, яке навіть в основу рівності ставить право сповідувати чи не сповідувати релігію. Окрім цього, згадується “культура, закорінена в християнській спадщині Народу і загальнолюдські цінності”, “найкращі традиції Першої і Другої Речі Посполитої”, “тисячолітній доробок і зв’язки спільноти з родичами, розкиданими по світу”, “почуття відповідальності перед Богом чи власним сумлінням”. Наголос робиться також на потребі співпраці зі всіма державами та пам’яті часів, коли основоположні права і свободи людини порушувались, а ці чинники і формують пріоритетні для конституційної ідентичності цінності [287]. Польські науковці вказують на наступне: звернення до “християнської спадщини Народу” звертає увагу на роль релігійних цінностей в історії Польщі і їх вплив на почуття національної ідентичності та тяглості, водночас підкреслюючи культурну різноманітність. Водночас дихотомія за ставленням до релігії була своєрідним компромісом Конституційної комісії і об’єктом критики: буцімто частина громадян (віруючих) виводить універсальні цінності від Бога, а інша (невіруючі) – “з інших джерел”, тобто невідомо від кого і чого. Отож, джерело конституційних цінностей є загадковим і відірваним від змісту, а спроби гармонізації християнської візії з світоглядним компромісом видаються примусовими. Інша критика стосувалась надмірної розбудови релігійних елементів, що значно перевищувало нормативи. Ще одна згадка Бога відносно почуття відповідальності теж сумнівна, адже при текстуальному тлумаченні видається, що віруючим відмовлено у відповідальності перед сумлінням або

дискриміновано вірян немонотеїстичних релігій (через форму однини у слові “Бог”). І хоч мало ймовірно, щоб такими були наміри конституцієдавця, спроби компромісу (часто невдалі) між декларованою світськістю і сильним впливом релігії на ідентичність у Польщі тривають і досі [98].

Інші ж конституції відсилають до світської основи конституційного ладу — існує 8 преамбул, які говорять чи про розподіл церкви і держави, чи про релігійно нейтральну державу. Головним прикладом є Конституція Туреччини, де чітко вказано, що святі релігійні почуття абсолютно не повинні бути залучені у державні справи і політику, як цього вимагає принцип секуляризму. В Конституції Франції про це йдеться у ст.1 [303, с. 59-64]. Щодо основного тексту, то варто згадати ст.7 Основного закону ФРН, згідно з якою уповноважені на виховання особи мають право вирішувати, чи дитина відвідуватиме уроки релігії. Проте викладання релігії у громадських школах є обов'язковим, крім неконфесійних шкіл. Релігійне навчання проводиться відповідно до принципів релігійних громад за збереження права на нагляд з боку держави. Водночас вчитель не зобов'язаний викладати релігію проти своєї волі. Окрім того, що це одна з перших норм (а отже, достатньо важлива) цікавим є баланс індивідуальної свободи віросповідання у системі загальної освіти і сильний ухил до релігійності, що йде врозріз із секуляризмом [99].

В Іспанії офіційної релігії не передбачалося (хоча церква й отримала прораховану поступку в тому, що католицизм визнавався “суспільною дійсністю”. Вагомим є те, що у статті 16 свобода віросповідання та відправлення культу розміщена поруч зі свободою ідеології. У ч. 3 також зазначено, що органи публічної влади повинні брати до уваги релігійні вірування іспанського суспільства та підтримувати співпрацю з Католицькою церквою та іншими конфесіями [289]. Конституція Бельгії забороняє примушування до дотримання визначених днів відпочинку (ст.20) [262], а Конституція Швейцарії відносить регулювання відносин між Церквою і Державою до відання кантонів. В межах своїх повноважень Конфедерація та кантони можуть робити власні заходи підтримки мирних відносин між членами різних релігійних громад. Втім, не

можуть засновуватися єпископства без згоди Конфедерації (ст. 72) [143]. Конституція Нідерландів дозволяє обмежувати актом парламенту свободу віросповідання для захисту здоров'я чи в інтересах дорожнього руху (ст. 6) [281].

В основному чіткі вказівки на релігію містяться у мусульманських чи ранніх протестантських Конституціях (наприклад, згадка про лютеранство у Конституції Норвегії), адже це був важливий визначник національної ідентичності [282]. Проте особливими є дві європейські конституції: Греції та Ірландії. Так, Конституція Греції починається зі слів: “В ім'я Святої, Єдиносущної та Неподільної Трійці”. У статті 3 (теж одній із перших) докладно описана пануюча релігія східно-православної Церкви Христової. “Православна Церква Греції, яка визнає своїм головою Господа нашого Ісуса Христа, нерозривно пов'язана у догматах з Великою константинопольською Церквою та з іншою єдиновірною Церквою Христовою, неухильно дотримується, так само як і вони, святих апостольських та соборних канонів та священних традицій. Вона є автокефальною та керується Священним Синодом архієреїв, які перебувають на церковній службі, та обирають Постійний Священний Синод.” Конституцією визначено і те, що текст Святого Письма зберігається незмінним. Офіційний переклад його будь-якою іншою мовою без дозволу Автокефальної Церкви Греції та Великої константинопольської Церкви Христової забороняється. Окрема стаття (105) присвячена також Святій горі Афон. Через давній привілейований статус, вона є самоврядною частиною грецької держави, суверенітет якого над нею залишається недоторканим. Всі ченці, що проходять на ній службу, без додаткових процедур набувають грецьке громадянство з їх прийняттям у послушники чи ченці. Свята гора Афон відповідно до цього статусу управляється двадцятьма Святими монастирями, що перебувають на ній. Попри це, свобода віросповідання гарантується [274].

В Конституції Ірландії держава зобов'язується шанувати ім'я Всемогутнього Бога та поважати релігію. Держава також визнає особливе становище Святої Католицької Апостольської і Римської Церкви як охоронця

Віри, яку сповідує переважна більшість громадян. Іншим конфесіям теж забезпечене визнання: Церкві Ірландії, Пресвітеріанській церкві в Ірландії, Методистській церкві в Ірландії, Релігійному товариству друзів в Ірландії, а також єврейським конгрегаціям та іншим, що існували в Ірландії на дату набрання чинності Конституцією. Передбачено також, що законодавство не повинно дискримінувати школи, якими керують різні релігійні конфесії. [279] Отож, парадоксально, говорячи про релігію як національну цінність, що може бути компонентом конституційної ідентичності, відштовхуватись необхідно від секуляризму. Традиційно найбільш популярним нарративом секуляризму у сучасних демократичних західних державах, що має прямий стосунок до конституції, є формальне відокремлення церкви від держави, де публічні інститути, такі як право чи політика відокремлені від приватної площини, до якої належить і релігія [122]. Науковці приводять у приклад Конституцію Австралії, де стаття 116, де визнається свобода релігії, була прийнята з ініціативи та за активної адвокації адвентистів сьомого дня, прихильників невторчання держави у релігію, як кореспондуюча згадці про Бога у преамбулі [261]. Основним аргументом було те, що визнання Бога у такій важливій складовій Конституції як преамбула перетворює австралійську ідентичність у релігійну ідентичність і уповноважує співдружність приймати релігійні закони [106]. Більше того, Високий Суд Австралії у семи справах, які стосувались статті 116, недвозначно давав зрозуміти, що релігія є приватною і не може бути захищеною у публічному контексті [122].

Міф всеосяжної перемоги секуляризму на рівні конституційного регулювання розбивається об окремі де-факто неліберальні положення конституцій, спричинені страхом власне втрати ідентичності. Найяскравішим сучасним прикладом є Угорщина після 2010 року. Науковці зазначають, що нова Конституція [275], прийнята правлячою партією Fidesz суперечить ідеї державної нейтральності: вона визначає християнство як силу, яка зберегла націю, а Церковний Акт 2012 року дозволяє уряду вибирати, які церкви офіційно визнавати. Нова Конституція фактично поділила політичну спільноту на “нас” і

“їх” - права тих, що не належать до християн чи етнічної нації або відмовляються присягати на вірність волі більшості, фактично обмежені. Такий новий політичний порядок відрізняється від колишнього мультикультуралізму, адже згідно з новою Конституцією угорське самовизначення базується на етнічному, культурному, лінгвістичному і релігійних аспектах, а отже приналежність тлумачиться не лише як членство у політичній спільноті (державі), а й як членство у культурній спільноті - нації, тобто індивідуальній приналежності до зв'язку поколінь через історичну трансценденцію [164, с. 154-155].

Національна безпека є компонентом конституційної ідентичності у двох вимірах: по-перше, її основи частіше всього визначені саме у конституції, по-друге, її вектор і цілі базуються на колективній ідентичності народу. Так, у Оксфордському посібнику міжнародної безпеки вказано, що сучасна література, досліджуючи основи національної безпеки, зосереджується на трьох феноменах: джерела інтересу міжнародних акторів, визначення національних колективних цілей та спроможності держави діяти. Ці фактори виводяться власне з інституційного дизайну, преференцій акторів та національної культури і ідентичності. Колективна ідентичність і культура визначають національний інтерес. Наприклад, минулі намагання Японії та Німеччини досягти світової влади спричинили пацифістську ідентичність у цих державах, а унікальне почуття національної місії США підтримує імпульс поширювати ліберальну демократію. Проте водночас і інституційний дизайн (зазвичай визначений конституцією) впливає на національну безпеку: інституції з правом вето дають більше можливостей меншості, а глави держав у президентських та президентсько-парламентських республіках мають більше повноважень з питань політики національної безпеки, ніж у парламентських [152, с. 260-262].

Науковці також зазначають, що в ідеальному ліберально-демократичному світі державна влада над національною безпекою і умовами, що її тригерять, мали б бути врегульовані *ex ante* в конституції і бути обмеженими у часі з мінімальним втручанням у конституційні права. Всі здійснення надзвичайних повноважень мають підлягати *ex post* судовому перегляду суддями, повністю

незалежними від виконавчої влади. Коли міркування національної безпеки вимагають таких кроків для захисту джерел чи інформації розвідки, обережний інституційний дизайн мав би забезпечувати, щоб процедурні права були мінімально у компромісі. Натомість вирішенням є універсальність і нейтральність політичної влади [153, с. 228].

Однак важливість національної безпеки особливо актуалізується в екстремальних умовах — і виникає колізія. З одного боку, конституція (якщо вона і де-факто є конституцією) має ціллю захист прав і основоположних свобод людини та обмеження влади. Природно, що в екстремальних умовах права людини, принцип поділу влад і система стримувань і противаг страждають найбільше, хоча й переважно виправдано. Відтак очевидними видаються проблеми балансу (особливості застосування принципу пропорційності, з урахуванням усіх ризиків) та межі.

У світлі постійних екстремальних умов і ролі Конституції Ізраїля для збереження державності, важливою конституційною цінністю є національна безпека чи забезпечення обороноздатної демократії. Ізраїльські конституціоналісти наголошують на тому, що конституційне регулювання національної безпеки Ізраїля є унікальним прикладом з трьох причин: постійних екзистенційних загроз з часу виникнення, ролі держави як лабораторії для конституційних моделей проти національних загроз - тобто моделі “конституції надзвичайної ситуації” та того, що саме національна безпека применшує прагнення фіналізувати ізраїльський конституцієтворчий процес. Також Верховний Суд здійснює судовий нагляд щодо питань військової та національної безпеки [238].

Щодо структурних компонентів конституції, які містять відповідні положення, то тривоги народу як носія установчої влади відображені частіше всього у преамбулі. Конституція Латвії саме там засуджує комуністичний і нацистський тоталітарні режими і їхні злочини та фіксує статус єдиної державної мови [280]; народ Японії обіцяє ніколи не вв'язуватись у війни [108]; преамбула Конституції Португалії відзначає довгі роки опору, колоніалізму і фашистського

режиму [229]; преамбула Конституції Боснії і Герцеговини містить згадки багатьох міжнародних договорів, Статуту ООН і гуманітарного права і вказівку, що прийняли її боснійці, хорвати і серби (разом з іншими) в рамках Дейтонської угоди [266].

А проте найбільше з превентивною роллю Конституції в часи криз та загроз та питаннями національної безпеки корелюються, звісно, ж особливі правові режими – в Україні це надзвичайна ситуація, надзвичайний стан, стан війни і воєнний стан [36]. Проте у різних державах вони називаються по-різному або ж не регулюються взагалі. В Конституції Іспанії 1978 року – це стан тривоги, винятковий стан та стан облоги (цей допускає найсерйозніші обмеження) [289]. Справжній рекорд у Конституції Угорщини (ст.48-54): стан національної кризи, надзвичайний стан, стан превентивного захисту, стан терористичної загрози, непередбачувана атака та стан небезпеки [275]. Така велика кількість доволі оцінних понять стосовно спеціальних режимів лиш підтверджує авторитарні тенденції в Угорщині. Є велика загроза зловживання цими станами (як-от превентивного захисту чи стану небезпеки) для політичної доцільності і усування конституційних запобіжників.

У час пандемії Секретаріат Венеціанської Комісії зібрав інформацію, як конституції держав світу регулюють такі надзвичайні ситуації [216].

Можна простежити певну закономірність між історіями конституцієтворення та особливостями регулювання таких ситуацій. Наприклад, Конституція Австрії, відомої нейтралітетом, містить зовсім небагато положень щодо кризових ситуацій, та й ті, що є, є процедурними і не згадують ситуацій, що загрожують життю нації, а радше ідеться про неможливість Парламенту функціонувати певний час [264]. Конституція Бельгії, прийнята одразу після проголошення незалежності, просто вказує, що не може бути призупинена в цілому чи в частині, а отже і положень про надзвичайний чи воєнний стан не потребує [262]. Оскільки Конституція пережила часи окупації світових воєн, такі де-факто з'являлись: через механізм “особливих повноважень”, через декрет про стан війни у 1916 році, який визначав, що державна незалежність є

надконституційною цінністю, тож конституційні положення можуть не застосовуватись, якщо це загрожує незалежності [208]. Схожа ситуація в Конституції Данії та Швейцарії, хоч у випадку останньої це свідоме рішення, знову ж таки через нейтралітет.

Очевидно, що чим більше держава знайома з екстремальними умовами, тим більш прописані деталі (особливо це стосується війни). Деякі конституції перелічують випадки, коли воєнний стан може бути впроваджений (наприклад Албанія) [265], деякі більше концентруються на алгоритмі дій влади (наприклад, Кіпр) [268], а ще деякі наголошують на важливості принципу пропорційності і обґрунтованості впровадження цих режимів (особливо помітно у Конституції Португалії) [229]. Дуже складно не простежити тут прямий зв'язок з історичними колективними травмами і досвідом переживання таких екстремальних ситуацій.

У Франції, наприклад надзвичайний стан не має під собою конституційної основи – хоча воєнний стан держави в облозі і виключні повноваження Президента забезпечені ст. 36 і 16 Конституції. Двічі, у 1993 і 2007 роках експертні комітети пропонували включення спеціальних положень, а в листопаді 2015 року, після терористичних атак це пропонував Президент. Був навіть Законопроект внесення змін до Конституції (щодо захисту нації), який передбачав наприклад, що народжений у Франції громадянин, який має інше громадянство, може бути його позбавлений, якщо звинувачений у злочині, що становить серйозний напад на життя нації. Однак він так і не був прийнятий і надзвичайний стан все ще позбавлений конституційної основи [153, с. 228].

Важливо зазначити, що національна безпека може полягати і в забороні певних загрозливих елементів — і ці елементи пов'язані і з національною ідентичністю у вузькому розумінні — тобто маніфестації зовнішніх ознак приналежності до нації. Наприклад, дві преамбули відсилають до комунізму і націонал-соціалізму як неприйнятних ідеологій – Латвія і Угорщина. Положення Конституції Латвії доволі чітко виражають вектор розвитку держави та розірвання зв'язку з радянським минулим, зокрема: “Народ Латвії не визнає

окупаційних режимів, опирається їм і відновлює свою свободу, повертаючи національну незалежність 4 травня 1990 року на основі континуїтету держави. Він вшановує своїх борців за свободу, поминає жертв іноземної влади, засуджує комуністичний та нацистський тоталітарні режими і їхні злочини” [280]. Раніше основою конституції була концепція громадянського націоналізму – тобто ідея політичної, а не етнічної нації. «Націоналізація» Конституції була спровокована контраверсійним референдумом щодо російської мови як другої державної в Латвії, що відбувся в 2012 році. Преамбула розглядалась як запобіжний захід, аби уникнути схожих ситуацій у майбутньому. Тож логічним є і формулювання про “гарантії існування і розвитку Латвійської нації, її мови та культури через століття”, водночас підкреслено, що Латвійська держава була проголошена ще 18 листопада 1918 року, а народ Латвії виборов свою державу у визвольній війні. Тим самим однозначно стверджується, що радянський період був окупаційним режимом. Цим автори преамбули не обмежились: Латвія названа національною державою (поруч з демократичною і соціально відповідальною), яка поважає етнічні меншини. “З усвідомленням рівного статусу в міжнародній спільноті, Латвія захищає національні інтереси...”

Латвійські науковці зазначають: інституціоналізація історичних наративів державою створила офіційне бачення Батьківщини щодо історичного досвіду та відносин з сусідами. Прийняття преамбули було усвідомленим політичним вибором, щоб окреслити націоцентричну ідентичність держави і перемкнутись з цілковито громадянської моделі суспільства до етнічно-спрямованої ієрархії. Буквально тлумачачи текст преамбули, можна дійти висновку, що Конституція була прийнята не від імені латвійської нації, а для забезпечення її потреб і захисту. “Протекціонізм” Конституції вбачається і у згадках негативного історичного досвіду, і у вищезгаданій вірності Латвії. Генеза ідентичності чітко прописана в преамбулі: віддавна вона сформована латвійською і лівською традиціями, латвійською народною мудрістю, латиською мовою, універсальними людськими та християнськими цінностями. І згадка малої спільноти лівів, що фактично втратила свою мову, але отримала спеціальний

статус, теж є символічною, адже Латвія – єдине місце у світі, де лівська культура збережена. Отже, підкреслена її унікальність як неодмінна складова будь-якої ідентичності. Такий підхід спричинений міцним зв'язком між “народом Латвії” та “латвійською нацією” як політичним суб'єктом, що сформувала ядро народу. Тим паче, преамбула підкреслює, що утворення держави відбулось шляхом об'єднання історичних латвійських земель, тож етнічні землі не простягаються за межі кордонів (за винятком Абрене (Питалово), що в 1944 році було передане Росії). Формулювання, що держава є гарантом “існування і розвитку латвійської нації, мови і культури” є трансфером естонського підходу щодо етно-культурних питань [184].

Розгляньмо також у цьому контексті приклад Естонії. Конституція була прийнята в 1992 році, а преамбула додана лише у 2007 році, хоча текстуально йдеться про фіксацію референдуму 28 червня 1992 року. Ціль доповнення теж видається очевидною: йдеться про “непереборне право народу Естонії на самовизначення”, проголошене ще у 1918 році; ціль держави як захист миру та народу від агресії ззовні; гарантії збереження естонського народу, естонської мови та естонської культури через віки” [272].

Та чи не найбільш промовистим є приклад Ізраїлю, де у Основному Законі є чітка вказівка на єврейський характер держави. У листі до релігійної партії “Агудат Ісраель” Бен-Гуріон окремо наголосив, що в майбутній державі будуть захищені специфічні ознаки єврейської ідентичності. Ключовими були гарантії шлюбного права, шабату (законного дня відпочинку), освіти та кашруту (кошерної їжі) в єврейській державі для майбутньої держави [121].

Ельякім Рубінштейн ще до того, як стати суддею Верховного Суду Ізраїля, зазначав: “Ізраїльські араби є повними громадянами держави, що є фундаментальним правом. Водночас ми повинні запобігати кожній спробі позбавити Ізраїль його характеру як єврейської і демократичної держави. Хто б не закликав повернути характер держави до “держави для всіх громадян”, має намір позбавити Ізраїль єврейської ідентичності” Недоцільним є вивчення питання, наскільки культурна багатоманітність є загрозовою для єдності

політичної нації (особливо для націй без тривалого досвіду державності) чи внутрішньої консолідації народу, оскільки воно виходить за межі предмета дослідження. Проте критично важливим є з'ясування, наскільки виправданим є апелювання саме до конституційної ідентичності через політичну доцільність і чи це не суперечить конституційним положенням, нехай і імпліцитно. Професор Університету Гьоте Уве Фолькман аналізує, чого від іммігрантів очікує конституція як не лише текст з попередньо визначеним, хоч і прихованим змістом, але й соціальна практика, що еволюціонує та відображає спільні переконання політичної спільноти. Німеччина у відповідь на імміграційну кризу у 2016 році прийняла Закон про інтеграцію, відповідно до якого від мігрантів і біженців вимагається інтеграція у суспільство, щоб отримати дозвіл на проживання і роботу у державі (наприклад, заняття з німецької мови, права та основ культури є обов'язковими) [304].

Як свідчить бібліографічна база цього підрозділу, ретельний аналіз конституцій, міжнародних договорів (насамперед Проекту Європейської Конституції та Лісабонської угоди), рішень органів конституційної юрисдикції як України, так і інших держав, дозволяє виокремити певні національні конституційні цінності, у випадку кожної держави – це унікальний набір. Водночас здебільшого інститут державної мови є складовою суверенітету держави, який у свою чергу є підґрунтям для формування конституційної ідентичності. На відміну від мов національних меншин, питання врегулювання яких є питанням захисту прав людини, державна мова є державотворчим чинником, важливим об'єднавчим складником конституційної ідентичності, при тому - як для дво- чи багатомовних держав, так і для монолінгвістичних. Натомість регулювання свободи совісті, попри майже ідентичне експліцитне формулювання, відрізняється імплементованими підходами до розуміння світськості.

РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВАХ ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

3.1. Поліваріантність генези конституційної ідентичності

Як було з'ясовано у попередніх розділах, сама природа ідентичності передбачає наявність значущого Іншого. Відтак окрім диференційного виміру самої суті конституційних ідентичностей, їхні зародження, динаміка, розвиток відрізняються теж. Формування конституційної ідентичності є тісно пов'язане зі становленням конституціоналізму загалом і зумовлене часто конкретними потребами у розробці цього поняття в доктрині конституційного права. Відтак визначення універсальних стадій розвитку конституційної ідентичності видається малоімовірним, однак можливим є вивчення такої динаміки на прикладі окремих держав, які є своєрідними моделями і підтвердженням поліваріантності генези конституційної ідентичності.

Найбільш об'єктивним виміром цієї поліваріантності є самі тексти конституцій. До уваги можна брати різні класифікації (наприклад, жорсткість конституції часто корелює з поляризованістю суспільства і ймовірністю частих змін). Утім, найбільш релевантним для потреб дослідження саме конституційної ідентичності видається наступний поділ. Науковці виділяють чотири типи конституцій, залежно від того, чи превалює ідеологічна, догматична мова, чи консенсусна, компромісна, а також наскільки вона амбівалентна чи навпаки – чітка і прагматична. Відповідно можна виділити: догматичні конституції з чіткими, але ідеологічними положеннями (наприклад, Конституція Іспанії 1931 року), догматичні амбівалентні конституції (чинна Конституція Португалії), компромісні конституції з чіткими і не ідеологічними положеннями (Конституція ФРН) і компромісна амбівалентна конституція (чинні Конституції Іспанії і Італії). Оскільки Конституція Іспанії активно обговорювалася, була покликана змінити авторитарний режим на демократичний, а також містити передумови для вступу Іспанії до Європейської Економічної Спільноти і НАТО,

вона містила в основному неідеологічну мову, проте положення були амбівалентними, що ускладнювало їхню імплементацію [109, с. 417]. Такі особливості формулювання часто відображають суспільно-політичну дійсність, в умовах якої була прийнята Конституція.

Конституційна ідентичність саме ФРН становить особливий науковий інтерес з багатьох міркувань. Насамперед, Основний Закон ФРН чітко ввібрав у себе як травматичний досвід ХХ століття, очікування возз'єднання із НДР, так і національну конституційну традицію. Та навіть більш важливим є те, що саме поняття “конституційна ідентичність” має німецьку генезу і до розвитку цієї конституційно-правової категорії значних зусиль доклали ФКС ФРН. Національна ідентичність і особливості її формування теж безумовно впливали на конституційну ідентичність. Науковці вказують, що французька модель політичної ідентичності базується власне на політичних інститутах і механізмах, а не на культурній тяглоті, спадкоємності, генеалогії. Однак така модель не була єдиною і універсальною: зокрема, німецька романтична модель припускала єднання населення розрізнених земель навколо мови, історії, традиції, спільного фольклору і міфології. Вихідною платформою німецької моделі є апріорне існування феномену нації, яку належить “розбудити” [21]. Саме в Німеччині було виокремлене протопоняття “конституційної ідентичності”, тож логічним є дослідити особливості трансформації національної ідентичності в конституційну. Так, власне німецька концепція “Volk” різко контрастує з французьким демосом, адже є радше виразником етнічної нації. Зasadничо німецька модель конституціоналізму опирається на самоврядність гомогенної етнічної групи. Спираючись на етнос, німецька модель базується і підсилюється нерозривними дополітичними зв'язками: спільною мовою, культурою та етнічним походженням, релігією тощо, які є пріоритетними. Відповідно, етнічна нація є неподільною, однорідною і повністю сформованою до прийняття будь-якої конституції або появи держави. З такої перспективи прийняття конституції необхідне, щоб забезпечити вже існуючий, чітко визначений народ можливістю виявляти свою волю за допомогою конституційних механізмів інституційної,

повноцінно функціонуючої держави. Тому в німецькій моделі конституція є інструментом сформованої нації, а не необхідним інструментом для її консолідації [195, с. 192].

Цікавим тут є ланцюгове переосмислення теорії конституцієдавця (а отже, носія конституційної ідентичності) науковцями різних держав. Адже, конституціоналісти різних держав теж є носіями цієї ідентичності, а відтак не можуть бути об'єктивними. Майкл Розенфельд, американський дослідник конституційної ідентичності, цитує провідного німецького вченого в галузі теорії права Карла Шмітта (власне автора теорії конституційної ідентичності), що демократія та конституціоналізм повинні бути переосмислені знову в етнічних категоріях. Відтак демократія та конституція повинні створити інституційну основу, здатну політично виразити унікальну культуру і характер нації, як сукупність відмінних ознак від інших націй, так і від ліберально-універсалістських прагнень, що зародились у США. Розенфельд наголошує, що конституційна модель, що відповідає цінностям конституціоналізму та демократії, може опиратись на етнічну націю, за умови, що не розглядає її як монолітну чи герметично замкнуту. Сучасному німецькому конституціоналізму все ще притаманні етноцентричні характеристики, такі як визначення громадянства [234, с. 211]. У баченні Шмітта справжня демократія забезпечує автентичне вираження ідентичності об'єднаної дополітичної нації. Відтак, на думку Розенфельда, у основі першого визначення “ідентичності конституції” (а саме Веймарської Конституції) лежить протидія плюралізму та толерантність до поглядів, які можуть перешкодити здійсненню етноцентричної програми. Проте, читаючи Шмітта (якого часто звинувачують у формулюванні правової рамки нацизму) без презентизму, аналізуючи сучасний йому контекст, можна зрозуміти, що ці ідеї впливають радше з досвіду Німеччини, де у 1849 році все ще зберігався дуалізм конституцієдавця — князя і народу, що робило Конституцію все ж частково насадженою – на відміну від прийнятої у 1919 році Національною Асамблеєю Веймарської республіки. Цим Німеччина відрізнялась

від Франції, де у 1789 році конституційний суб'єкт чітко відмежовував себе від суверена чи релігійної влади [243, с. 104-106].

Водночас сам Карл Шмітт відштовхувався від концепції Еммануеля Жозефа Сійєса. Зокрема, Шмітт посилався на відмінність, яку Сійєс представив у своєму знаменитому памфлеті *Qu'est-ce que le Tiers-État?* (“Чим є третій стан?”) (1789) між установчою владою народу (яку Сійєс називав *pouvoir constituant*) та конституційованою (встановленою) владою (*pouvoirs constitués*), яку *pouvoir constituant* підпорядковує конституційним нормам та формам. Як зазначає Сійєс, “нація існує швидше всього; вона є джерелом усього. Її воля завжди законна. Вона сама є законом” [245].

Дослідники висновують з цього два ключові елементи народної концепції установчої влади: по-перше, саме народ, що розуміється як політична єдність, яка передує конституції, здійснює установчу владу. По-друге, здійснення народом установчої влади є юридично необмеженим. Тобто, народ має абсолютний розсуд щодо норм і форм конституції, яку він вирішує створити. З погляду Сійєса, а відповідно і Шмітта, установчу владу, таким чином, можна розглядати як “надвладу народу” [167].

Іншим аспектом німецької моделі є вплив Другої світової війни на формування конституційної ідентичності. Як нацистська Німеччина, так і імперська Японія пережили тотальну поразку режимів і їх безумовну капітуляцію з переходом до конституційної демократії. Модель, що базується на досвіді війни, як і революції, пов'язана з радикальним розривом з минулим. Однак післявоєнна модель може призвести до свідомого прийняття конституції, лише якщо громадяни переможеної держави остаточно приймуть власну конституцію, складену переможцями. Щоб конституціоналізм на основі такої конституції почав діяти, потрібно відмовитись від свого нещодавнього минулого і почати відновлювати конституційну ідентичність, спочатку сформульовану колишніми іноземними ворогами. Відтак така модель прийняття нової конституційної ідентичності важча для сприйняття народом, ніж оперта на досвід революції. Більшість громадян, ймовірно, ототожнюють себе з

революціонерами, як більшість французів — з третім станом під час революції, та більшість американців — з тими, хто привів їх до незалежності. Такої ідентифікації не було між переможеними німцями та їхніми британськими, французькими та американськими противниками [235].

Карл Фрідріх так характеризує у 1949 році процес прийняття Конституції ФРН. На той час не було певним, чи Основний Закон стане повноцінною конституцією, чи тимчасовим вирішенням, та чи сприятиме об'єднанню Німеччини. Водночас на той час Конституція ФРН була найбільш безпрецедентною. Негативний досвід Веймарської республіки вплинув і на порядок внесення змін до конституції – на той час Конституція ФРН випереджала більшість сучасних конституцій і забороняла внесення змін до трьох життєво важливих сфер: принципів основних прав, участі земель у прийнятті законодавства та федеральної організації земель. Пам'ять про тоталітарний режим призвів і до включення статті 18, про призупинення прав тих, хто їх порушує з метою боротьби проти демократичного порядку, водночас тоді важко було визначити критерії такого порушення. Німеччина за новою Конституцією була більш федеральна, ніж Австрія і Канада, така ж, як Швейцарія і США, менш федеральна, ніж Німецька імперія і Британська Співдружність, а преамбула лише в загальному натякала на її перехідний характер, більш деталізований у ст.146. Функціональні межі були визначені Західними Союзниками, які наклали три обмеження, а саме: Статут про Окупацію, Статут про Рур і Міжсоюзницьку Раду Безпеки. По факту, Конституція складалась з Основного Закону та Статуту про окупацію, прийнятого у Бонні у 1949 році, оскільки саме прийняття Конституції відбувалось у його рамках. Фактично окупаційна влада залишила собі у ст. 3 право “зберігати демократичний уряд в Німеччині”, ставши охоронцями Конституції, попри наявність Конституційного Суду [217].

Найконтраверсійнішим питанням між союзниками був федеративний устрій (чи він має бути централізований, чи децентралізований). Між німцями натомість суперечки викликали наступні питання: чи Німеччина продовжує бути

державою, чи включати до складу держави Берлін, поділ законодавчої влади між федеральним урядом і суб'єктами федерації, державні символи (прапор), фінансові компетенції, статус верхньої палати Парламенту, чи потрібен президент, як запобігти частим змінам кабінету, чи забезпечувати судовий перегляд законодавства, чи продовжувати німецьку традицію делегованої адміністрації, як організувати фіскальну адміністрацію, проблема дисконтинуації німецького уряду після капітуляції [148, с. 462].

Основний Закон був прийнятий ФРН, але наявність НДР сильно вплинула на формулювання преамбули. Як зі змісту і акцентів, так і з подальших змін до Конституції ФРН, можна зробити висновок про питання, які на час прийняття Основного Закону були основою для німецької ідентичності, так і перешкодою для єдності. Початок “Свідомі своєї відповідальності перед Богом і людиною”, як і згадка про “об'єднану Європу” ще в 1949 році визначає, що конституційні цінності походять з ідей гуманізму та юдео-християнської традиції і є основоположними не лише для конституційної ідентичності Німеччини, а й для спільної європейської ідентичності. У редакції 1949 року метою прийняття Основного Закону була не лише “підтримка світового миру”, а й “збереження національної і політичної єдності”. Перелік німецьких земель у самій преамбулі теж є симптоматичним (тим паче, що він відрізняється у редакції 1949 року та 1990 року), зважаючи на довготривалу роздробленість Німеччини і поділ на час прийняття конституції. Сама назва “Основний Закон”, чітко вказана в преамбулі, теж не випадкова: розробники нормативно-правового акта вважали його перехідним документом, який припинить існувати, як тільки буде прийнята єдина конституція. Власне, це теж згадано у преамбулі від 1949 року: “Німецький народ...прийняв цей Основний Закон, щоб надати новий порядок політичному життю на перехідний період. Він діє також від імені тих німців, яким було відмовлено в участі. Увесь німецький народ покликаний шляхом вільного самовизначення завершити єдність і свободу Німеччини” [99]. Слід звернути увагу і на чинне формулювання цих же положень: “Німці на землях.... досягли

єдності і свободи Німеччини у вільному самовизначенні. Цей Основний Закон тому застосовується до всього німецького народу” [99].

Автори Основного Закону відтак вважали, що навіть великий обсяг цього акта підкреслює факт, що це лише своєрідна інструкція з подолання перехідного, небажаного режиму та нової геополітичної реальності Німеччини, поділеної Холодною війною. Тож і відсутність демократичної легітимізації, і назва лише підсилювали перехідний характер. Утім преамбула як складова Основного Закону, була після досягнення згаданої цілі змінена, як і Конституція загалом. Її нормативний характер, а найдужче – три цілі (єдність Німеччини, підтримка світового миру і рівне партнерство у об’єднаній Європі), прямо впливають на тлумачення подальших норм. Тож відкритість Основного Закону щодо євроінтеграції, деталізована у статтях 23 та 24, встановлена вже у Преамбулі [111, с. 68].

Німецькі дослідники Дітер Грім, Матіас Вендель і Тобіас Райнбахер так окреслюють характерні риси німецького конституціоналізму: Основний Закон 1949 року (Grundgesetz) з одного боку був контр-авторитарною відповіддю подіям між 1933-1945 рр. З іншого ж – базувався на традиціях демократичної Веймарської Конституції, хоч і значно відрізнявся, аби уникнути вразливості та політичної нестабільності останньої. Перехідний характер первинного документа залишав відкритою можливість нового конституційного ладу для об’єднаної Німеччини. Однак у 1990 році возз’єднання обійшлося без прийняття нової Конституції. Незважаючи на тимчасовий характер, Основний Закон науковці вважають однією із найважливіших історій успіху після війни, що не лише забезпечив нормативну базу для ефективного захисту індивідуальних прав та стабільні політичні інституції. Значним є й високий рівень ідентифікації громадян з цінностями, інститутами та процедурами Основного Закону, — громадянський підхід до національної ідентичності, названої Штернбергером та Габермасом “конституційним патріотизмом” (Verfassungspatriotismus). На відміну від конституційних систем органів державної влади в Європі (Велика Британія, Нідерланди та скандинавські країни), в Німеччині варто відзначити

видатну роль ФКС (Bundesverfassungsgericht), що має визнану репутацію серед німецького населення. Крім того, конституційна культура Німеччини характеризується потужною доктриною конституційного права, сліди якої ведуть знову ж таки до Веймарської республіки [155].

І хоч саме поняття конституційної ідентичності формувалось у доктрині німецького конституціоналізму, сучасні дослідники вкладають у нього достатньо різний зміст, який прямо пов'язаний із функціональним призначенням. Так, більшість німецьких досліджень однозначно вважають нормативно-правовим фундаментом конституційної ідентичності ч.3 ст. 79 Основного Закону ФРН, а саме: “Зміни до цього Основного Закону, що впливають на поділ Федерації на землі, принципи їхньої участі у законодавчому процесі чи на принципи, викладені в статтях 1 і 20 є неприйнятними” [99]. У доктрині німецького конституційного права та практиці ФКС загальноприйнятим вважати це “вічними положеннями” (Ewigkeitsklausel, eternity clauses).

Водночас ФКС ФРН у об'єднаному рішенні 2 BvR 2728/13 за кількома конституційними скаргами від 21.06.2016 року вказує наступне: “Основоположні елементи принципу демократії, закріплені в ст.1 і ст. 20 Основного Закону є частиною його конституційної ідентичності, що виходить за межі як внесення змін до Конституції (ч.3 ст. 79), так і європейської інтеграції (ч.1 ст. 23 у поєднанні з ч.3 ст. 79). У поєднанні з ч.1 ст. 38, принцип демократії захищає громадян не тільки від значного розмивання сфери дії німецького Бундестагу, але також від установ, органів, офісів та агентств ЄС, які явно перевищують свої повноваження. Питання про те, чи впливають їхні дії на принципи ст. 1 та ст. 20 Основного Закону, розглядається ФКС, коли він проводить перевірку ідентичності (Identitätskontrolle), тоді як питання про те, чи явно не перевищено межі демократично легітимізованої європейської інтеграції відповідно до ч.1 ст. 23 такими діями, порушуючи у такий спосіб принцип народного суверенітету, визначається Судом у огляді ultra vires (Ultra-vires-Kontrolle) [126]. Орган конституційної юрисдикції не рідко у своїй практиці

звертається до конституційної ідентичності, більше того, він був одним з перших, хто став оперувати цією категорією у судовій практиці. Найочевиднішим рішенням Суду для розуміння конституційної ідентичності, звісно, є Лісабонське рішення від 30.06.2009 [123].

Однак схожі рішення в практиці німецького офіційного конституційного тлумачення, де бере витоки конституційна ідентичність, почали приймати ще за 35 років до нього. Так, загальноприйнятим є відносити до таких рішень і так звані Solange I від 29.05.1974 і Solange II від 22.10.1986 [128]. Перше рішення – доволі революційне, адже ним був на державному рівні фактично заперечений примат права Європейської Економічної Спільноти над національним правом, раніше визнаний Судом Європейських Спільнот (справа Коста проти ЕНЕЛ) у випадку гіпотетичної колізії [173]. У контексті цього дослідження найважливішим є твердження: “Стаття 24 Основного Закону стосується передачі суверенних прав міждержавним інституціям. Це не можна сприймати буквально. Як і кожне конституційне положення подібного фундаментального характеру, статтю 24 Основного Закону слід розуміти і тлумачити в загальному контексті цілого Основного Закону. Тобто, ця норма не уможливорює зміну базової структури Основного Закону, що лежить в основі його ідентичності, без формальних змін до Основного Закону, через законодавство міждержавної інституції”. Конституційний Суд цим рішенням фактично забезпечив собі право переглядати вторинне законодавство, прийняте Європейською Економічною Спільнотою, посилаючись на те, що основоположні права формують частину природної структури чи ідентичності Конституції. Втім, це рішення мало лише теоретичний характер: жодне наднаціональне вторинне законодавство не порушувало основоположних конституційних прав [125]. Мабуть, з цієї причини другим рішенням, Solange II, було стверджене майже прямо протилежне: “...поки Європейські Спільноти, зокрема прецедентна практика Європейського Суду, загалом забезпечують ефективний захист основних прав проти суверенних повноважень Спільнот, ... ФКС більше не буде приймати рішень під своєю юрисдикцією щодо застосовності вторинного законодавства Спільноти,

вказаного як правова основа будь-яких актів німецьких судів або органів влади, що знаходяться під суверенною юрисдикцією Федеративної Республіки Німеччина, і більше не переглядатиме таке законодавство відповідно до стандартів основоположних прав, що містяться в Основному Законі”. Більше того, у рішенні як аргумент наведено цитату: “Глави держав та урядів підтверджують свою волю, висловлену в Копенгагенській декларації, європейською ідентичністю, забезпечити дотримання заповітних цінностей їх правового, політичного та морального порядку та захистити принципи представницької демократії, верховенство права, соціальної справедливості та поваги до прав людини” [128].

Маастрихтський договір 1992 року суттєво змінив відносини, що були між Німеччиною та Європейською Економічною Спільнотою: рівень інтеграції став суттєво вищим, а також з’явилися політичні елементи, як-от спільне громадянство поруч із громадянством Держав-членів. Це спричинило судовий активізм з боку ФКС щодо конституційності парламентського акту, що ратифікував Договір (так зване Маастрихтське рішення), тим самим створивши підставу для перегляду *ultra vires*. Хоча у рішенні Маастрихту не використовувався термін “конституційна ідентичність”, очевидно, що концепція лежить в основі рішення, оскільки Суд наголошував на необхідності захисту демократії як однієї з основних особливостей Конституції [248, с. 185]. У рішенні Суд аналізує як принцип поваги до національних ідентичностей Держав-членів, так і ідентичність новоствореного ЄС, що впливає зі спільної зовнішньої і безпекової політики [129].

Можемо резюмувати, що ФКС ФРН шляхом динамічного (еволюційного) правотлумачення визнав: німецька конституційна ідентичність безсумнівно належить до європейської, поділяє ті ж цінності та принципи. Відтак стосовно основоположних норм Конституції загроз з боку на той час Європейської Спільноти, а надалі ЄС, не мало б бути.

У ФРН можливість перегляду права ЄС у світлі конституційної ідентичності ґрунтується на факті, що Основний Закон не дозволяє німецьким

інституціям відступати від державної ідентичності. Ст. 79 (3) Конституції забороняє так робити, більше того, компетенційний спір не виникає: питання про ідентичність може бути вирішене лише на національному рівні (ст. 188). У цьому контексті варто згадати ще одне рішення ФКС ФРН Honeywell від 2010 року у відповідь на рішення Mangold Суду ЄС, де ця теза підтверджується: “ЄС розуміє себе як правову спільноту; він, зокрема, пов'язаний принципом делегованих повноважень та основоположними правами і поважає конституційну ідентичність Держав-членів (див. статтю 4.2 речення 1, статтю 5.1 речення 1 та статтю 5.2 речення 1, а також статтю 6.1 речення 1 та статтю 6.3 Договору про ЄС). Відповідно до правової системи ФРН, слід визнати пріоритет застосування права Європейського Союзу і гарантувати, що контрольні повноваження, які конституційно закріплені за ФКС, здійснюються лише у спосіб, який забезпечується і є відкритим для європейського права. Таким чином, ФКС уповноважений і зобов'язаний розглядати акти європейських органів та інституцій на предмет порушень компетенції або на основі здійснення компетенції у сфері конституційної ідентичності, яка не може бути передана, а також, за необхідності, оголошувати про неприйнятність для німецької правової системи актів, що перевищують таку компетенцію [124].

Німецький вчений Дітер Грім так характеризує вплив цих рішень. Ще з встановлення Європейської Економічної Спільноти, ФКС ФРН виходив з базових припущень, як-от, що Договори не встановлювали Європейську спільноту, а спільноту *sui generis*, потім описану судом, як конфедерацію (*Verbund*) суверенних національних держав, що підтримуються цими державами і мають поважати їхню національну ідентичність. У рішенні *Solange I* було вказано, що ідентичність Основного Закону не може бути підважено жодним іншим правовим актом, включаючи адекватний і ефективний захист основоположних прав проти публічної влади. У рішенні *Solange II* Суд не сумнівається, що передача повноважень наднаціональним інституціям знаходить межі у ідентичності німецького конституційного ладу, частиною з яких є ефективний захист основоположних прав. Але апогеєм стало Лісабонське

рішення, де вказано, що “суверенна конституційна державність” Німеччини формує межі для інтеграції. Навіть зміни до Конституції не можуть нівелювати національний суверенітет, адже це буде порушенням ст. 79 (3) – відтак це виключає будь-які зміни до ідентичності Основного Закону – перейти цю лінію означає здійснити замах на установчу владу народу Німеччини. У п. 240 Суд визначає, що ст.4(2) Лісабонського договору неможливо виконати у інший спосіб, як уповноваживши сам ФКС ФРН визначити, чи ЄС поважає конституційну ідентичність Німеччини і залишається у договірних межах. Однією з причин такого тлумачення є також демократичний дефіцит інституцій ЄС, які радше представляють не європейський народ, а народи Держав-членів [154].

Один з основних європейських дослідників конституційної ідентичності доктор Герхард ван дер Шиф, описує вплив на неї ключових позицій ФКС ФРН. Так, перші рішення, як-от вищезгадана доктрина Solange, фактично підтверджували ідею “тотальної” Конституції Матіаса Кумма, професора Нью-Йоркської школи права. Ці судові рішення підтверджували принцип, згідно з яким Конституція, зокрема її ідентичність, забезпечують остаточну норму, що застосовується до німецького правопорядку. “Тотальна” Конституція через свої основні обмеження дозволяє судовий розгляд щодо “будь-якого і кожного” політичного рішення для оцінки його конституційних достоїнств. Професор Кумм протиставляє “тотальну” Конституцію під опікою ФКС концепції “тотальної держави” Карла Шмітта як свого роду дзеркальне відображення Веймарської Німеччини. Конституційний момент, викликаний руйнуванням націонал-соціалістичної диктатури в 1945 р., рішуче відкинув цю концепцію в Німеччині на користь “тотальної” Конституції, в якій закон, що тлумачиться Судом остаточо, став гарантією належного управління та основних прав. Якщо в “тотальній державі” закон є продовженням політики іншими засобами, то за “тотальної” конституції політика є продовженням права іншими засобами. Тож Матіас Кумм припускає, що Німеччина із законодавчої парламентської держави перетворюється на “конституційну юристократію” [194, с. 343].

Герхард ван дер Шиф наголошує, що, порівнюючи із ідентичністю нідерландської Конституції, яку сам називає “скромною” на протигагу “тотальній” німецькій, хоч підходи і різняться, обидві держави демонструють дружність і відкритість до права ЄС. Попри це, німецький підхід — “знизу-догори” (в Нідерландах – підхід “зверху-донизу”), — поміщає конституційне право за межі права ЄС під захистом ФКС. Науковець, втім, замислюється, чи взагалі легітимність ЄС походить від держав, а чи від громадян? Відтак чи доречно застосовувати до ЄС лише поняття Staatenverbund (об’єднання держав), чи Союз сам набуває конституційної правосуб’єктності, отримуючи власну конституційну ідентичність [248, с. 167] ?

Розгляньмо дещо іншу модель: іспанська модель відрізняється від німецької двома аспектами. По-перше, вона встановлює рамки для поліетнічної політики. По-друге, імпортує наднаціональні стандарти, які включає в сферу національної держави. Однією з найскладніших проблем, з якими зіткнулися автори іспанської Конституції 1978 р., був пошук балансу між національною єдністю та значною автономією етнічних спільнот, таких як баски та каталонці, що постраждали під час режиму Франко. Іспанський конституцієдавець активно використовує відкритість та двозначність, як було згадано на початку розділу, щоб вирішити суперечки щодо національної ідентичності — а точніше — між ідентичністю національною і нижчою за неї. Конституція Іспанії передбачає “автономні громади” (“Comunidades autonomas”) зі значними, хоча і не повністю визначеними повноваженнями регіонального самоврядування. Хоча і Іспанія, і США є поліетнічними державами, іспанська конституційна модель є багатоетнічною, тоді як американська — ні. Це пов’язано з тим, що через конституційне визначення субнаціональних етнічних груп іспанська модель надається до поліетнічної політики. Відповідно до іспанської моделі, конституційна ідентичність ґрунтується на досягненні рівноваги між національною ідентичністю та єдністю і значним, хоча і слабо визначеним, мірилом етнічної ідентичності на нижчих щаблях [235, с. 764]. Важливість територіального устрою для Іспанії визначає і те, що спір щодо компетенцій ще

Європейської Економічної Спільноти теж стосувався неможливості наднаціонального утворення визначати внутрішню територіальну структуру Іспанії чи поділ компетенцій. Такі спори неодноразово розглядав Конституційний Суд Іспанії, зокрема у рішеннях від 1988 та 1991 року, проаналізованих у звіті для Венеціанської Комісії [231].

Так, як вказують дослідники, у справі "Комісія проти Іспанії" (Comission v. Spain), C-151/12 від 24 жовтня 2013 року, навіть Суд Європейського Союзу послався на механізм взаємовідносин між державною та регіональними правовими системами, хоча насправді цей механізм не є безумовною частиною іспанської конституційної ідентичності, як, наприклад, правило про субсидіарний характер державного права стосовно регіонального [115 с. 16]. Більше того, Суд послався саме на прецедентне право Конституційного Суду Іспанії: "Відповідно до прецедентного права Конституційного Трибуналу, на яке посилається Королівство Іспанія у своїх зауваженнях, стаття 149(3) Конституції, схоже, не дозволяє застосовувати національні норми в якості доповнення за відсутності законодавства автономних громад, а лише для заповнення виявлених прогалин. Доречно додати, що під час слухань Королівство Іспанія підтвердило, що в цій справі автономні громади, за винятком громади Каталонія, не здійснювали своїх законодавчих повноважень" [182].

Самі положення Конституції оперують різними термінами на позначення елементів поліетнічної ідентичності. Недарма навіть у Преамбулі Конституції йдеться про всіх іспанців (*todos los españoles*) і народи Іспанії (*pueblos de España*) та визнання їхніх мов і традицій. У статті 2 вказано, що Конституція ґрунтується на нерозривній єдності іспанської нації, спільній і неподільній країні всіх іспанців, право на автономію національностей та регіонів (які теж розмежовані), і одночасна солідарність між ними гарантується [289]. Іспанія відтак є Нацією (*la Nación española*), що складається з національностей (*las nacionalidades*).

Положення Конституції 1978 року надають етнічним групам відкриту автономію, при цьому не лише для чітко визначених та добре організованих басків та каталонців, а й інших регіонів, де особливості менш виражені.

Практичні наслідки цього загальнодержавного поділу на автономні спільноти - це, з одного боку, зміщення фокусу з двох найбільш проблемних етнічних груп з позицій збереження національної єдності, а саме басків і каталонців. З іншого боку, оскільки такі регіони, як Андалусія, насправді є автономними лише за назвою, Конституція Іспанії 1978 року створює де-факто тип асиметричного федералізму, де всім регіонам пропонується значна місцева автономія, але лиш деякі регіони нею користуються [234, с. 170].

Історія іспанського конституціоналізму несла на собі відбиток історичних потрясінь. Конституції часто були прийняті як своєрідні запобіжники повернення до недемократичного режиму (чинна Конституція Іспанії 1978 року) чи фактичного іноземного вторгнення з волі слабого лідера (Кадіська Конституція 1812 року). Конституції фактично були гарантією життєздатності нації, відтак іспанські науковці не визначають різниці між національною та конституційною ідентичністю. Ба більше, концепція “національної ідентичності” в розумінні Лісабонської Угоди поєднує і поняття, визначене правом ЄС, і визначене Державами-членами. Цей дуалістичний підхід власне поєднує національний суверенітет і інтеграцію (це теж впливає з природи Конституції 1978 року, яка враховувала як внутрішні особливості, так і євроінтеграційні прагнення). Пабло Тремпе стверджує: “Національна ідентичність — це концепція, підпорядкована діалектиці захисту держави в динаміці інтеграції, а також у дебати про національну наднаціональну інтеграцію та суверенітет” [224].

Другий важливий аспект, у якому іспанська модель відрізняється від інших — це раннє включення наднаціональних стандартів ЄС (тоді — Європейської Економічної Спільноти) як частина трансформації відносин між іспанським народом та іспанською державою. Як зазначає Майкл Розенфельд, в 1977 році Іспанія попросила приєднатися до нинішнього ЄС і членство в наднаціональній спільноті стало важливим символом у боротьбі з франкізмом. Цей крок став фактично вирішальним для переходу до конституційної демократії: Іспанія імпортувала та інтерналізувала європейські демократичні цінності. Їх було легко

імплементувати, адже вони відповідали економічній та культурній ситуації Іспанії в середині сімдесятих років. Окрім інтерналізації наднаціональних стандартів, відкритість іспанської моделі до Європи також дозволила екстерналізувати внутрішній конфлікт для пошуку балансу в межах Іспанії. Враховуючи суперечливі розбіжності щодо належної рівноваги між національною єдністю та регіональною автономією, проєкція ЄС відкрила нові моделі посередництва між єдністю і різноманітністю. Справді, принаймні теоретично, транснаціональний європейський простір урівноважує як бачення неподільної нації, так і бачення автономних регіонів як повністю відокремлених утворень. Навпаки, Конституція та модель США відповідають поліетнічному суспільству, але виключають можливість ведення поліетнічної політики. Відповідно до іспанської моделі, конституційна ідентичність ґрунтується на досягненні рівноваги між національною ідентичністю та єдністю і значним мірилом етнічної ідентичності на нижчих щаблях. Американська конституційна ідентичність, з сильним акцентом на індивідуалізм і розуміння країни як плавильного котла, передбачає рівний доступ до конституційних прав та обов'язків і зі свого боку, це не залишає місця для етнічної ідентичності [235, с. 768].

Доктрина конституційного права США визначає конституційну ідентичність не як протиставлення, а як комплекс унікальних особливостей конституційного ладу держави, що базуються на цінностях політичної нації. Наскрізною ниткою крізь праці американських дослідників проходить ідея: конституційна ідентичність – це той унікальний сплав конституційних цінностей та традицій США, який формує і національну ідентичність, і унікальне почуття приналежності до спільноти американських громадян.

Взагалі модель США цікава для дослідження тим, що розрив у часі між формуванням національної та конституційної ідентичності цієї держави є найменшим (Конституція США стала першим досі чинним підтвердженням прагнення нації до незалежності). Модель США насправді має суто національний масштаб, а не наднаціональний (незалежно від того, чи може

піддаватися змінам для адаптації до конституціоналізму в наднаціональному масштабі). Якби наднаціональні впливи не містились би в нормах Конституції США чи в її тлумаченні Верховним Судом, функція цієї конституційної ідентичності зосереджена насамперед на консолідації американського народу, що невіддільне від американської державності. Через раннє формування конституційної ідентичності, значущим Іншим ставала, як метрополія, від якої необхідно було здобути незалежність (Велика Британія), так і інші штати, які мали відмінне бачення розвитку конституційної ідентичності (Конфедеративні Штати Америки).

Традиційно конституції є виразником історичного досвіду нації, її цінностей та формування державності, однак прецедент США доводить, що можливий і зворотний шлях. Власне США можна сміливо назвати першою нацією, яку творила Конституція, а не навпаки. Американські дослідники стверджують, що Конституція Сполучених Штатів, зрештою, не лише установчий документ для уряду, але й утвердження американської ідентичності [240, с. 1-5].

Монтсеррат Гібернау перелічує кілька рис, які визначили формування того, що називають Америкою: новий тип нації, чия національна ідентичність не мала етнічної основи, а була збудована навколо таких політичних цінностей, як рівність, свобода та індивідуалізм; уживання англійської мови; низка моральних цінностей, опертих на протестантизм, що глибоко вплинув на інші релігії, поширені на американській землі. Це була нація поселенців, які утвердили свою волю створити окрему державу, чинячи опір британському пануванню й проголосивши у 1776 р. свою незалежність [14, с. 158].

Причина, чому конституційні цінності стали основою американської ідентичності, доволі очевидна: американці не бажали ставати “простою сукупністю людей із різних місць, яким довелось працювати тут, зберігаючи вірність іншим країнам” [237, с. 218]. Оскільки політична нація є максимально етнічно неоднорідною, а мова походить з держави, від якої США здобули незалежність, були необхідні інші ідентифікатори. Як підтверджує Френсіс

Фукуяма, спочатку сильним об'єднувчим чинником був протестантизм, втім, у ХХ столітті, коли нація ставала все більш мультикультурною і поліетнічною, опора на релігію вже не виконувала інтеграційну функцію, як належить. У той же час американське життя сповнене квазірелігійних церемоній і ритуалів, які мають уславлювати демократичні політичні інституції країни: церемонія підняття прапора, присяга під час отримання громадянства, День Подяки і 4 липня: такі церемонії важливі для асиміляції нових іммігрантів. Натомість європейці здебільшого деритуалізували своє політичне життя [151].

Мартін Рогофф, американський професор права, зазначає: Конституція США була розроблена одразу після революційного періоду, протягом якого країна сформувала нову національну ідентичність. Конституція є своєрідною “кодіфікацією” найважливіших ідей та уявлень революційного періоду, а також бурхливого післяреволюційного періоду, коли новостворені штати не змогли створити політичну структуру, адекватну потребам часу. Попри це, фактично Конституція стала кульмінацією великої революції. Розробка та прийняття документа такої ваги сприяла впевненості молодій нації. Так, акт установчої влади народу став кодифікацією формаційних американських ідеалів [232].

Очевидним є те, що прийняття Конституції США у 1787 році було чи не першим ідентифікуючим, інтегруючим чинником із низки багатьох державницько-церемоніальних ритуалів, про які згадували Френсіс Фукуяма та Монтсеррат Гібернау. Відчуття приналежності до великої нації, громадянсько-політичний патріотизм базуються і на усвідомленні ваги Конституції для цілого світу. Водночас сукупність цих історичних чинників зумовила і цілком інше розуміння поняття конституційної ідентичності. Так, дослідивши приклад Німеччини, бачимо, що в доктрині це поняття змістовно ближче до принципу невтручання у внутрішні справи, контрліміту до примату наднаціонального права у фундаментальних для держави питаннях, матеріальний запобіжник внесення суттєвих змін до Конституції. Для США, держави, для якої концепція нації апіорі була громадянсько-політичною, ідентичність насамперед була сукупністю ознак приналежності до “We the People” (Ми, Народ). Попри

інноваційність принципу народного суверенітету для XIX століття, вибірковість в питанні належності до “народу” тривалий час була проблемою американської конституційної ідентичності, і досі регулярно спричиняє соціально-політичні конфлікти.

Дослідниця конституційного права, авторка книги “Слова, згідно з якими ми живемо” Лінда Монк зазначає: “Ми, Народ – це перші слова Конституції, які є найважливішими. Вони чітко визначають, що народ, а не король, не законодавець, не суд є справжнім управителем Американського уряду... Але хто такі “Ми – народ”? Це питання турбувало націю століттями. Як сказала Люсі Стоун, одна з перших адвокаток за права жінок у 1853 році: “Ми – Народ? Який народ? Жінки сюди не були включені. Ні білі чоловіки, які не мали власності, американські індіанці, чи африканські американці – раби чи вільні”. Перший афроамериканський суддя Верховного Суду США, Тургуд Маршал, описував це обмеження: “Щоб зрозуміти еволюційну природу Конституції, ми повинні подивитись не далі, ніж на три перші слова преамбули: “Ми, Народ”. При розробці Конституції у 1787 році Батьки-Засновники не мали на увазі більшість американських громадян...Люди, які зібрались в Філадельфії в 1787 році, не могли собі уявити чи прийняти, що документ, який вони розробляють в якийсь день буде тлумачитись Верховним Судом в який входить жінка і і нащадок африканських рабів” Так, свідомо був певний поділ між “вільними людьми” і рештою, які входять у три п’ятих населення, які рахувались при кількості мандатів у складі нижньої палати Конгресу [201]. За допомогою поправок все більше і більше американців почали підпадати під поняття “Ми, Народ”. Після Громадянської війни, 13-та поправка завершила рабство, 14-та надала права громадян афроамериканцям, а 15-та надала їм можливість голосувати. У 1920 році 19-та поправка надала жінкам право голосувати у всій країні” [209, с. 8]. Фундаментальний конституціоналізм сприймає народ як постійний колективний орган, межа унітарності полягає в державному устрої – наприклад, Верховний Суд США у справі *Texas v White* 1869 року [258] характеризує США як незнищенне об’єднання, що складається з незнищених штатів [218, с. 247].

Власне, Гері Джейкобсон, один з ключових дослідників конституційної ідентичності, аналізує першу інавгураційну промову Авраама Лінкольна. Лінкольн говорив про конституційне право змінити уряд чи революційне — повалити його. Джейкобсон впевнений, що справжньою метою такого повалення є заміна конституційної ідентичності (припускаючи, що постреволуційний режим є конституційним); менш певним є те, чи конституційний процес може бути легітимно використаним для такої мети.

Такою доленосною подією для США в конституційному контексті було прийняття 13-тої поправки до Конституції США про скасування рабства у 1865 році. Перша за 61 рік, вона потягла за собою каскад наступних і суттєво змінила як самоусвідомлення американської нації, так і нове розуміння демократії і прав людини. У випадку Лінкольна незгода нації з такою парадигмою розвитку конституціоналізму означала б і справді іншу конституційну ідентичність. Водночас повернімось до Джейкобсона: саме слово “поправка” (латинська етимологія “amendment” аналогічна) не передбачає деконституювання чи реконституювання, інакше це уже трансформація, – зазначає дослідник [168].

Утім, навіть самі розробники не думали, що Конституція була ідеальною. Джордж Вашингтон зазначав, що в Конституції передбачена можливість вносити в неї зміни у майбутньому. Як пізніше сказав теоретик та філософ права, судовий діяч, голова Верховного Суду США Олівер Венделл Голмс: “Це був експеримент, так само як і все життя є лише експериментом” [209, с. 10]. Однак ця Конституція була першою письмовою конституцією у сучасному значенні, формулюванням мети уряду і держави загалом: служити публічному інтересу, при цьому захищаючи індивідуальні права.

Підтвердженням думки про те, що американська конституційна ідентичність ототожнюється з властивими лише для США інститутами конституційного права, з характерними рисами конституціоналізму, є те, що американські дослідники відносять до її складових. Так, Ендрю Фергюсон, наприклад, вважає, що служба присяжних є не просто завданням для виконання, а триваючою конституційною ідентичністю. Ще Алексіс де Токвіль казав, що

надто вузьким є розуміння інституту присяжних як просто процесуального. “Яким би великим не був вплив присяжних на судову практику, значно більшим він є на долю суспільства в цілому”. [294, с. 8] Американський присяжний – напівміфічний архетип активного громадянина, що втілює концепт самоврядування. Окрім того, цей інститут втілює конституційні принципи, які вже точно є елементами конституційної ідентичності: право на справедливий суд, належну правову процедуру, рівність перед судом і законом тощо. Важливі суспільні еволюційні процеси, що відображались у Конституції США, як-от 19-та поправка щодо розширення прав жінок, стосувались і присяжних. Зрештою, як виборче право є народним контролем над виконавчою і законодавчою владою, так присяжні є народним контролем над владою судовою [144, с. 1108].

Ще однією ключовою складовою американської конституційної ідентичності є судовий нагляд, зокрема й над конституційністю. Наприклад, Джордж Флетчер зазначає, що ідентичність правової системи США відображається і формується в ключових рішеннях Верховного Суду, як наприклад Міранда проти Арізони. У цьому рішенні власне судді протиставляють змагальне правосуддя США європейському інквізиційному процесу [145].

Для підкреслення поліваріантності конституційної ідентичності, варто також згадати специфічний нордичний конституціоналізм, недостатньо згаданий у попередніх підрозділах. Можна навести окремі характерні риси нордичної правової системи, серед яких дослідник Каарло Туорі виділяє, зокрема: скандинавський реалізм; специфічний правовий метод, суміш статутного і прецедентного права відносно інших континентальних держав ЄС; більш теоретичний і концептуальний підхід до правових проблем; всеохопні правові принципи тут відіграють меншу роль, ніж в Німеччині чи Франції; фрагментарне використання аналогій [192, с. 7-8]. Каарло Туорі в тлумаченні конституційного права виділяє три рівні: право на поверхні (правові норми), середній рівень – правова культура, і глибока структура – загальні принципи і цінності. Власне,

спільне між усіма нордичними конституційними системами міститься на середньому і глибокому рівні [192, с. 10].

У висновку варто зазначити: історичні передумови певним чином конструюють конституційну ідентичність і, очевидно, вони різняться у кожній державі. НДР впливала на те, що Основний Закон ФРН був як поштовхом, так і перешкодою для єдності. Більше того, його прийняттям творці заявляли про єдність Німеччини, підтримку світового миру і рівне партнерство в об'єднаній Європі. І така відповідь на події 1933-1945 року була просто необхідна. Попри тимчасовість Основного Закону дослідники вважають, що він не лише забезпечив ефективний захист індивідуальних прав, але утвердив стабільні політичні інституції. ФКС ФРН одним з перших став оперувати категорією конституційної ідентичності у судовій практиці, адже Основний Закон фактично не дозволяє німецьким інституціям відступати від державної ідентичності. Зокрема, Суд аналізує також ідентичність ЄС, що впливає зі спільної зовнішньої і безпекової політики. На відміну від Німеччини, яка береже національну ідентичність, Нідерланди максимально відкриті до міжнародного права. Натомість творці Конституції Іспанії балансують між національною єдністю та значною автономією етнічних спільнот, що робить іспанську конституційну ідентичність поліетнічною. І тут визначальним є принцип рівноваги між національною ідентичністю та єдністю і нечітко окресленим мірилом етнічної ідентичності. Конституційна ідентичність США, натомість, відображає генезу американської державності на основі консолідації громадян навколо конституційних та політичних цінностей: рівності, свободи, демократії.

3.2. Конституційна ідентичність Європейського Союзу: витоки та сучасне розуміння

Сама тематика дисертаційного дослідження дає основу для визначення ключової цінності ЄС як унікального суб'єкта права. Повага до конституційної ідентичності Держав-членів означає те, що для ЄС однією з ключових цінностей є плюралізм, зокрема й конституційний.

Для того, щоб визначити інші особливості конституційної ідентичності ЄС, необхідно насамперед детальніше розглянути специфіку правової природи ЄС як унікального наднаціонального утворення. Хоч витoki конституційної ідентичності можна простежити ще в Європейській спільноті з вугілля та сталі, а перші рішення щодо співвідношення та поділу повноважень знаходимо ще до 1992 року, про повноцінне формування конституційної ідентичності саме ЄС можемо говорити з часу його започаткування – прийняття Маастрихтського договору. Остаточно утвердила це формування Лісабонська угода у 2007 році.

Важливим є зауваження дослідників євроінтеграції, що сприйняття змінювалось від того, що Європа робить, до того, чим Європа є [308, с. 2]. І справді — від інструменту для досягнення спільних економічних цілей та миру на континенті, яким була Європейська економічна спільнота, ЄС відрізняється значно виразнішою суб'єктивністю — а отже, ідентичністю. Відтак, про ідентичність ЄС можна говорити на онтологічному рівні, а не лише на функціональному, як щодо Європейської економічної спільноти.

Водночас ЄС, на відміну від національних держав, все ще не може забезпечити повної ідентифікації громадян держав-членів — насамперед через неналежну імплементацію європейського громадянства. Значні очікування політичної “фінальності” ЄС, як зазначає Даріо Кастільйоне, були пов'язані з прийняттям Конституції ЄС. З іншого боку, саме сприйняття потенційного документу як власне Конституції і формувало наратив, що таке формальне прийняття створить нормативну базу для ідеї європейського демосу [107]. ЄС має проблеми власне з всезагальним почуттям ідентичності як належності серед своїх громадян — чогось, чого рідко бракує у національних державах. Науковці зазначають: ЄС до прийняття нових членів фактично виконує роль творця гомогенності. “Трансцедентуючи суверенність”, ЄС вимагає від Держав-членів насамперед здобутого суверенітету: крім загальної вірності ліберальній демократії, від кандидатів вимагають адміністративної спроможності імплементувати волю суверена. З одного боку, до визнання відмінностей насаджується однаковість, з іншого — навіть часткове обмеження суверенітету

складно реалізувати. Стосовно конституційної ідентичності, все ще складніше. ЄС визнає право на іншість в Лісабонській Угоді, проте наднаціональний суд визначає, які риси є “відмінними” чи специфічними. Парадоксально, але можливість застосування права на іншість є предметом оцінки юрисдикційного органу, що сам складається з представників Інших [212, с. 132-134].

Дослідники зназначають: ЄС суттєво покладається на демократичні ресурси своїх Держав-членів, бо не може спиратися на власні. Конституції, що відображають демократично легітимізований фундаментальний вибір народу, зазвичай виражають національну ідентичність і у такий спосіб формують суттєві орієнтири для ідентифікації та подальшої участі населення у політичних процесах. Саме тому вважається, що конституційна ідентичність є передумовою для демократичної участі. Інтенсифікація співпраці на наднаціональному рівні при одночасному збереженні національних особливостей має дати можливість громадянам ідентифікувати себе з відповідною національною політичною спільнотою, з одного боку, і наднаціональною політичною спільнотою, з іншого; ця дуальність має вирішальне значення для формування справжньої європейської ідентичності та легітимності ЄС [302, с. 476].

Власне, проблема постнаціональної інтеграції є найбільш чутливою у контексті ЄС, адже моральна і правова спільноти різняться. Моральною є спільнота вірувань, підходів і способів міркування, цінностей, що поділяються індивідами з однаковою історичною чи культурною приналежністю. Правова проявляє себе через регулювання заходів публічної політики групи громадян – якщо немає точок перетину, базується на легітимності політичної спільноти. Відтак для ЄС дослідники націоналізму, розглядають два принципи, на яких будується політична ідентичність:

— Конституційний патріотизм, тобто постнаціональна ідентичність (адже політична спільнота закорінює себе у принципах демократичної держави, доки люди і Держави-члени дотримуються універсальних цінностей (рівність, свобода, автономія, відповідальність, відкритість, толерантність тощо);

— Демократична суверенність в умовах плюралізму [135, с. 230-232].

Інтернаціоналізація конституцій є природно феноменом після Другої світової війни, коли в національні конституції додавали клаузули (положення), що відкривали суверенітет до міжнародної кооперації і забезпечення миру відповідно до Статуту ООН (ст.1) і інших міжнародних інструментів. Нормативна інтернаціоналізація була у багатьох випадках, як мінімум у західних європейських країнах – попередником положень про євроінтеграцію і вона може сприйматись як передвісник відкритості держав до кооперації і інтеграції. Ця відкритість національного суверенітету все ще добре відображена у післявоєнних ст. 11 Конституції Італії, ст.46 Конституції Франції 4-ої республіки (1946 року), ст.24-26 Конституції ФРН. Інтернаціоналізація конституцій також має “зворотну сторону монети” для збільшення взаємозалежності в забезпеченні миру, колективної самооборони, інтеграції систем універсального чи регіонального захисту прав людини [306, с. 202].

У часи підписання Паризького договору (1951) – договору про заснування Європейської спільноти з вугілля і сталі – перед підписантами стояло чітке завдання: вижити в післявоєнних умовах легше у єдності [295]. З часів Холодної війни ціль певною мірою змінилась: зберегти безпеку і свободу від СРСР. Після розпаду СРСР, ціль інтеграції змінилась знову, але не була в той же час належно переоцінена.

Нації у післявоєнній Європі опирались на взаємозалежність легітимності і свободи, виражених у Договорі про ЄС у чинній редакції 2009 року у трьох пов'язаних концепціях:

1) Важливість миру наголошена не лише в Преамбулі і статтях про зовнішні дії, а й в головному тексті Договору (Мета ЄС – промоція миру (ст.3 (1) Договору про ЄС);

2) Мир починається з політик національної безпеки – у тій же ж статті йдеться про народи Європи – тобто йдеться про збереження плюралізму різних європейських народів, а не створення єдиного “європейського народу” через дію права ЄС;

3) Вперше саме у Лісабонській угоді плюралізм впроваджений через демократію, рівність, недискримінацію та верховенство права – власне через повагу до національних ідентичностей Держав-членів, конституційних та політичних (ст. 4). Тобто плюралізм стосується множинності національних форм державного правління, конституцій та політичних процесів, які встановлюють національні конституції.

Фактично разом Мир, Народи та Плюралізм забезпечують позитивну свободу народів Європи без втручання і залежності від інших [187, с. 104-105].

Водночас неможливо оминати питання, що становить ідентичність ЄС як така? Чи вона тотожна до “європейської ідентичності”, “ідентичності європейських інституцій”?

Так, слід відзначити, що інтерпретація конституційної ідентичності тільки стосовно Держав-членів сьогодні вважається дещо вузьким підходом. Професор Войцех Садурскі стверджує, що “Європейська конституційна ідентичність визначається “ключовими цінностями” і тими, які формуються у відносинах з іншими державами, які, вочевидь, не поділяють ці цінності”. Науковець тлумачить поняття “конституційна” ширше, ніж те, що буквально впливає з текстуальних конституцій, чинних у Державах-членах ЄС. У його розумінні йдеться про цінності, принципи і орієнтири на “мета-політичному” рівні, які і вводять у дію межі об’єктивного права [236]. О. Бориславська у монографії теж підкреслює: “В європейських державах чітко простежується тенденція до уніфікації конституційних правопорядків, що уможливорює питання про формування європейської конституційної ідентичності. Це зовсім інший рівень ідентичності, аніж національний, що є важливою рисою сучасної політичної нації. На відміну від тих держав, які сформували власну конституційну ідентичність у XVIII – XIX століттях (Франція, Німеччина, Данія, Нідерланди, Люксембург та інші) та могли слугувати зразком для інших держав, такі країни, як Норвегія, Швеція, Ірландія (початок XX століття), частково виступали реципієнтом тих конституційних цінностей та механізмів, які уже функціонували у сусідніх державах, адже з виникненням європейської моделі

конституціоналізму з'явилася потреба узгоджувати з нею національні демократичні стандарти” [7].

Австрійський професор Вольфганг Шмале стверджує, що впродовж історичного розвитку різні аспекти були визначальними для європейської ідентичності, зокрема християнські місіонерські прагнення, політична та культурна вищість тощо. Втім, після Другої світової війни жахливий характер воєнних злочинів сприймався як однозначний розрив традиційних європейських цінностей. Сприйняття їх як “нецивілізованих” чи визнання Голокосту не одразу стало частиною післявоєнного дискурсу, але протиріччя між військовими злочинами та європейською традицією було зрозумілим для всіх. Європейці підкреслювали, насамперед у конституціях, важливість демократії, законності та прав людини як складових європейської історичної традиції. Відтоді “Європа” часто означає передусім систему цінностей та позитивну історію їх реалізації. Нові цілі, такі як економічне співтовариство, більш тісні союзи та цінності миру, процвітання та солідарності також тепер є основою для спільного європейського проєкту [242].

Монтсеррат Гібернау у дослідженні “Ідентичність націй”, хоч і вважає європейську ідентичність радше проєктом на майбутнє, зазначає: це спрямована згори вниз інституційно створена ідентичність, призначена сприяти зв'язкам солідарності серед розмаїтого населення. Нездатність європейської ідентичності “мобілізувати маси в ім'я Європи” спричинена тим, що вона є “неемоційною” на відміну від могутніх та емоційно наснажених національних ідентичностей [14, с. 154]. Дослідниця класифікує чинники становлення ідентичності на ті, що поділяють європейців, та ті, що об'єднують. Надалі, для мети цього дослідження, вважатимемо їх диференційними та інтеграційними. Отже, до диференційних чинників Монтсеррат Гібернау відносить: релігію, соціально-економічне розмаїття, культуру і клас, гендерні питання і родинне життя, національне й етнічне розмаїття. В свою чергу до інтеграційних чинників належать: спогади про війну і спадщина “холодної війни”, крах європейських імперій, європейська політична культура, нові соціальні рухи та культурна гомогенізація Європи [14].

При аналізі цих чинників проглядаються певні паралелі. Так, інтеграційні чинники, — а це насамперед болісний історичний досвід (в основному ХХ століття) та демократичне врядування внаслідок поширення ідей Просвітництва — чітко пов'язані із європейською моделлю конституціоналізму. Конституції держав Європи, як вказано у підрозділах 2.3 та 3.1, враховують загрози, виявлені війнами та труднощами формування національних держав.

Решта названих чинників є радше політично-соціальними, а втім, ЄС є наднаціональним утворенням із власною системою права, яка, зокрема, базується на засновницьких договорах, які є своєрідною окремою конституцією для Держав-членів. Отже, окрім об'єднавчих чинників історико-культурної природи, неодмінними є спільна правова основа: такою є концепція прав людини.

Європейські політики та мислителі, коли наголошували на потребі європейських наративів, які б конструювали не лише політичне, а й культурне бачення для мультиетнічної Європи, формували їх навколо прав людини передусім з двох причин: вони виконують роль “клею” в космополітичній Європі і є близько пов'язаними з тією складовою ідей Просвітництва, що прагнули поширювати демократію і верховенства права [228, с. 22].

Закріплення захисту поваги до прав людини, включно з правами меншин, у ст.2 Маастрихтського договору серед цінностей і прагнень Європейського Союзу, тільки підтвердило цю ідею [19, с.1]. Фактично стаття 2 Договору про утворення Європейського Союзу може уособлювати якраз конституційне “ядро” цінностей. Положення може також виконувати роль правової основи для зв'язку захисту основоположних прав із ідентичністю Європейського Союзу, що й було підтверджено у висновку Генерального адвоката Суду Європейського Союзу Мацея Шпунара у справі LG v. Rina SpA, Ente Registro Italiano Navale (C-641/18) [300, с. 11].

Не можливо оминати і впливу домінуючої релігії, що стала об'єднавчим чинником для більшості держав. Лісабонська угода не згадує Бога чи християнство, апелюючи до різних джерел впливу. Доктор Цукка зазначає,

що секуляризм характеризує радше не відносини держави і церкви, а спосіб, у який політичні організації взаємодіють з різноманіттям. Відтак світська Європа не ототожнюється із запереченням християнської Європи чи гуманістичної Європи, а з можливостями для всіх релігійних вірувань бути почутими. Як вважають науковці, наскрізне християнство притаманне всьому європейському конституційному проєкту. За його словами, християнство не може бути еліміноване з історичної спадщини та сучасної ідентичності європейців [310, с. 67].

Відображають цю суперечність і дебати щодо контроверсійної преамбули до Договору, що мав встановити Конституцію ЄС. Окремі держави, зокрема Німеччина, Польща, Італія і Словаччина, підтримували включення згадок про Бога та християнство у проєкт, а Франція, Іспанія і Нідерланди — були проти. Зрештою, у преамбулі залишили згадку лише про культурну, релігійну і гуманістичну спадщину Європи, з якої розвинулись універсальні цінності непорушних і невідчужуваних прав [303, с. 103].

Натомість диференційні чинники — це коло питань, щодо яких часто застосовується поняття “конституційна ідентичність” як контрліміт. Доктрина контрлімітів була розроблена в основному Конституційним Судом Італії у справах Фронтіні, Гранітал і Фрагд. У цих справах Суд опирався на статтю 11 Конституції Італії, яка є національною конституційною основою проти абсолютного примату права ЄС: право ЄС не може суперечити захисту основоположних конституційних прав. Водночас найцікавішою “втраченою можливістю” визначити межі конституційної ідентичності самого ЄС науковці називають рішення Tarrico I і Tarrico II, де Конституційний Суд прелімінарно звернувся до Суду ЄС щодо роз’яснень, але Суд ЄС їх не надав. Справа стосувалась саме захисту основоположних прав у сторону їх обмеження з боку ЄС: строк покарання за ухилення від сплати ПДВ (який, зокрема, є джерелом наповнення бюджету ЄС) в Кримінальному кодексі Італії був суттєво скороченим. Фактично Конституційний Суд Італії своєю прелімінарною

ініціативою проявив дружній підхід до наднаціонального права і відкритість до кооперації [113, с. 23–26].

Вартим уваги є співвідношення конституційної ідентичності Держав-членів (особливо в частині специфічних національних конституційних цінностей), конституційної ідентичності ЄС та пропорційності і допустимості обмежень прав людини. У цьому контексті цікавою є справа Зайн-Вітгенштайн від 2010 року. Суд ЄС не вважав порушенням статті 21 Договору про функціонування ЄС відмову зберегти приставку von до прізвища при перереєстрації документів у Австрії (хоч у Німеччині приставка зберігалась). В Австрії діє Закон про скасування титулів знаті (а це, в свою чергу, є підтвердженням важливості принципу республіканізму для конституційної ідентичності Австрії, що превалює над індивідуальними правами), що могло ускладнити пересування скаржниці та порушувало її право на індивідуальну ідентичність. Суд ЄС визнав таку відмову необхідною і пропорційною до легітимної мети — забезпечення імплементації принципу рівності перед законом. У цьому випадку пріоритет був наданий конституційному праву Австрії [178].

Беручи до уваги вищезгадані твердження, спробуємо повернутись до змістового наповнення поняття конституційної ідентичності ЄС. Професор Войцех Садурскі пропонує наступний методологічний підхід, який в цілому узгоджується із попередніми висновками: намагаючись охарактеризувати європейську конституційну ідентичність, ми повинні спробувати визначити набір конституційних цінностей, що відрізняють європейську ідентичність від інших, і, зокрема, від американської конституційної ідентичності. Адже, природно, кожна із чотирьох європейсько-універсальних ідей: суспільного розуму (особливої спільної політичної раціональності сучасного політичного світу), індивідуальної свободи, толерантності та демократії доводиться піддавати конкретизації, щоб вони були однозначно впізнаваними для нас у положеннях конституцій та актуальних конституційних тлумаченнях. Однак ці чотири ідеї також можна визнати загальноприйнятими і безперечними не лише

для європейців. Тож необхіднішим є спробувати сформулювати такі ідеї, які є специфічно європейськими і які при цьому в жодному разі не є загальнолюдськими, універсальними [298].

Розмірковуючи про європейську конституційну ідентичність, також важливо спробувати розрізнати цінності, які хоча і були спочатку європейськими, але зараз вважаються універсальними і можуть бути виявлені в низці конституційних систем. Їхня “європейськість” стосується лише їх походження, а не сфери їхнього впливу та застосування. Дійсно, саму ідею загальнолюдських цінностей можна вважати європейською ідеєю у її витоках: саме в Європі народилися загальнолюдські та незаперечні цінності, що стосуються будь-якого людського суспільства. І хоча ми можемо не погодитися щодо конкретного переліку таких цінностей, прагнення універсалізму, безперечно, можна віднести до конкретно європейської думки, неважливо, чи знаходить вона свої витoki у її релігійній, юдео-християнській варіації, в епосі Просвітництва чи філософській течії раціоналізму [236].

Італійський дослідник Альберто Веспасіані також наголошує на прагненні до експансії європейської конституційної традиції, яка впливає і на доктрину конституційного права. Так, на думку науковця, європейська інтеграція змусила конституціоналістів відмовитися від перспективи методологічного націоналізму. До появи інтерпретаційних проблем, що виникли на перетині національного та європейського права, домінуюча правова парадигма сприймала “конституцію” та “державу” як два нероздільні поняття. З посиленням європейської інтеграції та економічної глобалізації з’явилося багато конституціоналістських інтерпретацій, які поділяють бачення втрати державоцентричності (до них належать пост-, над- та транснаціональний конституціоналізм, конституціоналізм без держави та багаторівневий конституціоналізм). Одночасно зростає інтерес до порівняльного права, але зі зміщеними акцентами: галузь більше не зосереджується на класичному порівнянні між формами державного правління, а насамперед досліджує різні тлумачення значення окремих основоположних прав. Доктрина все більше тяжіє до того, що вивчення

дискурсів щодо основоположних прав та свобод буде виходити за межі національних законодавчих текстів та судових рішень, і включатиме аналіз підходів інших національних правових культур до подібних проблем, а також порівняльних аргументів, висунутих ЄСПЛ та Судом ЄС. Тому формування загальноєвропейської конституційної культури не є своєрідною арифметичною сумою, а радше процесом спілкування та рецепції відмінних тлумачень різних правових культур. Плюралістичний характер європейського конституційного права, таким чином, вимагає незначної концептуалізації різних національних правових культур, які стають все більш “пористими”, зокрема через відкритість правових систем та зростання ролі порівняльного права [301].

На думку Дітера Грімма, важливість національних конституцій в об'єднаній Європі можна повністю оцінити, лише згадуючи оригінальні прагнення держав, які виходять з джерел конституціоналізму. Сучасні конституції розвивалися наприкінці XVIII століття у Франції та Північній Америці, коли ідея легітимності політичної влади у згоді з тими, ким управляють, вперше отримала практичне втілення. Політична влада виходить від народу, але згідно з принципом народного суверенітету стає делегованою. Відтак конституція встановлює і регулює легітимну владу, і хоч не кожна дія уряду визначена у конституції, але його повноваження виходять і мають здійснюватись відповідно з вимогами конституції. Звісно, псевдоконституції втілювали конституційні прагнення лише частково або взагалі не обмежували владу. Напівконституції лише частково модифікували політичне правління. Проте жодна конституція не передавала державної влади під іноземне правління чи визнавала іноземну владу як обов'язкову у межах територіальної юрисдикції – це прерогатива міжнародного права, яке утім не мало виконавчих органів влади [154, с. 131-133].

Тепер же, згідно з практикою суду ЄС, право ЄС превалює над національним правом, включаючи і конституцію. Але національне право не втратило чинності через право ЄС, адже вони походили з різних джерел, і в нормативному регулюванні ЄС бракувало таких норм, як ст. 31 Конституції

ФРН, які б вирішували конфлікт. Проте національне право, що суперечило праву ЄС, не могло бути застосоване. Факт, що правова основа ЄС походить не з самого ЄС, а з Держав-членів, надає велику роль національним конституціям, адже у такий спосіб вони впливають на первинне право ЄС. Держави-члени обмежені конституціями при підписанні і ратифікації договорів. По-перше, на долі ратифікації впливають конституційні процедурні вимоги, по-друге, конституції є фільтром для первинного права ЄС, адже можуть не ратифікувати договорів, що суперечать конституціям [154, с. 136-138].

Як неодноразово наголошено у попередніх розділах, у новій доктрині конституційного плюралізму ЄС конституційні суди (наприклад, Німеччини, Італії, Польщі, Франції) впроваджують багаторівневу систему взаємних стримувань і противаг через розвиток доктрини “контрлімітів”. Навіть попри примат права ЄС, воно не є *ultra vires* і поважає ядро того, що становить національну систему конституційної ідентичності. Водночас не всі національні суди використовують цю доктрину і відповідно запобіжний потенціал конституційної ідентичності. Яскравим прикладом є Конституційний Суд Бельгії, зокрема у справі Страхування по догляду (Const Court No 11/2009, 21.01). Фламандська мовна спільнота не поширювала своїх компетенцій у сфері соціального права на працівників, які проживали у регіоні Валлонії (тобто на франкомовну спільноту). Відтак французька спільнота оскаржила фламандське право перед Конституційним Судом, посилаючись на попереднє рішення Суду ЄС, який теж визнав порушення. Попри те, що розподіл компетенцій влади за мовною ознакою, міцно закорінений у конституційній ідентичності Бельгії, а соціальні послуги прив’язані до місця проживання, а не роботи (про це детальніше йшлося у підрозділі 2.3.), Конституційний Суд погодився з рішенням Суду ЄС, фактично проігнорувавши основну ознаку власної конституційної ідентичності. Проте, це мало що міняє у ключовій ролі конституційної ідентичності у державах ЄС. Адже у цьому випадку йшла мова про виняток: протиставлення фактично регіональної ідентичності, закріпленої у Конституції Бельгії, проти європейської ідентичності (Бельгія є доволі особливою через

дуалістичну природу конституційної ідентичності — фактично всі інституції та посадові особи у ній дублюються для Валлонії та Фландрії) [227]. Генеральний адвокат Суду ЄС Крус Віялон у своєму висновку по справі *Gauweiler* зазначив, що спільні конституційні традиції Держав-членів також є основоположними для правопорядку ЄС, тож відповідно “ЄС набув характеру не просто правової спільноти, що керується верховенством права, а “спільноти, пронизаною конституційною культурою”. Цю спільну конституційну культуру можна розглядати як частину спільної ідентичності ЄС, з важливим наслідком: конституційна ідентичність кожної Держави-члена, особлива до необхідної міри, не може бути розцінена, як віддалена на світлові роки від загальної конституційної культури. Радше, чітко зрозуміле, відкрите ставлення до права ЄС повинне вести в середньо- та довгостроковій перспективі до базової конвергенції між конституційною ідентичністю ЄС та кожної Держави-члена” [221].

Отож, ЄС як унікальний суб’єкт права демонструє повагу до конституційної ідентичності через конституційний плюралізм. Плюралізм стосується множинності національних форм державного правління, конституцій та політичних процесів, які встановлюють національні конституції.

Що ж вважати ідентичністю ЄС? Європейські держави у взаємовідносинах творять ключові цінності, які й визначатимуть європейську конституційну ідентичність, яку слід розглядати як проєкт на майбутнє.

3.3. Європейська і євроатлантична інтеграція як спосіб утвердження універсальних цінностей в Україні (в контексті зарубіжного досвіду)

З висновків попереднього підрозділу стає очевидним: універсальні правові цінності лежать в основі конституційної ідентичності ЄС, а диференційним критерієм є власне допустимість конституційного плюралізму. Отож, євроінтеграційні прагнення і процеси є найбільш очевидним виразником імплементації державою універсальних конституційних цінностей — зокрема, і через належні інституційні механізми.

7 лютого 2019 року до Конституції України були внесені зміни, які мали на меті засвідчити стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в ЄС та в Організації Північноатлантичного договору. До абзацу п'ятого преамбули Конституції були додані слова “підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України”. Такими змінами також було визначено повноваження Президента України, ВРУ та Кабінету Міністрів України у реалізації цього курсу (так, парламент визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, Президент є гарантом реалізації, тоді як безпосередньо забезпечує реалізацію уряд). Але, крім цього, за допомогою змін до преамбули було стверджено: Конституція України була прийнята, зокрема, і для підтвердження європейської ідентичності Українського народу і незворотності європейського та євроатлантичного курсу України [29, с. 50].

Залишаючи осторонь вже розглянуте у попередніх розділах питання, наскільки доцільно вносити зміни до преамбули як виразника моменту прийняття конституції, зосередимось на впливі євроінтеграційних прагнень на конституції держав та конституційну ідентичність.

Наведені вище положення є єдиними в Конституції України, які стосуються намірів України стати членом ЄС та Організації Північноатлантичного договору. Однак таке ретроспективне внесення змін до Конституції, пов'язане з європейською інтеграцією, не є унікальним лише для України. Водночас оминути в Конституції України як акті установчої влади народу об'єктивацію євроінтеграційних намірів було б складно через загальносуспільні прагнення, наскільки чітко артикульовані після Революції Гідності і особливо після повномасштабного вторгнення, що без них текст Конституції суперечив би фактичному конституційному ладу. Зміни вносили і до ЗУ “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”, зокрема, Україну було проголошено європейською державою (ч. 1 ст. 11); а серед основних засад зовнішньої політики стало поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття членства у цій організації;

забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС (абзаци 8,13 ч. 2 ст.11) [25]. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990, через прийняття ще в часи УРСР, містила недалекоглядне положення про нейтральність держави, яка не бере участі у військових блоках. Проте навіть вона визнавала, що “Українська РСР...безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах” [18].

Відсутність до 2019 року в Конституції України положень, які конкретизують євроатлантичні прагнення України, є не унікальною, але певною мірою симптоматичною характеристикою поглядів конституцієдавця. Стаття 18, яка заохочує “мирне і взаємовигідне співробітництво з членами міжнародного співтовариства” не конкретизує, що йдеться про євроінтеграцію.. Більше того, навіть нова редакція Конституції України 2014 року таких положень не містила, хоч стала наслідком Революції Гідності, до якої призвела відмова тогочасної державної влади від курсу на євроінтеграцію. Враховуючи значимість євроатлантичного курсу, зокрема, й для формування конституційної ідентичності України, варто розглядати внесення проаналізованих вище змін до Конституції як доцільне і вкрай необхідне, хоч низка конституцій європейських держав і не містить об’єктивації євроінтеграційних прагнень. Зокрема, не містить таких положень Конституція Північної Македонії [283], хоч держава і є кандидатом на вступ, чи Конституція Ісландії [277]. Водночас Ісландія з економічних причин не надто зацікавлена у процесі євроінтеграції, а для Північної Македонії донедавна більш пріоритетним було вирішення грецьких та болгарських претензій.

Втім, у більшості конституцій інтеграційні положення (чи клаузули) є. Суддя КСУ О. Первомайський в окремій думці у справі за конституційним зверненням ВРУ про надання висновку щодо відповідності цього законопроекту про внесення змін до Конституції України після наведення прикладів зазначає: “У Висновку мало бути б відображено, що згадка в тексті Конституції про стратегічний (геополітичний) курс держави на набуття членства в ЄС та в

Організації Північноатлантичного договору є традиційним для європейських країн способом вираження та нормативного закріплення геополітичного курсу держави” [60]. І справді, у більшості конституцій європейських країн такі згадки є, але вони суттєво відрізняються: як за обсягом нормативно-правового регулювання та місцезнаходженням у тексті конституцій, так і за змістом та тим, чи були ці згадки у оригінальному тексті, чи з’явилися у результаті ревізії.

Так, Конституції можуть містити європейські клаузули (Ірландія, Естонія), загальні положення щодо членства (Мальта, Литва, Латвія) чи положення про делегування частини суверенітету (Данія, Нідерланди). Однак частіше всього — всі вищезгадані положення. Фактично всі Держави-члени доповнювали Конституції після прийняття Маастрихтського Договору. Розгляньмо кілька прикладів.

Наприклад, чинна Конституція Франції була прийнята у 1958 році. З того часу зміни вносились 17 разів. Зміни 1992 року були першими виразниками процесу європейської інтеграції і доповнили текст конституції цілим розділом “Про ЄС”. Натомість у 2008 році, під час комплексної ревізії Конституції, було уточнено умови ратифікації Лісабонської угоди. Найбільш загальне положення сформульоване у такий спосіб: “Республіка бере участь у ЄС, утвореному державами, які вільно обрали здійснювати деякі свої повноваження спільно на підставі Договору про ЄС та Договору про функціонування ЄС, як це впливає з підписаного договору в Лісабоні 13 грудня 2007 року” [40]. Відтак зміни до Конституції Франції не декларували євроінтеграційних намірів: дата внесення змін безпосередньо пов’язана з прийняттям Маастрихтського договору у 1992 році та Лісабонської угоди у 2007 році. Держава-засновник Європейської спільноти вугілля і сталі, вочевидь, не мала потреби декларувати європейську ідентичність, адже європейські конституційні цінності, базовані на ідеях Просвітництва, були зафіксовані ще у Декларації прав людини та громадянина у 1789 році. Натомість у Конституції стверджено факт належності Франції до новоствореного ЄС та процедурні питання участі держави та делегування наднаціональному утворенню частини державних функцій.

Науковці зазначають: Конституція 1958 року не відображає поглядів конкретного уряду, як попередні Конституції, а є продуктом тривалого історичного досвіду, і є досить гнучкою, щоб адаптуватись до суспільних відносин шляхом внесення змін, інтерпретації та практики. У свою чергу ЄС та Рада Європи створили правовстановлюючі документи та інституції конституційного типу на регіональному та міжнародному рівнях, які є свідченням необхідності “конституційних” принципів та інститутів на наднаціональних рівнях [223]. Через такі змістові особливості чинної Конституції Франції, статус члена та безумовне визнання державою наднаціональних інституцій та договорів навіть на конституційному рівні, ці зміни до Конституції були чи не найбільш органічними з інших держав Європи, як такі, що продиктовані європейською конституційною ідентичністю Франції.

Одним із найбільш необхідних для дослідження прикладів закріплення євроінтеграційного стратегічного курсу є Конституція Австрії. Передумови вступу були складними: австрійське населення було налаштовано скептично, а конституційне положення про нейтралітет було перешкодою для вступу. Більше того, хоч конституційна доктрина Австрії є під сильним впливом монархічного минулого, а австрійські науковці використовують ретроспективні методи тлумачення Конституції, вступ до ЄС і під юрисдикцію ЄСПЛ змінили такий підхід. Спричинені вступом до ЄС у 1995 році зміни до Конституції Австрії австрійський конституціоналіст Манфред Штельцер розглядає, як найсуттєвіші змістовні конституційні зміни з часів Другої світової війни. Вони не лише обмежили владу парламенту, частково делегувавши законодавчу функцію уряду, але й мали значний централізаційний вплив на поділ влад між федерацією та автономними землями. Окрім цього, були значно обмежені повноваження Конституційного Суду – і це все сталося лише шляхом ратифікації договорів ЄС, без текстуальних змін Конституції 1920 року [292, с.17] .

Отже, бачимо, що євроінтеграційні процеси іманентно впливають навіть на інтерпретацію Конституції, спричиняючи прецеденти динамічного правотлумачення. Також приєднання Австрії до ЄС спричинило повноправну

участь держави у Спільній зовнішній політиці та політиці безпеки ЄС. З цією метою у Конституцію Австрії було включено конкретну статтю, що дозволяє таку повноцінну участь, яка імпліцитно змінила сферу постійного нейтралітету Австрії: тепер вважається, що дії, вжиті в рамках цієї політики, не суперечать нейтральності Австрії (внаслідок Холодної війни, Австрія вирішила дотримуватись постійного нейтралітету за прикладом Швейцарії). Таким чином, австрійський постійний нейтралітет був фактично зведений до основних елементів, як передбачено у Конституційному акті 1955 року, а саме: неучасті у війнах, захисту нейтралітету всіма засобами, неприєднання до військових союзів та відсутність іноземних військових баз в Австрії. На сьогодні ЄС не є військовим союзом, оскільки загальна оборона, передбачена статтею 42 (2) Договору про ЄС ще не реалізована — і може бути реалізована лише одноголосним рішенням ЄС. Як зазначає А. Рябошапченко у своїй дисертації, особливістю впровадження *acquis communautaire* в Австрії стало сприйняття більшої його елементів ще до вступу до ЄС. Зазвичай для нових членів ЄС встановлюються певні строки для внесення відповідних змін у законодавство. Щодо Австрії, то попередня участь у Європейській конвенції з прав людини та основних свобод та Європейському Економічному Просторі дозволили їй пристосувати свої правові та економічні стандарти до вимог ЄС ще до вступу до організації [79].

Досліджуючи Австрію, складно оминати тему нейтральності держави, а відтак неможливості вступу до НАТО. Оскільки в низці конституцій, зокрема й Конституції України, євроінтеграційні прагнення поєднані з курсом на членство у Організації Північноатлантичного Договору, здається, що курс на інтеграцію в обидві організації завжди уніфікований. Однак конституційна ідентичність деяких держав (в основному історично детермінована) передбачає нейтралітет, який часто зафіксований і у текстах конституцій. Власне, Австрія є однією з таких держав. Лише повномасштабне вторгнення Росії до України змусило переглянути окремі держави свою політику нейтралітету. У віснику НАТО дослідник Стенлі Слоан зазначає: рішення п'яти держав (Швейцарія, Швеція,

Фінляндія, Австрія, Ірландія) після розпаду СРСР та Варшавського договору залишитись нейтральними було зумовлене історично. Так, для Фінляндії причиною була географічна близькість і мало захищеність перед СРСР (ці ж причини, але вже щодо Росії, змусили Фінляндію змінити свої погляди), для Австрії – боротьба за суверенітет після Другої світової війни, для Ірландії – протистояння з Великобританією через Північну Ірландію. А от для Швейцарії і Швеції нейтралітет мав глибокі історичні корені. Тим не менш, вступ до ЄС і приєднання до Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (крім Швейцарії) змусив переглянути ці концепції. Так, у згаданому вище прикладі Австрії були внесені зміни до Конституції. Тож автор ще у 2013 році частково правильно вважав, що Австрія, Швеція і Фінляндія саме через участь у спільній політиці і навіть розумінні її недостатності найближчі до вступу до НАТО та перегляду концепції нейтралітету [241]. Варто згадати, що чітка вказівка на нейтралітет, окрім Австрії, є в Конституціях Швейцарії та Ірландії (у випадку Швейцарії та Ірландії положення про нейтралітет були не лише у чинних, але й у попередніх конституціях). Тобто можна стверджувати про глибоку закоріненість нейтралітету у конституційній ідентичності вищезгаданих держав. У випадку Швейцарії нейтралітет є наскільки важливою ознакою конституційної ідентичності, що держава не є членом ні НАТО, ні ЄС. Унеможливив членство і негативний результат референдуму щодо членства у ЄС, а згідно з Конституцією Швейцарії ні зміни до Конституції, ні інші важливі рішення неможливі без позитивного результату референдуму, який у цій державі справді працює.

Щодо Швеції, то вступ до ЄС теж вплинув на Конституцію, а саме на Акт про форму правління – найважливіший з чотирьох нормативних актів, з яких складається Конституція Швеції. Зокрема, після вступу в 1995 р. до нього було додано положення про вибори до Європарламенту та про передачу повноважень щодо прийняття рішень до ЄС. Більшістю у 75% або за тими ж правилами, що вимагаються для внесення змін до Конституції, Риксдаг був уповноважений передавати права прийняття рішень до ЄС, “допоки Співтовариство забезпечує захист прав і свобод, що відповідають наданому захисту згідно з Актом про

форму правління та Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод”. Важливим було й те, що про членство в ЄС було зазначено у вступному розділі. Однак у цьому положенні немає жодної згадки про конституційні наслідки членства – просто вказано, що Швеція є членом ЄС (згадано і про участь у міжнародному співробітництві в рамках ООН та Ради Європи) (розділ 1, стаття 10). Однак особливого наголосу на нейтральності в межах членства немає [286]. Нейтралітет впливає радше з традиції, ніж з нормативно-правового акту [215]. Схожа ситуація і у Конституції Фінляндії: у 2011 році було включене положення про членство у ЄС, вибори до Європарламенту та передачу повноважень до ЄС. Окремі положення про членство в ЄС були включені у текст Конституції уже у момент прийняття у 1999 році. Чіткої вказівки на нейтралітет саме у тексті Конституції немає [273]. Власне через наскільки низькі бар’єри, відмова від давньої політики нейтралітету та вступ до НАТО пройшли наскільки просто. Так, згода на вступ була надана простою парламентською більшістю [92].

Науковці, втім, зазначають, що зростає кількість держав без потенціалу членства та впливу на формування самоідентичності НАТО, які беруть участь у функціональних завданнях організації — в місіях на Балканах, в Афганістані та в Аденській затоці. Такий поведінковий та функціональний вимір додав нову групу акторів комплексу переформування ідентичності та набору ролей всередині НАТО. Ця нова група так званих “партнерів” не є повністю частиною загальної самоідентичності і може не поділяти всіх основних цінностей чи відповідати критеріям членства в НАТО, але тим не менш досить тісно пов’язана з НАТО, щоб брати участь у практичній співпраці в рамках частини своєї ролі. Тому розрізняють 1) самоідентичність НАТО; 2) різні “ми-ідентичності” (колективна ідентичність Держав-членів та майбутніх Держав-членів); та 3) категорію держав (“партнерів”), з якими НАТО має відносини, але які не прагнуть до членства. Дослідники відтак відзначають, що організація з початку існування була активним агентом у визначенні та просуванні ролей та

ідентичностей у постійно зростаючому колі Держав-членів, потенційних Держав-членів та країн-партнерів [146].

Важливим саме з погляду зв'язку з ідентичністю є приклад євроінтеграції Португалії. В ч.4,5 ст.7 Конституції Португалії вказано: “Португалія прагне зміцнити європейську ідентичність та підсилити дії європейських держав на користь демократії, миру, економічного прогресу та справедливості у відносинах між народами. За умови взаємності та з повагою до основних принципів демократичної держави, заснованих на верховенстві права та принципі субсидіарності, а також з метою досягнення економічної, соціальної та територіальної єдності території свободи, безпеки та правосуддя і визначення та реалізації спільної зовнішньої, оборонної політики Португалія може погодитися на спільну реалізацію повноважень, необхідних для побудови та поглиблення ЄС”. У статті 8 в свою чергу передбачене застосування права ЄС з одночасним дотриманням фундаментальних принципів [229] . Як зазначає В. Гомонай у докторській дисертації: “Перш за все, в ст. 7 Конституції Португалії йдеться про європейську ідентичність, дії європейських держав (не лише держав-учасниць ЄС) зі зміцнення демократії, миру, економічного прогресу та справедливості у відносинах між народами, які, по суті, є конституційними цінностями. Також в Конституції Португалії акцентується увага на принципі взаємності, верховенства права та субсидіарності, що теж є конституційними цінностями” [10]. Конституційні цінності є основою конституційної ідентичності, тож вищенаведені євроінтеграційні положення є й положеннями, які найбільш яскраво відображають конституційну ідентичність Португалії. Португальські професори Нуно Пісарра та Франціско Коутіньйо, які досліджують вплив євроінтеграції на конституційну ідентичність вказують, що в оригіналі тексту Конституції Португалії 1976 р. не згадувалося про європейську інтеграцію. Хоча більшість португальських політичних еліт вже були проєвропейськими, у співвідношенні все ще домінували марксистські політичні партії, які змогли нав'язати ідеї, що суперечили приєднанню до політичного проєкту для створення єдиного ринку, заснованого на ліберальних основоположних свободах. Зокрема,

“Перехід до соціалізму” був задекларований метою держави (ст. 2), але доктринальна дискусія щодо сумісності Конституції з Паризькими та Римськими договорами була тоді безрезультатною. Перші зміни до Конституції були внесені в 1982 році для підготовки шляху до вступу до Європейської Економічної Спільноти. Подальші шість процесів перегляду конституції (1989, 1992, 1997, 2001, 2004, 2005) також базувались, хоча і з різним ступенем інтенсивності, на необхідності йти в ногу з європейською інтеграцією. Зміни були різними – від економічних засад до прямої дії директив, делегування повноважень і статусу автономних територій Мадейри та Азорських островів. Зміни можна поділити на три групи: 1) для демократичної легітимізації участі Португалії в процесі євроінтеграції; 2) для вирішення проблеми так званого європейського демократичного дефіциту (тобто посилення участі національних органів у роботі європейських установ); 3) для запобігання конфліктам між португальським та європейським правопорядками. В цьому контексті важливо згадати про економічні права, закріплені в Конституції Португалії. З одного боку, стаття 345 Договору про функціонування ЄС не забороняє націоналізацію, але з іншого, в Португалії вона проводилась без належної компенсації. Перехідний період до інкорпорації *acquis communautaire* призвів до скасування конституційного принципу незворотності націоналізації в 1989 році.

У Конституції Хорватії як правова основа для членства в ЄС була використана ст. 142 під назвою “Асоціація та дисоціація” (як це прямо зазначено у статті 143 Конституції), що передбачає процедуру об’єднання Хорватії в союзи з іншими державами. Однак негативний досвід держави у складі Югославії вплинув на формулювання наступного положення, що чітко забороняє об’єднання Хорватії в союзи, які можуть призвести до “відновлення південнослов’янського державного союзу або до будь-якої форми консолідованої балканської держави”. Однак і вступу в ЄС передував тривалий і складний процес переговорів про вступ. Хорватія подала заявку на членство в ЄС 21 лютого 2003 року, на той час, коли її Угода про стабілізацію та асоціацію, підписана в жовтні 2001 року, ще не діяла. Приєдналась же Хорватія до ЄС аж у

2013 році. Відтак зміни до Конституції 2010 року, що набрали чинності 1 липня 2013 року, у день вступу, відігравали потрійну роль. По-перше, був включений окремий розділ VII під назвою “Європейський Союз”, метою якого є надання правових підстав для членства Хорватії в ЄС та регулювання статусу права ЄС у національному правовому порядку. Крім того, зміни до Конституції були необхідними, щоб задовольнити певні вимоги до членства в ЄС. Важливою зміною, що уможливила вступ Хорватії до ЄС, була вимога референдуму як необхідної частини процедури вступу [158]. Відомий хорватський конституціоналіст Бранко Смердель зазначає, що з конституційного погляду найцікавіше розглядати конституційну ідентичність в межах “залишкового суверенітету” Хорватії в межах ЄС. Це впливає із конституційних традицій держави. Так, навіть етимологічним наслідком “конфедераційного” досвіду є саме слово на позначення конституції (*ustav*), що викликає конотації бар’єру від іноземного центру чи сильніших партнерів. Значно менше значення у Конституції надається захисту власних громадян від органів державного правління, як наприклад в Західній Європі чи Скандинавії [247].

У випадку Греції рішучість про вступ до ЄС була передбачена вже в Конституції 1975 року. Конкретні положення були включені до конституційного тексту для забезпечення конституційних підстав для вступу. Конституція була складена таким чином, що містила положення, що полегшують вступ до ЄС [119]. Частини 2 та 3 статті 28 Конституції Греції встановлюють матеріальні та процедурні вимоги, що дозволяли приєднання, у наступний спосіб: “Повноваження, передбачені Конституцією, можуть за договором або угодою покладатися на установи міжнародних організацій, коли це відповідає важливим національним інтересам і сприяє співпраці з іншими державами. Греція вільно застосовує закон, прийнятий абсолютною більшістю від загальної кількості членів парламенту, з метою обмеження здійснення національного суверенітету, якщо це продиктовано важливим національним інтересом, не порушує прав людини і основи демократичного правління і здійснюється на основі принципів рівності та за умови взаємності.” У 2001 р. було додано інтерпретаційне

положення, згідно з яким: “Стаття 28 становить основу для участі країни в процесі європейської інтеграції” [274] .

Автори Конституції Польщі також вже в 1997 році зафіксували у статті 90 можливість забезпечення інтеграції Польщі до ЄС. Варто наголосити, що з початку роботи над Конституцією 1997 р. ця стаття планувалась як “положення (клаузула) інтеграційна”, і за своїм змістом повинна була регулювати як необхідні матеріально-правові елементи, так і процесуальні. Однак лаконічність ст. 90 Конституції 1997 р. була піддана критиці, особливо негативно було оцінено брак матеріальних меж компетенцій, які не підлягають делегуванню. Колишній суддя Конституційного Трибуналу Польщі Адам Ямруз стверджував: крім того, що ст. 90 Конституції не містить *expressis verbis* матеріальних обмежень, що стосуються делегування компетенції ЄС, нема і інших застережень щодо делегування. Насамперед конституціоналіст має на увазі застереження проти обмежень основних конституційних принципів чи індивідуальних прав і свобод, бо вони творять систему цінностей, яка лежить в основі конституції (а саме конституційної ідентичності).

Своєрідним підсумком вищезгаданих поглядів був висновок Конституційного Трибуналу у справі відповідності Конституції Польщі до Лісабонської угоди. Трибунал поділяв висловлений в доктрині погляд, що компетенції, які не делегуються, свідчать про конституційну ідентичність, а отже, віддзеркалюють цінності, на які опирається Конституція. Конституційна ідентичність, таким чином, охоплює “тверде ядро” тих матерій, значимих для основ конституційного ладу даної держави, делегування яких не було би можливе на підставі ст. 90 Конституції. І хоч їх складно визначити, до них у доктрині відносять, зокрема вимогу захисту гідності людини і конституційних прав, принципи державності, демократії, правової держави, справедливості. Не підлягає сумніву, що положення договорів ЄС наразі не містять положень, які б порушували ці принципи.

Втім, навіть попри наявність інтеграційних положень у Конституції Польщі ще з 1990 року, після вступу до ЄС, часто виникали дискусії щодо

потреби внесення змін до Конституції (найоптимальнішим варіантом вважали додати окремий розділ). Головним аргументом було те, що так звані “старі” Держави-члени додавали до Конституцій такі положення для підсилення ефективності інтеграційних процесів та діяльності держави в інституціях ЄС [101].

У деяких випадках зміни вносяться до перехідних положень, що є доцільним, оскільки у разі декларації євроінтеграційних прагнень такі положення – тимчасові і втрачають актуальність зі вступом у ЄС та НАТО. Наприклад, у Конституцію Грузії було внесено зміни у 2018 році саме в перехідні положення (в формулюванні норми-програми: “Конституційним органам в межах своїх повноважень вжити всіх заходів для забезпечення повної інтеграції Грузії в ЄС і Організацію Північноатлантичного договору”). У випадку Хорватії – є згадка у розділі “Історичні основи”, що держава “на порозі змін, позначених розпадом комуністичної системи та змінами в європейському міжнародному порядку” [267]. Щодо обох держав – ці згадки не несуть особливого регулятивного навантаження, але декларують “європейськість” конституційної ідентичності.

У статті 122 (пункт 3) Конституції Албанії, щодо якої у березні 2020 року на засіданні Ради ЄС з європейських справ розпочато переговори щодо вступу в ЄС, передбачено типове процедурне положення, що передбачає примат права Міжнародної організації, членом якої є Албанія [265].

Можна виділити різні моделі адаптації Конституцій до євроінтеграції — залежно від специфіки Держав-членів і їхньої конституційної ідентичності. Так, кореляція і навіть певного роду градація складності імплементації євроінтеграційних положень є помітною. Наприклад, відкриті до міжнародного права держави (як Бельгія чи Нідерланди) просто використали загальний режим міжнародних договорів. Зрештою, вони були засновниками — тож такий підхід передбачуваний. Водночас є спеціальні режими, впроваджені через особливості, які важко оминати. Таким був випадок Естонії. В доповнення до Конституції 1992 року була прийнята клаузула, згідно з якою всі конституційні положення,

що суперечать праву ЄС, призупиняють свою дію, тобто Конституція застосовується лише в частині, яка не суперечить наднаціональному праву. Верховний Суд і Палата з конституційного перегляду, безумовно, проявили дружній до ЄС підхід. Однак у дослідників виникають певні питання, адже з-поміж п'яти фундаментальних принципів, на яких ґрунтується конституційний лад Естонії, поряд з людською гідністю, демократією, верховенством права і соціальною державою є естонська ідентичність. Більше того, найбільше на Конституцію Естонію вплинула німецька конституційна доктрина, а Конституція гарантує саме збереження естонського народу, мови і культури [140, с. 888-889].

Відтак, після детального аналізу текстуального закріплення у конституціях європейських держав євроатлантичних прагнень, можна проаналізувати значення змін до Конституції України. Очевидно, що прийняті положення за змістом є радше нормами-деклараціями, ніж процедурними нормами. Розподіл повноважень стосовно реалізації євроатлантичного курсу відповідає загальним принципам розподілу влад між виконавчою, законодавчою владою та главою держави. Тому можна зробити висновок, що внесені зміни були покликані зафіксувати незворотність євроатлантичного стратегічного курсу та підтвердити цивілізаційний вибір, який визнає належність української конституційної ідентичності до європейської. Вони виконують радше світоглядно-ціннісну функцію, ніж регулятивну, хоч і містяться серед повноважень гілок влади.

Важливо звернути увагу і на зворотний зв'язок євроінтеграції із конституційною ідентичністю: не тільки наміри приєднатись до ЄС впливають на формулювання положень конституцій чи внесення змін до них, а й європейські цінності безпосередньо формують конституційну ідентичність. За твердженням О. Бориславської "Європейський конституціоналізм заснований на європейській конституційній ідентичності та є результатом конституціоналізації ЄС як цілісного політичного утворення, в той же час, європейська модель конституціоналізму є заснованою на єдиній ідеології конвергенції спільних рис національних систем конституціоналізму європейських держав. Передумовою

формування європейської моделі конституціоналізму стало виникнення ...уніфікованої системи конституційних цінностей, які відображені як у національних конституціях, так і в документах Ради Європи. Передусім, це людська гідність, свобода людини та її права, верховенство права, демократія, справедливість, рівність, мир. Поширення цих цінностей на держави Центральної та Східної Європи суттєво вплинуло на формування їхньої конституційної ідентичності” [4, с. 54].

Взаємообумовленість конституційної ідентичності Держав-членів та конституційної ідентичності ЄС є очевидною, оскільки на зміст договорів ЄС у такий же ж спосіб впливав зміст національних конституцій, як і навпаки. Генеральний директорат з внутрішньої політики ЄС розробив дослідження “Шляхи національних конституцій для подальшої європейської інтеграції”, де дослідив співвідношення норм ЄС та положень національних конституцій, власне з національного погляду. Там зазначено: “Договори про ЄС (Договір про ЄС та Договір про функціонування ЄС) визнають центральну роль національних конституцій, наприклад, коли стосовно ратифікації усіма Державами-членами “відповідно до конституційних вимог” щодо набрання цими Договорами чинності, внесення змін до них та для приєднання нових Держав-членів. Це, вочевидь, передбачає більше, ніж просто процесуальні правила, та визнає, що Договори також повинні відповідати національним конституціям по змісту” [213]. Оскільки стаття 4 (2) Лісабонської угоди надає вагомому значення національним ідентичностям, автори дослідження вважають, що якщо ЄС не вдається зважати на ці національні ідентичності як на властиві Державам-членам фундаментальні конституційні та політичні структури, це буде порушенням не лише самих ідентичностей, але також і зобов'язання за Договором їх поважати.

Згідно з вищезазначеним дослідженням, національні конституції, як правило, виконують чотири основні функції:

- 1) становлення державної політики, яку можна розуміти як вираження базового суспільного договору;

- 2) організація та структурування публічної влади і розподілу повноважень між різними гілками влади;
- 3) обмеження здійснення публічної влади, що також включає захист основних прав людини;
- 4) вираження спільних цінностей суспільства та/або його „національної ідентичності” [213].

Як інструменти, що організують владу, дві з цих основних функцій конституцій є різновекторними. Однією із них є уповноважуюча функція: конституціями встановлюються інституції, які мають здійснювати публічну владу та їм надаються відповідні повноваження. Друга ж функція асоціюється із “конституціоналізмом” у вузькому розумінні і є обмежувальною: конституції обмежують здійснення публічної влади, наприклад через інструменти захисту прав людини та розподілу влад. Ці ж функції конституцій відображені і щодо інтеграції до ЄС: національні конституції допомагають як уповноважити, так і обмежити.

Очевидним є висновок, що конституційна ідентичність найбільше корелюється із четвертою функцією, водночас вона також безпосередньо лежить у основі становлення державної політики політичної нації. З одного боку, способи як організації та структурування публічної влади, так і обмеження її здійснення, попри те, що можуть бути класифіковані (як-от за формою державного правління), є доволі типовими і мають своїм підґрунтям універсальні конституційні цінності (права і свободи людини, верховенство права, принцип поділу влад). З іншого ж боку, такі способи, як і належність до певної класифікації, визначаються як національною ідентичністю, так і конституційною (адже в основі тої ж форми правління лежать конституційні традиції). До того ж, як уже було визначено у попередніх розділах, конституційна ідентичність включає у себе не лише унікальні конституційні цінності держави чи нації, а й універсальні. Тож конституційна ідентичність європейських держав (як Держав-членів, так і потенційних членів) впливає як на особливості процесу

євроінтеграції, делегування повноважень ЄС, так і на загальну європейську ідентичність.

3.4. Конституційна ідентичність України крізь призму національних цінностей: проблеми формування та функціонування в умовах перманентних загроз державності

Універсальні конституційні цінності України як інтеграційна складова конституційної ідентичності найбільш явно виражені в євроінтеграційних процесах та імплементації стандартів, які необхідні для вступу в ЄС, як було зазначено у підрозділі 3.3. Як впливає з попередньо досліджуваного матеріалу, ЄС в основі своєї конституційної ідентичності поділяє усі універсальні правові цінності — більше того, вимагає їх об'єктивації Державами-членами через інституційні механізми і належні процедури. Але у чому проявляється диференційний вимір української конституційної ідентичності, тобто які національні конституційні цінності є специфічними і визначальними? Конституція України експліцитно відповіді не дає, доктринально чіткий перелік не визначений. Навіть якби він був, конституційна ідентичність України характеризується значною динамікою — не в останню чергу через часті так звані “конституційні розпади” — переломні моменти становлення і еволюції конституціоналізму (зміни редакцій Конституції, революції, окупація та анексія частини територій, повномасштабне вторгнення). Тож для з'ясування цього питання, видається необхідним проаналізувати динаміку практики КСУ у зв'язку з перманентними викликами для національної ідентичності у широкому розумінні.

Дослідниця Т. Потапчук вважає, що визначальними маркерами ідентичності української культури в ціннісному вимірі є рухливість її етичних і юридичних норм (що створює можливості для відкритості зовнішнім запозиченням і здатності до внутрішніх змін), дієвість таких цінностей, як свобода, воля, готовність до співпраці й кооперації із сусідами, працелюбність і працездатність, миролюбність, доброзичливість, освіченість, індивідуалізм у

поєднанні з повагою до іншої людини, шанобливе ставлення до жінки, пошанування релігійної традиції, раціональний характер, можливість несистемного об'єднання тощо. Однак, дослідниця підкреслює, що названі цінності за природою не є чимось завершеним і закріпленим: вони весь час у стані перетворення: на зміну одним цінностям за певних обставин приходять інші. При цьому система лише стає більш гнучкою [65, с. 181]. Така гнучкість, відкритість до кооперації та зовнішніх запозичень корелюється і з відкритістю до євроінтеграції та впровадження конституційних реформ. Зокрема, КСУ підтвердив принцип “дружнього ставлення до міжнародного права”, врахувавши рішення ЄСПЛ в ході інтерпретації положень, що стосуються конституційних прав та свобод [75]. Також Україна послідовно вносила зміни до Конституції, все більше віддаляючись від пострадянської ідентичності.

В Україні як у державі, що спершу ратифікувала Угоду про асоціацію, а згодом отримала статус кандидата на вступ, конституційна ідентичність також постійно змінюється, в основному через гармонізацію законодавства відповідно до вимог *acquis communautaire*. Формування конституційної ідентичності умовно можна поділити на два етапи: до і після Революції гідності. До 2014 року пріоритетним завданням було обмежити вплив радянської спадщини (зокрема, й у масиві законодавства). Згодом, у світлі цієї мети виникла потреба прийняти Конституцію України як конститутивну ознаку суверенітету, яка була б радикально відмінною від законодавства СРСР. Очевидно, саме такий вектор розвитку державотворення став причиною того, що найбільш гострі обговорення у “конституційну ніч” стосувались питань державної мови, присутності військових формувань інших держав на території України та соціальних виплат (тобто, ознак соціального патерналізму в тепер вже не соціалістичній державі). Однак у 2014 році акценти змістились: пріоритетом став розвиток власної моделі конституційної ідентичності, яка, окрім цього, підсилює євроінтеграційні процеси. Вага національних конституційних цінностей все більше зростала. Так, науковець В. Ковальчук наголошує: “Дихотомія національної та конституційної

ідентичності обумовлена ще й тим, що історична пам'ять накладається на систему конституційних цінностей, сприяє їх усвідомленню та поширенню” [31, с. 72].

Як зазначає доктор юридичних наук, головний науковий консультант Дослідницької служби ВРУ Н. Камінська, “особлива важливість певних конституційних цінностей посилюється в складних умовах державотворення та правотворення, системних реформ, під час збройних конфліктів міжнародного і неміжнародного характеру, воєнного або надзвичайного стану, миробудівництва й постконфліктного відновлення” [30]. “Звернення до ідеї конституційних цінностей і стрибкоподібний етап переходу кількісних соціально-правових змін у якісні відбувається, як правило, у часи нелегких політичних випробувань, революцій або воєн” — суголосна думка судді КСУ, доктора юридичних наук, професорки О. Грищук [12].

Війна справді загострила потребу у захисті національних конституційних цінностей. Хоч конституційна ідентичність складається з національних і універсальних конституційних цінностей, вони не завжди паритетні: в часі загроз, в екстремальних умовах явно превалюють національні цінності, зокрема в Україні це національна безпека насамперед. Це також виразні чинники національної ідентичності, оскільки війна є екзистенційною. Йдеться про знищення України як нації, під загрозою — державна мова і національна ідентичність в широкому сенсі. “Від того, наскільки конституційний лад здатний надати інструментарій для відновлення умов нормальності, зберегти свої засадничі цінності і принципи залежить його самозбереження і сталість”, — слушно зауважує О. Водяніков [9, с 32.].

У Конституції України у Преамбулі згадано про опору Конституції на “багатовікову історію українського державотворення”. Саме це формулювання в світлі повномасштабного вторгнення та маніпуляцій держави-агресора, здається таким, що має конфліктогенний потенціал. Так, на відміну від держав Балтії, автори Конституції України цілком оминули згадки про боротьбу за державний суверенітет на початку ХХ століття, досвід УНР, апелюючи до

багатовікової державності (чи то до феодальної Київської Русі, традиційної середньовічної династійної держави, не опертої на народний суверенітет, чи то до козацької держави під протекторатом Московського царства). Отож, зміни, внесені до Преамбули Конституції України у 2019 році, були вкрай важливими: вони закріпили на конституційному рівні як новий “стратегічний курс держави”, так і констатацію про належність Українському народу європейської ідентичності, а буквально — про “підтвердження” цієї ідентичності [36]. А проте в українській доктрині конституційного права, попри незаперечність саме європейських та євроатлантичних орієнтацій України, саме формулювання піддається сумніву: окрім нез’ясованості змістового наповнення “європейської ідентичності”, незрозуміле співвідношення її із національною ідентичністю, не закріпленою на конституційному рівні. Професор О. Батанов знаходить пояснення первинності національної ідентичності у згаданому суперечливому положенні: Конституцію України було прийнято, насамперед, “спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення”, навіть якщо конструювання європейської ідентичності відбувається паралельно з реконструюванням національної чи локальної ідентичності [39, с. 41-42].

Крапку у дискусії стосовно конституційності такої зміни поставив КСУ. Так, орган конституційної юрисдикції 22 листопада 2018 р. надав Висновок у справі за конституційним зверненням ВРУ щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО вимогам статей 157 і 158 Конституції № 3-в/2018 [8]. Однак суддя КСУ М. Мельник в окремій думці зазначає, що у Висновку було залишено поза увагою правову природу Конституції та описані у попередніх розділах особливості Преамбули, положення якої є ідеологічними і засадничими і прямо кореспондуються з багатьма іншими положеннями Конституції, зокрема закріпленими в розділі I “Загальні засади”. Через Преамбулу можливо краще зрозуміти оригінальний зміст конституційних норм, який закладався в них на момент прийняття. Якщо

коротко, на думку М. Мельника у Преамбулі відображається конституційна ідентичність.

Відтак М. Мельник робить висновок: хоч з Конституції прямо не випливає формально-юридичних заборон щодо зміни преамбули, проте, внаслідок вищенаведених причин, об'єктивно неможливо змінити існуючі на той момент передумови, мотиви та цілі її прийняття як одноразового акту реалізації парламентом суверенітету народу, а прийняття Конституції як цілісного документа істотно відрізняється від внесення змін до нього. Відтак ці зміни до Преамбули означали, що прийняття Конституції, яке відбулося 28 червня 1996 р., було зумовлене і здійснювалося для підтвердження європейської ідентичності Українського народу і незворотності європейського та євроатлантичного курсу України. Це не відповідає дійсності, бо вказані обставини не були зумовлюючим фактором і метою прийняття Конституції, до них призвела Революція Гідності та істотні суспільно-політичні зрушення в напрямку євроінтеграції України. Відкоригувати історичний момент прийняття Конституції неможливо, бо це штучно спотворить фактологічні передумови цього прийняття. Окрім того, внесення змін у Преамбулу є своєрідним “обходом” особливого порядку внесення змін до розділу I “Загальні засади”, що передбачає затвердження законопроекту всеукраїнським референдумом [59].

Окрім неоднозначного формулювання та часткового “коригування минулого”, постає інше питання: чи зумовлені зміни якісною динамікою конституційної ідентичності? З одного боку, після Революції Гідності, як конституційна ідентичність, так і зовнішньополітичні прагнення однозначно зазнали змін, з іншого, у Преамбулі до Конституції України мала б бути відображена історична тяглість, яка зумовила еволюцію конституціоналізму.

Найочевиднішим виразником динаміки захисту конституційних цінностей є діяльність КСУ. Але цю змінність відображають і прийняті релевантні закони, які хоч і не є джерелом конституційного права, але спираються на Конституцію України і деталізують її положення. Так, ще одним підтвердженням становлення в Україні обороноздатної демократії є те, що з 1

січня 2023 року вступили в дію положення Закону “Про основи національного спротиву”, ухваленого роком раніше. Закон у Статті 2 обумовлює правову основу національного спротиву і зазначає, що її, зокрема, становлять Конституція України та міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана ВРУ [27].

“З-поміж специфічно важливих компонентів конституційної ідентичності України є важливим також є принцип унітаризму. Децентралізація стала важливим чинником для втілення цього принципу. Спроби сепаратизму на підставі насадження не притаманного Україні федералізму загрожують територіальній цілісності. При цьому дуже важливими є запобіжники таким загрозам в екстремальних умовах, що повинні бути застосовані оперативно і остаточно. Таким запобіжником могла би бути діяльність КСУ. “Аналіз діяльності КСУ 2014 року в умовах реальних загроз територіальній цілісності та національній безпеці України дає підстави для суттєвого перегляду відповідних регламентних норм та приписів щодо максимального скорочення встановлених процедурних строків, різного роду вимог та “процесуальних зобов’язань” при розгляді справ в КСУ”. — наголошує суддя КСУ у відставці П. Стецюк. — “Для цього в Регламенті КСУ варто передбачити окрему главу “Особливості розгляду справ КСУ в умовах загроз територіальній цілісності та національній безпеці України” [83, с. 49].

В контексті обороноздатної демократії варто згадати наступні рішення. Визнаючи ЗУ “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” конституційним у рішенні № 9-р/2019 від 16 липня 2019 року, КСУ виходить з того, що Закон ухвалено “з метою недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України” (абзац 7 преамбули

ЗУ). Тобто символіка режимів загрожує як національним, так і універсальним правовим цінностям — а отже, конституційній ідентичності у цілісності, у цьому випадку дихотомія подолана. Проводячи паралелі через історичний екскурс та приклади угод між двома режимами, наводячи приклади конкретних злочинних діянь, Суд резюмує, що “за своєю злочинною сутністю комуністичний режим і нацистський режим були однаковими, а методи здійснення ними державної репресивної політики — тотожними. Названі режими категорично заперечували можливість існування української незалежної держави, переслідували її прихильників та перешкоджали українському національному відродженню”.

КСУ трактує, що в установчих, програмних та інших офіційних документах комуністичної партії є “заперечення засад конституційного ладу України, права Українського народу на власну незалежну державу, заклики до ліквідації української незалежної держави, порушення її територіальної цілісності або ж до іншої мети, що не відповідає демократичній сутності змісту Конституції”, тому комуністична партія “не може бути легітимною, а для її легалізації в Україні немає юридичного підґрунтя”. Комуністичні символи теж становлять загрозу для національної безпеки та територіальної цілісності, про що свідчать події, які спричинили анексію українських територій та призвели до російсько-української війни. Адже “символи комуністичного режиму активно застосовувалися у 2014 році для штучної дестабілізації обстановки в Україні, для виправдання злочинних дій Росії, зокрема позбавлення населення права на демократичне врядування, унеможливлення дії Конституції та законодавства України в цих районах, запровадження квазісудових та позасудових розправ, утримання заручників та застосовування до них катування й нелюдського поводження”. Зважаючи на зазначені аргументи, слушним є постулат, що “право на свободу думки і слова, на вільне вираження поглядів і переконань не є абсолютним, а його здійснення може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам та в інших випадках, передбачених ч.3 ст. 34 Конституції України” [74].

КСУ також визнав таким, що відповідає Конституції України Закон, який зобов'язав релігійні об'єднання відображати належність до релігійної організації (об'єднання) за межами України, до якої вона входить, шляхом обов'язкового відтворення у своїй назві повної статутної назви такої релігійної організації. Також цей Закон встановлює обмеження в умовах війни доступу до військових частин священнослужителів, релігійних проповідників, наставників релігійних організацій, керівний центр (управління) якої знаходиться в Росії. Із аналізу зазначених норм випливає, що Закон не запроваджує іншого ставлення до певної релігійної організації, а уточнює загальні вимоги держави до реєстраційно-облікової діяльності у випадку підлеглості релігійної організації керівним центрам в державі-агресорі. КСУ дійшов висновку, що такі приписи не порушують конституційного права на свободу світогляду і віросповідання [76]. У цьому випадку теж національна безпека в умовах збройної агресії чи окупації імпліцитно превалує у структурі конституційної ідентичності.

Натомість неконституційним КСУ визнав пункт 4 статті 16⁻³ ЗУ “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року. У цьому Рішенні Суд юридично обґрунтовує роль Збройних Сил України, в умовах воєнного стану. КСУ наголошує, що “Головну роль в обороні України відіграють Збройні Сили України та інші військові формування, які своєю мужньою боротьбою здійснюють ефективний захист Української держави та Українського народу”. Військовослужбовці, інші громадяни, залучені до виконання обов'язків оборони держави, захищають Вітчизну не заради отримання спеціальних статусів, зокрема привілеїв, пільг чи компенсацій. В умовах воєнного стану держава зобов'язана мобілізувати всі доступні їй ресурси для посилення своєї обороноздатності та відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України. Відтак всебічна підтримка військовослужбовців Збройних Сил України є одним із засобів розширення оборонних можливостей держави. КСУ зазначив, що конституційний обов'язок держави щодо забезпечення посиленого соціального захисту військовослужбовців (статті 17, 46 Конституції України) є значущішим, ніж

будь-які цілі, досягнення яких законодавець визначав як підставу для запровадження обмеження права на отримання допомоги часовими рамками. Отже, установлені оспорюваними приписами Закону обмеження є не виправданими та такими, що непропорційно обмежують право на посилений соціальний захист військовослужбовців, не узгоджуються з засадничими конституційними цінностями, зокрема такими, як принцип захисту прав людини, принцип верховенства права [78].

Вищезгадані рішення, усі прийняті уже в часі повномасштабного вторгнення, чітко відображають значимість національної безпеки як базової конституційної цінності, необхідної для збереження нації. Однак ці рішення чітко обстоюють саме здатність демократичної держави обороняти себе. Тоді як раніше рішення КСУ щодо ідентичності (як національної, так згодом і конституційної) стосувалися більш традиційних її компонентів, насамперед мови. Слід нагадати, що питання державної мови КСУ аналізував не раз. КСУ щонайменше у чотирьох своїх рішеннях акцентує на конституційно-правовому статусі державної мови, роз'яснюючи та інтерпретуючи положення статті 10 Конституції України, яка визначає, що “держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом” [36].

У Рішенні від 14.12.1999 р. №1-6/99, КСУ зазначив: “Поняття державної мови є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття “конституційний лад”. Іншою його складовою є, зокрема, поняття державних символів. Конституцією України статус державної мови надано українській мові (ч. 1 ст.10). Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у Преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі”. Власне в останньому реченні йдеться

про обов'язковість взаємозв'язку державної мови з національною ідентичністю. Однак КСУ вважає, що мова не лише ключова ознака держави, а й належить до структури конституційного ладу. Такий підхід свідчить: державна мова поширює свій вплив не лише на етнічно-культурну площину. Таку позицію підтверджує і положення Рішення, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, визначених законом [70].

Можна стверджувати, що тут йдеться уже про конституційну ідентичність. Зрозуміло, мова є одночасно засобом комунікації і найбільш очевидним символом ідентичності нації, а у випадку моноетнічної держави – і народу. Конституційна ж ідентичність в свою чергу проявляється у відповідній національній системі конституціоналізму як відчуття спільності індивідів на основі загального визнання конституційних принципів.

Власне тому після Революції Гідності саме КСУ став каталізатором прийняття нового Закону про забезпечення функціонування української мови як державної, визнавши неконституційним попередній Закон, що врегулював мовні відносини – Закон про засади державної мовної політики. Щоправда, невідповідність Конституції КСУ вбачає насамперед у порушенні встановленої Конституцією законодавчої процедури, що відповідно до ч.1 ст.152 є достатньою підставою для визнання закону неконституційним. Численні порушення, перелічені у мотивувальній частині Рішення, істотно вплинули на остаточний результат прийняття Закону. Натомість щодо змісту КСУ зазначає: “Дотримання встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами є однією з умов легітимності законодавчого процесу, у випадку її порушення конституційному контролю підлягає не зміст закону, а встановлена Конституцією України процедура його розгляду та ухвалення”. З одного боку, таке формулювання підстави є однозначним, не викликає сумнівів та приводів для політичної кон'юнктури. Однак немає можливості прослідкувати

тлумачення КСУ ролі державної мови у формуванні ідентичності народу та перекладення частини її функцій на мови національних меншин. Прецедент визнання неконституційним закону, що регулює відносини ключого маркера національної ідентичності України на підставі лише процедурних порушень був ознакою певного остраху, виражений і в ухвалі КСУ від 10.07.1998 року, де Суд не побачив підстав для відкриття провадження щодо питань державної мови. Таким чином, неконституційність загрозливого для національної ідентичності Закону залежала не від його змісту, а від недобросовісності народних депутатів та недотримання регламенту при його прийнятті, що було ситуативним [77].

Конституційний Суд знову аналізував статус державної мови у рішенні № 10-р/2019 від 16 липня 2019 року, по суті встановивши, що вивчення української мови, як це передбачає ЗУ “Про освіту” від 5 вересня 2017 року, не звужує змісту та обсягу існуючих прав і свобод осіб, які належать до національних меншин та корінних народів України, а навпаки розширює їхні можливості. КСУ визнає норму конституційною, адже ухваливши його, держава створила умови для повноцінної реалізації відповідних прав національних меншин, зокрема “отримувати освіту державною мовою незалежно від походження, повноцінно реалізовувати визначені Конституцією України права на працю, на участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування; на доступ до державної служби, служби в органах місцевого самоврядування; на безоплатне здобуття вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі; судовий захист тощо. У такий спосіб забезпечується рівність кожної особи у реалізації вказаних прав незалежно від національності та мови спілкування” [72].

Проте найбільш актуальним і релевантним для цього дисертаційного дослідження є рішення № 1-р/2021 від 14 липня 2021 року щодо конституційності ЗУ “Про функціонування української мови як державної”. Важливим є факт, що обґрунтовуючи своє рішення, судді вживають саме термін

“конституційна ідентичність”. Зокрема, у положенні “КСУ зазначає, що закарбований приписами частин 1, 2 статті 10 Конституції України юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності”. Упродовж усього тексту рішення термін “ідентичність” повторюється 11 разів, зокрема і як головна характеристика державної мови. “Як визначальний чинник і головна ознака ідентичності української нації, яка упродовж багатьох віків проживає на споконвічно своїй території та становить абсолютну більшість населення України, українська мова завдяки закладеному в ній самій націєтвірному началу є базовим системотвірним складником української державності та її основою”. Більше того, КСУ вважає, що “підтримка державної мови забезпечує становлення ідентичності спільноти [конкретної] держави й, окрім того, гарантує взаємокомунікацію між групами, як складовими частинами населення, та всередині них” [73].

Щодо мовного питання, достатньо виваженим є міркування професорки О. Бориславської: “Правове регулювання мовних відносин у європейських державах суттєво різняться: воно здійснюється на конституційному, законодавчому рівні чи на обох одночасно, є менш чи більш деталізованим, спрямоване на гарантування мовних прав нацменшин чи, також, і на визначення статусу державної (офіційної) мови тощо. Очевидно, що ці питання вирішуються з огляду на національні особливості історичного, етнічного, суспільно-політичного та іншого характеру. В Україні, вважає професорка, державна політика у мовній сфері має будуватися: на визнанні ключової ролі державної мови для національної державності; прагматичній оцінці взятих Україною на себе зобов’язань за міжнародно-правовими актами та їх виконанні; а також на врахуванні національних особливостей функціонування української мови, її “співіснування” з іншими мовами в історичному контексті” [6, с. 11]. Щоправда, у контексті загроз, зокрема й функціонуванню державної мови в часі повномасштабної війни та вимоги ЄС щодо законодавства про національні

меншини, варто дотримуватись необхідного балансу щодо універсальної цінності — рівності та потреб збереження національної ідентичності (яка в українському випадку суттєво відрізняється від конституційної, але не щодо питання мови, як впливає з вищенаведеного Рішення КСУ).

Науковець В. Кобрин, описуючи новітні тенденції мовної політики в Україні, наголошує, що “утвердження статусу української мови як державної залишається актуальним та потребує особливої уваги з боку держави. Для цього необхідно: 1) посилити інституційно діяльність Уповноваженого із захисту державної мови; 2) розширити мережу представників Уповноваженого із захисту державної мови (на сьогодні їх є 3) передбачивши їх представництво у кожному регіоні України; 3) продовжувати політику українізації шляхом прийняття регіональних програм сприяння і розвитку української мови як державної (на сьогодні таких програм прийнято 76); 4) створити умови для максимального оволодіння українською мовою закордоном усіма зацікавленими особами, включаючи закордонних українців” [32, с. 27].

А от щодо національної ідентичності у широкому розумінні, варто проаналізувати тематичний Закон, який деталізує імпліцитні положення Конституції. Прийнятий 13 грудня 2022 року ЗУ “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності” у преамбулі визначає українську національну та громадянську ідентичності як складову забезпечення національної безпеки України, а термін “оборонна свідомість” у загальних положеннях (Розділ 1) трактує як “свідоме сприйняття та готовність громадянина до захисту незалежності і територіальної цілісності України, конституційних засад державного ладу, національних інтересів та суспільно-державних (національних) цінностей України”. У ньому також достатньо нетипово визначені основні національні цінності України (які насправді попередньо визначені в Конституції), а саме:

“1) соборність (ст.2 Конституції України) — єдність, неподільність усіх територій України (ч.3 ст.2 Конституції України), духовна єдність українців, які проживають на території України (Преамбула), а також єдність усіх громадян

України незалежно від національності та віросповідання (Преамбула, ст.11, ст.35 Конституції України), спрямована на утвердження справжнього суверенітету і незалежності України (ст.1, ст.17 Конституції України), побудову процвітаючої демократичної національної держави (ст.1, ст.5 Конституції України);

2) самобутність — національна ідентичність, неповторність, оригінальність, які виявляються окремою особою чи групою у ментально обумовленому художньо-мистецькому світосприйнятті, національно прийнятних способах спілкування, діяльності, поведінки. Самобутність українського народу визначається його історією, культурою, традиціями та українською мовою (ст. 10, 11, 12, 54 Конституції України);

3) воля — здатність, намір, кероване намагання, прагнення досягти мети. Проявом волі українського народу є героїка боротьби за незалежність України, прагнення до самостійності, невинний пошук шляхів досягнення свободи (Преамбула, ст.1, 2, 17, 65 Конституції України);

4) гідність — відстоювання своїх духовно-моральних і державницьких позицій, усвідомлення власної ваги та громадянського обов'язку у міжнародному співтоваристві.” (усі норми, де згадується гідність, проаналізовані у підрозділі 2.2) [28].

Важливим є те, що самобутність (яка де-факто є ідентичністю) сама по собі є цінністю, яка захищається поруч із базовою універсальною конституційною цінністю — гідністю. Проте всі з вищеназваних цінностей, включно з їх компонентами, ознаками та дефініціями гарантовані та захищені Конституцією України. І Закон лише об'єктивував факт, що національна і громадянська ідентичність України є безумовно відображена у Конституції України, і навпаки — конституційна ідентичність є невід'ємним атрибутом самосприйняття нації.

У підсумку, євроінтеграційні процеси спонукають українську державу, що визначилась з вектором розвитку та перспективою, реагувати на виклики національній безпеці та ідентичності в правовому полі. Зважаючи на це, система цінностей, попри свою сталість, не є чимось завершеним та законстенованим, а характеризується значною динамікою. Намір віддалитися від радянської

парадигми до 2014 року був основним у формуванні національних конституційних цінностей, після Революції Гідності європейські прагнення формували модель конституційної ідентичності. Попри радше декларативно-світоглядний характер змін до Конституції України 2019 року, вже у перші дні повномасштабного вторгнення стало зрозумілим, що курс на євроатлантичну інтеграцію є незворотним в умовах воєнного стану, саме через його конституційне закріплення. Війна, повномасштабне вторгнення Росії в Україну, показала превалювання національних цінностей, адже у період екзистенційної війни, коли є загроза знищення української нації, а значить національної ідентичності як такої. І власне принцип унітарної держави у такий період є надзвичайно важливим, як і діяльність КСУ як інституції, що зберігає конституційні цінності.

ВИСНОВКИ

1. Генеза поняття “індивідуальна ідентичність” в розумінні психосоціальної тотожності починається із ХХ століття в межах галузевих досліджень з психології (авторства Джорджа Герберта Міда, Вільяма Паверса, Еріка Еріксона тощо). Раніше це була суто категорія філософії та логіки на позначення тотожності, хоч антропологічний вимір ідентичності можна простежити ще з часів протестантської Реформації та Французької революції. Однак значення для науки і полісемантичність поняття були спричинені зміною цінностей у суспільстві, які одночасно опирались на індивідуалізм (що об’єктивувався через права людини) та глобалізацію (транснаціональний конституціоналізм, універсалізація цінностей, ратифікація міжнародних договорів). У 1980-их роках ідентичність починають розглядати як позиціонування в суспільстві, тобто колективну, групову, соціальну категорію (Ш. Страйкер, А.Тажфел, Дж.Тернер). У юридичній доктрині та нормах права також виникає поняття правової ідентичності як атрибутивної характеристики індивіда чи соціальної групи, а також в низці міжнародних договорів, конституцій, галузевому законодавстві (насамперед цивільних кодексах), практиці ЄСПЛ згадується право на ідентичність як суб’єктивне право.

Персональна ідентичність характеризується такими основними ознаками: тяглість у часі та просторі (тобто сталість), безперервність на всіх етапах розвитку з одночасною динамічністю, опертість на самоусвідомлення суб’єктом у поєднанні з визнанням іншими членами спільноти комплексу визначальних ознак, які індивід приписує сам собі. Ідентичність виконує два кореспондуючі завдання: об’єднання, встановлення належності до соціальної спільноти, і диференціації, оприявлення іншості. Ця роль ідентичності відображає її два виміри: інтеграційний і диференційний. Ідентичність як родове поняття конституційної ідентичності є атрибутивною характеристикою,

самоусвідомленням себе як цілісності ознак, властива лише індивідам чи групі індивідів, які є суб'єктами і самі приписують собі ознаки, які визначають приналежність до спільноти, групи. В контексті ідентичності як суб'єктивного права в основному йдеться про захист прав на збереження ідентичності найбільш вразливих до асиміляції та зовнішнього впливу груп (дітей, національних меншин тощо). Правова ідентичність *per se* є відчуттям приналежності суб'єкта права до правової системи, це колективна ідентичність, яка є вихідною для конституційної ідентичності.

2. Конституційна ідентичність, як і її дослідження, є динамічною. У працях Карла Шмітта та Карла Білфінгера під конституційною ідентичністю розуміли незмінні положення конституції, адже Веймарська Конституція 1919 року не містила запобіжників щодо внесення змін; конституційна ідентичність була концепцією для збереження стабільності конституційного ладу. У Європейській економічній спільноті та ЄС роль конституційної ідентичності трансформувалась для визначення межі примату наднаціонального права над національними основоположними конституційними цінностями. Так виникли різні дискурси тлумачення конституційної ідентичності: конституційна ідентичність як контрліміт від права ЄС в контексті співвідношення національного і наднаціонального права; як комплекс основоположних національних конституційних цінностей (“вічні положення”), які повинні брати до уваги суди у міжнародно-правових спорах; як тотожність конституції самій собі, тяглості і стабільності її у часі – юридична концепція “ядра конституції”, яке не може зазнавати змін (поширене з часів Лісабонського рішення ФКС); як взаємозв'язок між національною традицією та конституцією; як особлива колективна ідентичність народу чи нації, що також виражена, визначена чи сформована конституцією, самоідентифікація нації на основі конституційних цінностей; як збереження національної конституційної самобутності в умовах глобальної міграції. Конкретне змістове наповнення досліджуваного поняття вивчається щодо кожної держави

окремо, виходячи з експліцитних та імпліцитних положень Конституцій, органами конституційного правотлумачення (зокрема, національними органами конституційної юрисдикції та Судом ЄС). Зародження та розвиток концепції конституційної ідентичності відображають судові рішення, зокрема так звані *Frontini* (Конституційний Суд Італії, 1973), *Solange I* (ФКС, 1974), *Solange II* (ФКС, 1986), Лісабонське рішення (ФКС, 2009), *Honeywell* (ФКС, 2010), *Gauweiler* (ФКС, 2015), *Tarrico I* (Суд ЄС, 2015), *Tarrico II* (Суд ЄС, 2017) тощо. Конституційну ревалоризацію об'єктивують також зміни до джерел конституційного права та динамічне правотлумачення Конституції.

3. Конституційна ідентичність – це категорія конституційного права, що становить комплекс особливостей конституційного ладу та конституційних цінностей певної держави, які водночас об'єднують громадян в одну спільноту (народ, націю) та відрізняють цю державу (а також народ, націю) від інших держав, міжнародних та регіональних організацій, народів світу. Водночас для суміжних дисциплін: міжнародного права, теорії держави і права, права ЄС чи інших галузей права та науки, конституційна ідентичність є насамперед поняттям. Конституційній ідентичності притаманні наступні ознаки родового поняття: полісемантика поняття; варіативність суб'єкта ідентичності, а отже і структури; широкий спектр застосування поняття, і відповідно міждисциплінарність його дослідження; динамічність у процесі самоусвідомлення і ревалоризації носіїв ідентичності; актуалізація пошуку і вивчення в умовах кризи; наявність суб'єктивного (самоусвідомлення) і об'єктивного (визнання іншими) вимірів; наявність інтеграційного (те, що об'єднує у спільноту) і диференційного (те, що відрізняє від інших) вимірів. Потребує подальшого розвитку введення у конституційно-правовий дискурс українського відповідника термінопоняття “ідентичність”, що відображав би унікальність: українська нормотворча термінологія оперує поняттям “самобутність”, яке вийшло за межі суто

етнокультурного поняття (згадується, до прикладу, у Конституції України, у ЗУ “Про корінні народи”, “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності”, у Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, в Рамковій Конвенції про захист національних меншин тощо).

4. Суміжними з поняттям конституційної ідентичності є наступні: конституційні цінності, конституційна традиція, конституційна культура, абсолютна конституція та конституційний патріотизм. Конституційні цінності є компонентами конституційної ідентичності, як і частково конституційні традиції. “Конституційна культура” є синонімічним поняттям (окремі автори вважають його більш диверсифікованим та динамічним), проте поза соціологічним дискурсом, на рівні органів конституційної чи наднаціональної юрисдикції воно не є загальнозживаним. Концепція абсолютної конституції є синонімічним поняттям до конституційної ідентичності. Карл Шмітт тлумачив абсолютну конституцію як процес становлення чи інтеграції та ідентифікації громадян з політичною спільнотою, на відміну від відносної конституції, що є текстуальним вираженням цього. Натомість сучасні науковці дефінують її як основу Конституції, що визначає межі конституційних змін. Поняття конституційного патріотизму Юргена Габермаса є фактично концептуалізацією громадянської постнаціональної ідентифікації в ФРН на противагу політиці етнічного націоналізму. Громадяни ідентифікують себе з нормами та цінностями Конституції, тобто її основою. Відтак ці поняття схожі, але сфера їх застосування та широта тлумачення різні. Конституційна ідентичність, хоч і галузева категорія конституційного права, має ширший зміст. Конституційний патріотизм – це філософсько-політичний підхід для переходу до демократичного режиму. Для конституційної ідентичності ідентифікація громадян з конституційною державою є лише окремим елементом.

5. Конституції часто оперують поняттям “нація” як в політичному, так і у етнічному значенні. Проте процес формування національної ідентичності часто збігається у часі із процесом державотворення, але не завжди з процесом становлення конституційної держави. Згідно із Конституцією України, Український народ (з великої літери) є тотожним політичній нації (громадяни України всіх національностей), а українська нація – етнічній нації, яка здійснила право на самовизначення. Поняття національної та конституційної ідентичності, хоч є тісно пов'язаними, однак їх співвідношення залежить від конкретного значення обох багатозначних понять. “Національна ідентичність” має широке та вузьке значення (як і конституційна ідентичність, яка в широкому розумінні поєднує всі вузькі розуміння її). Поняття, окреслене у працях Ентоні Сміта, Монсеррат Гібернау, Ернеста Гелнера та Бенедикта Андерсона, є загальним поняттям щодо спеціального поняття національної конституційної ідентичності. Воно є максимально широким і включає в себе етнічну, державно-громадянську ідентичність, і зокрема, і конституційну ідентичність. У вузькому значенні “національна ідентичність” (наприклад, держав-членів Європейського Союзу у Лісабонській угоді, ідентичність української політичної нації) здебільшого йдеться про ідентичність політичної нації (за винятком ідентичності національних меншин, яка є власне етнічною). Ідентичність політичної нації (у широкому значенні), як і конституційна ідентичність як категорія конституційного права (у широкому значенні) спрямовані на збереження та захист визначальних ідентифікаційних ознак та сталості нації чи конституції. Проте у контексті міжнародного права чи права ЄС, конституційна ідентичність часто має вужче значення, зокрема як контрліміт. Конституційна ідентичність характеризується низкою лише їй притаманних рис (поєднаність з універсальними принципами та принципами наднаціонального права, сприяє як самобутності та сепарації, так і континуїтету та формуванні спільної ідентичності) і специфічних

функцій (контрліміт, запобіжник від внесення змін до конституції, правовий виразник національної ідентичності тощо), які не властиві національній ідентичності у вузькому значенні. Згадана у Лісабонській Угоді національна ідентичність за суттю є конституційною ідентичністю, що вказано у рішеннях органів конституційної юрисдикції та Суду ЄС. Проте основою і джерелом конституційної ідентичності, безумовно, є національна ідентичність, яка консолідує громадян, легітимізує як конституційні цінності, так і народний суверенітет і права людини, будучи опорою як для дополітичних еквівалентів у бездержавних націях, так і для конституційної ідентичності в конституційних державах. Національна і конституційна ідентичність також збігаються суб'єктами: виходячи з поняття групової ідентичності, нація відображає структуру, а громадяни – агентів ідентичності.

6. Структура конституційної ідентичності, як і структура родового поняття ідентичності, має інтеграційний та диференційний виміри, а компонентами є конституційні цінності. Інтеграційний вимір об'єктивується через універсальні правові цінності, які поділяють усі конституційні держави (верховенство права, демократія, права людини, принцип поділу влад, повага до людської гідності тощо). Універсальні цінності не лише виконують консолідуючу роль, але й встановлюють межі конституційної ідентичності — через відображення ознаки її конституційності. Натомість поліваріантність, відображена у національних конституційних цінностях, не може суперечити універсальним правовим цінностям, а лиш поглиблювати їх та відображати пріоритетність важливих для держави питань. Диференційний вимір проявляється у національних конституційних цінностях, зокрема це: правовідносини використання державної(-их) (офіційної)(-их) мов (-и), релігійна чи секулярна ідентичність, конституційні основи національної безпеки та зовнішньої політики, конституційно-правові механізми захисту національної ідентичності, принцип унітаризму чи федералізму,

історичний досвід формування державності та суверенітету. Сучасні конституції загалом є аксіологічними виразниками: ретрансляція цінностей нації, держави чи іншої суспільної групи є їхньою основною метою. Проте визначення вичерпного переліку цінностей, як і жорстке дефініювання їх змісту є позитивістським за суттю і суперечить їхній обумовленості природним правом. Складовою частиною конституції, яка найбільш явно відображає конституційну ідентичність, є преамбула, оскільки вона об'єктивує конституційний момент, наміри конституцієдавця та у більшості випадків містить перелік як універсальних правових цінностей, так і ключових національних конституційних цінностей. Інші компоненти Конституції, які найбільш явно відображають компоненти конституційної ідентичності можна шукати за їхньою важливістю, належністю до основоположних принципів. Практика національних органів конституційної юрисдикції та Суду ЄС відносить до таких: норми щодо форми держави, зовнішньої та оборонної політики (зокрема, нейтралітету), захисту національної мови, фіскальної та соціальної політики, право власності на природні ресурси тощо.

7. Обмеженість державної влади (тобто народний суверенітет та принцип поділу влад) та забезпечення прав людини як універсальні цінності західної цивілізації є двома обов'язковими компонентами будь-якої конституції. Ці цінності вимагали своєї текстуальної об'єктивації у XVIII - XIX століттях (США, Франція), коли народ виступав проти утисків державою і відображав це у конституціях як справжніх виявах своєї установчої влади. Проте після Другої світової війни, універсальні цінності відображали прагнення, які мали б призвести до плавного переходу до демократичних режимів (наприклад, у Японії та Німеччині). Якщо ж цінності є декларативними (юридична конституція не відповідає фактичній, як у випадку конституцій СРСР та держав-сателітів, сучасних недемократичних держав), то конституційної держави не існує, а конституція де-факто не є конституцією, оскільки не забезпечує ні гарантій

прав людини, ні обмеженості державної влади. А оскільки немає конституційної держави і навіть конституції, то про конституційну ідентичність тим паче не може йтися. Натомість у демократичних державах все очевиднішою стає транснаціоналізація універсальних конституційних цінностей, спричинена як глобалізаційними процесами та поступовим визнанням універсальних правових цінностей все більшою кількістю держав. Універсальні правові цінності як компонент конституційної ідентичності також є тісно пов'язаними з міграційною політикою, як баланс між захистом прав людини і дотриманням прав національних меншин та забезпеченням національних цінностей. Ключовою цінністю і у доктрині, і у офіційному тлумаченні, і в нормативних положеннях визнають людську гідність, навколо якої неодмінно постають і інші цінності: свобода, рівність, справедливість, демократія тощо. Поняття гідності містить у собі і основоположну, найвищу соціальну цінність, з якої виводяться решта прав людини і суб'єктивне природне право на усвідомлення власної вартості у суспільстві.

8. Пріоритетність національних конституційних цінностей суттєво зростає в екстремальних умовах, зокрема при загрозі збереженню державності чи нації. Відтак особливо захищеними компонентами конституційної ідентичності є національна безпека та збереження національної ідентичності у вузькому розумінні. Вони відображають потенційні ризики для становлення державності, демократії та конституційної ідентичності через експліцитні та імпліцитні положення конституцій, конституційну доктрину, часто — через спеціальні режими та їх умови. Серед інших національних конституційних цінностей можна виокремити статус державної(-их) або офіційної(-их) мов(-и) та мов національних меншин; конституційне регулювання світськості держави та свободи віросповідання; зовнішньополітичні прагнення та внутрішньополітичні особливості, зокрема державний устрій чи рівень

децентралізації. Державна мова, яка здебільшого є найбільш явним виразником національної ідентичності, часто є підґрунтям для формування і конституційної ідентичності. Конституційний захист державної мови виходить за межі лише збереження етнічної ідентичності спільнот чи культурних прав людини (як конституційний захист мов національних меншин), а є державотворчим чинником навіть для мультилінгвістичних демократій, таких як Бельгія чи Швейцарія. Релігійний вимір ідентичності в конституційному аспекті натомість, відрізняється насамперед тлумаченням світськості, тобто особливостями відносин держава-релігія.

9. Конституційна ідентичність у своєму розвитку не має універсальних стадій, однак кожна конституційна держава демонструє певну динаміку. Феномен нації став вихідною платформою німецької конституційної ідентичності; ФРН продемонструвала трансформацію етнічно орієнтованої національної ідентичності в конституційну. Прийнята у 1949 році тимчасова конституція ФРН, прийнята під зовнішнім впливом, задекларувала майбутню єдність Німеччини, підтримку світового миру і рівне партнерство в об'єднаній Європі, а Федеральний Конституційний Суд ФРН одним з перших став використовувати поняття конституційної ідентичності у судовій практиці і досі це робить. Конституційна ідентичність Нідерландів максимально відкрита і гнучка, зокрема, для балансування з правом ЄС — за прикладом імплементації міжнародних договорів. Конституційна ідентичність Іспанії спрямована на поєднання національної єдності та автономії регіональних спільнот. Будучи поліетнічною, вона водночас характеризується раннім включенням наднаціональних стандартів ЄС для швидкої демократизації держави. У США, натомість, Конституція творила націю, хоча у більшості країн відбувалося навпаки. Національна ідентичність у США не мала етнічної основи, а базувалась на політичних цінностях: рівність, свобода та індивідуалізм; моральних цінностей, опертих на протестантизм, що вплинув на інші релігії. З-поміж інших складових, які характеризують

конституційну ідентичність США – народний суверенітет, змагальне правосуддя, судовий нагляд над конституційністю тощо. Зміст конституційної ідентичності не може бути універсальним, хоч універсальними є її межі – реальна імплементація основоположних конституційних цінностей. На тлумачення конституційної ідентичності, з-поміж іншого впливають: тривалість досвіду існування конституційної держави; приналежність чи неприналежність до наднаціональних організацій з елементами власної ідентичності (наприклад, ЄС чи НАТО); варіативність національних конституційних цінностей; наявність перманентних загроз та екстремальних умов тощо.

10. Конституційний плюралізм як повага до та прийняття множинності національних форм державного правління, конституцій та політичних процесів, встановлених національними конституціями, є характерною ознакою конституційної ідентичності ЄС. Ця ідентичність усе ще динамічна, адже почала формуватись з часу прийняття Маастрихтського договору у 1992 році, але особливого розвитку набула аж з часу Лісабонської угоди 2007 року – своєрідного різновиду конституції ЄС (якою первинно і мала бути). Відповідно до структури, запропонованої дисертаційним дослідженням, диференційний аспект конституційної ідентичності ЄС відображають національні конституційні цінності Держав-членів: державна чи офіційна мова(-и), найбільш поширена релігія та різний рівень секуляризму, безпекова політика, відмінність у формах державного правління, різний державний устрій та автономні території, соціально-економічне розмаїття, гендерні питання і родинне життя, національне й етнічне розмаїття. Однак важливішим є інтеграційний аспект, який і формує об'єднання – верховенство права, демократія, європейська конституційна культура тощо. Також в основі ідентичності ЄС лежить захист основоположних прав людини, що впливає із історичних передумов, превалювання ідей Просвітництва та закріплення цієї цінності у засновницьких договорах. Попри те, що права людини є

універсальною правовою цінністю, плюралізм дискурсів щодо фундаментальних прав залежно від національних правових культур і спроба “порозуміння” між ЄСПЛ та Судом ЄС і національними судами стосовно ієрархії прав людини є особливістю, що вирізняє саме європейську конституційну ідентичність. Диференційні чинники спонукають застосовувати конституційну ідентичність як контрліміт, тому важливим є встановлення конкретних національних конституційних цінностей у кожному випадку. Тому важливість національних конституцій в об'єднаній Європі можна повністю оцінити лише через оригінальні прагнення держав, які виходять з джерел конституціоналізму. Приєднання нових Держав-членів та еволюція їхніх конституційних ідентичностей впливає на динаміку європейської конституційної ідентичності. Національне право не втрачає чинності через право ЄС, радше відбувається конвергенція правопорядків, а конституції можуть бути фільтром при ратифікації первинного права ЄС. Конституції в процесі євроінтеграції як уможлиблюють вступ, так і встановлюють обмеження щодо делегування суверенітету (що теж оприявнює інтеграційний та диференційний аспекти). Попри різні моделі пристосування Конституцій до процесів євроінтеграції, після прийняття Маастрихтського Договору, усі Держави-члени у певний спосіб модифікували свої конституційні правопорядки. Фактично всі Конституції Держав-членів і навіть кандидатів містять специфічні положення щодо євроінтеграції; їх можна поділити на ті, що регулюють процес приєднання, ті, що делегують повноваження та спеціальні європейські клаузули. Водночас часто з євроінтеграційними положеннями поруч перелічені конституційні цінності (найочевиднішим є приклад Португалії), і сам процес євроінтеграції є найбільш явним, законодавчо оформленим процесом імплементації універсальних правових цінностей.

11. Зміни до Конституції України 2019 року є природним кроком на шляху до євроатлантичної інтеграції і вираженням європоцентричної

конституційної ідентичності України, спрямованої на утвердження універсальних правових цінностей. Конституційні цінності закладено в основу самоідентифікації громадян України, про що особливо свідчать події Революції Гідності та екзистенційна війна, зокрема, й за конституційну державу. Українська конституційна ідентичність є особливо динамічною, через постійні виклики та екстремальні умови, а значна роль в конституційній доктрині надається національним цінностям, які, втім, гнучкі і відкриті до конвергенції з універсальними цінностями. КСУ у своїй діяльності створює національні стандарти захисту національної ідентичності та становлення України як обороноздатної демократії через підкреслення особливої ролі ЗСУ, національної безпеки, що життєво важливо для держави, існування якої постійно під загрозою. Також Суд прямо вказав у останньому рішенні, що стосувалось статусу української мови як державної, що в українському випадку юридичний статус державної мови є засадничою конституційною цінністю, основною ознакою національної ідентичності та невід'ємною частиною конституційної ідентичності. Підтвердженням важливості для збереження нації є і прийнятий у 2022 році ЗУ “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності”, який фактично узагальнює частину ключових конституційних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний тлумачний словник [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua/p/2/65/1>.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти / Бенедикт Андерсон. – Київ: КРИТИКА, 2001. – 271 с.
3. Антонович М. Законодавство України та зарубіжних країн щодо статусу державної мови (порівняльний аспект) // Право України. 1999. № 6.
4. Бориславська О.М. Загальноєвропейські конституційні цінності як основа європейської моделі конституціоналізму// Часопис Київського університету права. – 2015. - №2. – с.54-58
5. Бориславська О. Державна мова і конституційна ідентичність України: природа взаємозв'язків / Олена Бориславська. // Український часопис конституційного права. – 2023. – №3. – С. 3–15.
6. Бориславська О. Українська мова як державна: європейські стандарти та національні особливості правового регулювання / Олена Бориславська. // Український часопис конституційного права. – 2017. – №3. – С. 10–18.
7. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія / О.М. Бориславська. – Харків : Право, 2018. – 384 с.
8. Висновок Конституційного суду справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: http://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3_v_2018.pdf.
9. Водянніков О. Конституціоналізм в екстремальних умовах: установа і встановлена влада в кризові періоди / Олександр Водянніков. // Часопис. – 2021. – №4. – с. 8–37.

10. Гомонай В. Конституційно-правове забезпечення набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору : дис. докт. юр. наук : 12.00.02 / Гомонай Василь – конституційне право; муніципальне право, 2020. – 404 с.
11. Горностай П.П. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення: [монографія] / [П.П. Горностай, О.А. Ліщинська, Л.Г. Чорна та ін.]; за наук. Ред. П.П. Горностая; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2014. – 252 с.
12. Грищук О. В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти : монографія / Оксана Вікторівна Грищук. – Київ: Ваіте, 2020. – 529 с. – (2).
13. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. Київ: Таксон, 2003. - 300 с.
14. Гібернау М. Ідентичність націй. – К.: Темпора, 2012. – 304 с.
15. Гранат М. Конституційна ідентичність та її значення / Мирослав Гранат. // Український часопис конституційного права. – 2021. – №4. – с. 3–7.
16. Гранат М. Значення гідності людини у конституційному праві / Мирослав Гранат. // Український часопис конституційного права. – 2016. – №1. – сс. 59–65.
17. Данильян О. Г. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. – Харків: Право, 2009. – 208 с.
18. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради. – 1990. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.
19. Договір про Європейський Союз [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал парламенту України. – 1992. – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text.
20. Європейська конвенція з прав людини [Електронний ресурс]. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

21. Єгупов М. В. Ідентичність як атрибут людини і суспільства : дис. канд. філос. наук : 09.00.03 / Єгупов Микола Владленович – Київ, 2015. – 214 с.
22. Забокрицький І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теоретико-правовий вимір : дис. докт. юр. наук : 12.00.01 / Забокрицький Ігор – Львів, 2021. – 463 с.
23. Жан-Жак Руссо. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Укр. пер. з фр. та ком. О. Хома. — Київ: Port-Royal, 2001. — 349 с
24. Жебровська К. А. Правові цінності у взаємодії правових систем : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 "теорія та історія держави і права" / ЖЕБРОВСЬКА Кристина Артаківна – Одеса, 2017. – 20 с.
25. Закон України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики" [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
26. Закон України "Про корінні народи України" [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>.
27. Закон України "Про основи національного спротиву" [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>.
28. Закон України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" [Електронний ресурс]. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>.
29. Закон України "Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)" // Відомості Верховної Ради. – 2019. – №9.

30. Камінська Н. В. Сучасна парадигма конституційних цінностей та їх значення в умовах воєнного стану / Н. В. Камінська. // Філософські та методологічні проблеми права. – 2022. – №2. – С. 86–95.
31. Ковальчук В. Конституційна, громадянська та національна ідентичність через призму формування політичної нації в Україні / Віталій Ковальчук. // Часопис. – 2021. – №4. – С. 65–76.
32. Кобрин В. Державна мова як чинник (форма) консолідації Української Нації: історичні парадокси та новітні тенденції / Володимир Кобрин. // Український часопис конституційного права. – 2023. – №2. – С. 26–38.
33. Козюбра М. І. Конституційне право як транснаціональна наука / Микола Козюбра // Конституція і конституційні зміни в Україні : збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / [відп. ред. А. Рачок, Ю. Якименко ; упоряд. П. Стецюк] ; Центр Разумкова. - Київ : Заповіт, 2020. - С. 58-69.
34. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]. – 1989. – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
35. Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008#Text.
36. Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
37. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки [Електронний ресурс]. – 1976. – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text.
38. Конституция Белорусской ССР (1978)/редакция 28 июля 1990 года [Електронний ресурс] // Викитека. – 1990. – Режим доступу до ресурсу: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%91%D0

%B5%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%A1%D0%A1%D0%A0_(1978)/%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F_28_%D0%B8%D1%8E%D0%BB%D1%8F_1990_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0#%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0_6._%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0,%_D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D1%8B_%D0%B8_%D0%BE%D0%B1%D1%8F%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD_%D0%91%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%A1%D0%A1%D0%A0.

39. Конституційний лад України: протиріччя, конфліктогенний потенціал, виклики сучасності / О. В. Батанов // Судова апеляція. - 2019. - № 2. - с. 38-42. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suar_2019_2_12
40. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал – К.: Москаленко О.М., 2018. – 56 с.
41. Конституція Сполучених Штатів Америки [Електронний ресурс] // УКРПРАВО – Режим доступу до ресурсу: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/usa_const.htm#%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BC.
42. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – с. 69-88
43. Котенко Я. Локальна ідентичність як умова розвитку об'єднаних територіальних громад / Ярослав Котенко. – Київ: ІКЦ «Легальний статус» - 2016.
44. Куц Г.М. Ідентичність соціальна та індивідуальна: політологічна експлікація / Г.М. Куц // Сучасне суспільство. 2013. – Вип. 1. – С. 48-67. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2013_1_8

- 45.Лисий В. Категорії і поняття, їхнє співвідношення / Василь Лисий. // Вісник Львівського університету. – 2012. – №15. – с. 22-28.
- 46.Міллер О. Дисертація модуси ідентичності в художній прозі мистецького українського руху : дис. канд. філ. наук : 10.01.06 / Міллер Олеся – Львів, 2018. – 239 с.
- 47.Нагорна Л.П. Поняття „національна ідентичність” і „національна ідея” в українському термінологічному просторі / Лариса Нагорна. // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С. 14–30.
- 48.Нагорна Л.П. Ідентичність Національна [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2005. – 672 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna
- 49.Никорак О.Ю. Доктринальні підходи визначення конституційної ідентичності. *Український часопис конституційного права*. Випуск 4. 2018. С. 132-139.
- 50.Никорак О.Ю. Особливості формулювання та внесення змін до преамбули конституції як виразник динаміки конституційної ідентичності у постсоціалістичних державах. *Український часопис конституційного права*. Випуск 3. 2019. С. 53-63.
- 51.Никорак О.Ю. Роль державної мови у формуванні конституційної ідентичності: спроба критичного аналізу. *Порівняльно-аналітичне право*. №1. 2019. С. 85-88.
- 52.Никорак О.Ю. Державна мова як фактор конституційної ідентичності у рішеннях органів конституційної юрисдикції. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи: матеріали міжнар. студ.-асп. наук. Конференції (20-21 квітня 2018р.) за заг. ред. В.М. Бурдіна*. Львів, Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, *конференції*2018. С.24-26.

53. Никорак О.Ю. Конституційна ідентичність у рішеннях органів конституційної юрисдикції. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції в двох томах (18 травня 2018р.) за заг. ред. І.С. Гриценка. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2018. С.78-80.
54. Никорак О.Ю. Формування конституційної ідентичності ЄС та України: динаміка розвитку та взаємні впливи. *Юридична осінь 2018 року*: зб. тез доповідей та наук.повідомл. учасників всеукр. наук. конф. молодих вчених та студентів (14 листопада 2018). Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2018. С.206-209.
55. Никорак О. Ю. Співвідношення понять «конституційна ідентичність» та «національна ідентичність». *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XXVI звітної науково-практичної конференції (6–7 лютого 2020 р.): у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2020. С. 105 – 108.
56. Никорак О. Ю. Євроінтеграційні прагнення як компонент конституційної ідентичності: порівняльна характеристика. *Visegrad Journal on Human Rights*. Випуск 1. 2021. С.211-216.
57. Никорак О. Ю. Формування конституційної ідентичності: Німеччина, Іспанія та США. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XXVII звітної науково-практичної конференції (5–6 лютого 2021 р.): у 2-ох ч. Ч. 2. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2021. С. 206 – 211.
58. Никорак О.Ю. Концепція конституційної ідентичності Європейського Союзу: витоки та роль прав людини як ключової цінності. *Права людини як індикатор розвитку сучасної держави*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (13 грудня 2021 року) за ред. О. Васильченко; Є. Герасименко, О. Сінькевич, А. Матат. Київ: Київський

національний університет імені Тараса Шевченка, 2021. С. *(очна участь, тези конференції та доповідь на конференції)*

59. Окрема думка судді Мельника М.І. стосовно висновку Конституційного суду України справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: http://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3_v_2018_2.pdf.
60. Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О.О. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конс [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ng03d710-18#Text>.
61. Парута О. Правова ідентичність особи : дис. канд. юр. наук : 12.00.01 / Парута Олена – Львів - 2016. – 246 с.
62. Петруньок Б. Поняття ідентичності в контексті українознавчих досліджень / Б. Петруньок. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – №16. – С. 14–16.
63. Подорожна Т. Конституційно-правові категорії в системі понятійно-категоріального апарату конституційного права / Т. Подорожна // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 12. — с. 15-17.
64. Поліщук Р. М. Культурна ідентичність як субстанційний чинник формування світогляду українського народу в епоху глобалізації : дис. канд. філос. наук : 09.00.05 / Поліщук Ростислав Миколайович – Львів, 2017. – 215 с.
65. Потапчук Т. В. Культурна ідентичність особистості: постановка проблеми / Тетяна Володимирівна Потапчук. // До питання підвищення кваліфікації вчителів зарубіжних країн. – 2010. – с. 180- 183

- 66.Потапчук Т. Функції та рівні національно-культурної ідентичності студентів [Електронний ресурс] / Тетяна Володимирівна Потапчук // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер. : Психолого-педагогічні науки. - 2013. - № 2. - С. 64-67. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2013_2_12
- 67.Прадід Ю. Ф. Поняття державної та офіційної мови в сучасній юридичній науці / Ю. Ф. Прадід // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. - 2001. - Вип. 16. - С. 128-131. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2001_16_28
- 68.Преамбула // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. — Т. 5 : П — С. — 736 с.
- 69.Рамкова конвенція про захист національних меншин [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text.
- 70.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) [Електронний ресурс]. – 1999. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99>.
- 71.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України “Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність деяких законодавчих актів України” [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>.

- 72.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про освіту" [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-19#Text>.
- 73.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" [Електронний ресурс]. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#n103>.
- 74.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text>.
- 75.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>.
- 76.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігії [Електронний ресурс]. –

2022. – Режим доступу до ресурсу:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-22#Text>.
- 77.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про засади державної мовної політики" [Електронний ресурс]. – 2018 – Режим доступу до ресурсу:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18>.
- 78.Рішення Конституційного Суду України Другий Сенат у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16-3 Закону України „Про соціальний і правовий захист військовослужбовців [Електронний ресурс]. – 2022. – Режим доступу до ресурсу:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text>.
- 79.Рябошапченко А. Правове забезпечення економічної інтеграції австрійської республіки до європейського союзу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.11 "міжнародне право" / Рябошапченко Анастасія – Одеса, 2015. – 22 с.
- 80.Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт. – Київ: Основи, 1994. – 224 с.
- 81.Стенограма пленарного засідання Верховної ради України від 27.06.1996 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал парламенту України. – 1996. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3888.html>.
- 82.Степаненко В. Перспективи громадянської нації // Віче. – 2002. – № 5. – 420 с.
- 83.Стецюк П. Діяльність Конституційного Суду України в умовах загроз територіальній цілісності та національній безпеці (за матеріалами 2014 року) / Петро Стецюк. // Часопис. – 2021. – №4. – сс. 38–52.

- 84.Ткаченко Є. В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: порівняльний аспект. : дис. канд. юр. наук : 12.00.02 / Ткаченко Є. В. – Харків, 2009.
- 85.України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення статті 6 Закону України " [Електронний ресурс]. – 1998. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v036u710-98#Text>.
- 86.Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. - Київ : Абрис, 2002. - 742 с.;
- 87.Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хёсле // Вопросы философии. – 1994. – №10. – с. 112–123.
- 88.Шишкін В. І. Мова як складник державотворення / В. І. Шишкін. // Мовознавство. – 2013. – №2. – с. 221–231.
- 89.Юрген Габермас До реконструкції історичного матеріалізму/ Пер. з нім. В. Купліна. – Київ. Дух і Літера, 2014. – 320 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»)
- 90.A Schematic Diagram of Social Identity Theorys Basic Principles [Електронний ресурс] // ResearchGate. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: https://www.researchgate.net/figure/A-Schematic-Diagram-of-Social-Identity-Theorys-Basic-Principles_fig1_239609885.
- 91.Adorno T. Negative Dialectics / Theodor W. Adorno. – London: Routledge, 2004. – 438 p.
- 92.Åhman J. A Swedish NATO Membership and Its Constitutional Barriers [Електронний ресурс] / Joachim Åhman // Verfassungsblog. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://verfassungsblog.de/a-swedish-nato-membership-and-its-constitutional-barriers/>.
- 93.Albert R. Constitutional Amendments / Richard Albert. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – 344 p.

94. Albertus M. Dictators as founding fathers? The role of Constitutions under autocracy / M. Albertus, V. Menaldo. // *Economics & Politics*. – 2012. – №24. – p. 279–306.
95. Allezard L. Constitutional identity, identities and constitutionalism in Europe / Laurianne Allezard. // *Hungarian Journal of Legal Studies*. – 2022. – №63. – pp. 58-77.
96. Appleby S. *The Oxford Handbook of Religion, Conflict, and Peacebuilding* / S. Appleby, D. Little, A. Omer. – Oxford: Oxford Handbooks, 2015. – 736 p.
97. Armin Von Bogdandy & Stephan Schill, ‘Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty’ [2011] (*Common Market Law Review* N° 48 Kluwer Law International. United Kingdom) pp. 12-13;
98. Banaszak B. Prawne znaczenie Preambuły do Konstytucji RP z 1997 roku [Електронний ресурс] / Bogusław Banaszak // Księga pamiątkowa poświęcona doktorowi Arturowi Wojciechowi Preisnerowi. - 2018. / red. R. Balicki, M. Jabłoński, Wrocław : Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego (Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego : e-Monografie Nr 114). – Режим доступа до ресурсу: http://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/89822/01_B_Banaszak_Prawne_znaczenie_Preambuly_do_Konstytucji_RP_z_1997.pdf
99. Basic Law of the Federal Republic of Germany [Електронний ресурс] // cvce. – 1949. – Режим доступа до ресурсу: https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/7fa618bb-604e-4980-b667-76bf0cd0dd9b/publishable_en.pdf.
100. Barak A. *Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right* / Aharon Barak. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – 400 p.
101. Barcz J. Sprawne państwo a członkostwo w procesie integracji europejskiej / Jan Barcz. // *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*. – 2006. – №2. – pp. 95–104.

102. Bartole S. *The Internationalisation of Constitutional Law* / Sergio Bartole. – London: Hart Publishing, 2022. – 150 p.
103. Bast J. *Constitutional Identity in the Age of Global Migration* / J. Bast, L. Orgad. // *German Law Journal*. – 2017. – №18. – pp. 1587–1594.
104. Baxter J. *Positioning language and identity from: The Routledge Handbook of Language and Identity* Routledge / Judith Baxter. – London: Routledge, 2016. – 644 p.
105. Bauman Z. *Identity in the globalising world* / Zygmunt Bauman. // *Social Anthropology*. – 2001. – №9. – pp. 121 – 129.
106. Beck L. *Higgins' Argument for Section 116 of the Constitution* / Luke Beck. // *Federal Law Review*. – 2017. – №41. – pp. 397–398.
107. Bellamy R. *Making European Citizens* / R. Bellamy, D. Castiglione., 2006. – 288 p.
108. *Birth of the Constitution of Japan* [Электронный ресурс] // National Diet Library. – 1946. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ndl.go.jp/constitution/e/shiryo/03/072shoshi.html>.
109. Bonime Blanc A. *Constitution Making and Democratization Spanish Paradigm* / Andrea Bonime Blanc. // *Framing The State in Times of Transition*. – 2010. – С. 417–432.
110. Breakwell G. *Social representations and social identity* / Glynis M. Breakwell. // *Papers on Social Representations*. – 1993. – pp. 1–20.
111. Bröhmer J. *60 Years German Basic Law: The German Constitution and its Court* [Электронный ресурс] / J. Bröhmer, C. Hill, M. Spitzkatz // *The Malaysian Current Law Journal Sdn Bhd*. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=cb2827ff-3310-89d2-b72c-f2e39b7022e8&groupId=268877.
112. Brubaker R. *Beyond "Identity"* / R. Brubaker, F. Cooper. // *Theory and Society*. – 2000. – №29. – pp. 1–47.

113. Bruggeman R. The Elusive Contours of Constitutional Identity: Taricco as a Missed Opportunity / R. Bruggeman, L. Larik. // *Utrecht Journal of International and European Law*. – 2020. – №35. – pp. 20–34.
114. Burke P. Identity Theory / P. Burke, J. Stets., 2022. – 272 p.
115. Callejón F. The dialectic relation between the national and the European constitutional identity in the framework of European Constitutional Law / Francisco Balaguer Callejón. // *EU Law Journal*. – 2017. – №3. – pp. 10–24.
116. Calliess C. Constitutional Identity in a Europe of Multilevel Constitutionalism / C. Calliess, G. Schyff. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – 388 p.
117. Case of Christine Goodwin v. the United Kingdom [Электронный ресурс]. – 2002. – Режим доступа до ресурсу: [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:\[%22001-60596%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22001-60596%22]})
118. Cloots E. National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU / Elke Cloots. // *Netherlands Journal of Legal Philosophy*. – 2016. – pp. 82–98.
119. Contiades X. The Constitution of Greece: EU Membership Perspectives [Электронный ресурс] / Xenophon Contiades // *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-94-6265-273-6_14.pdf.
120. Corrias L. Populism in a Constitutional Key: Constituent Power, Popular Sovereignty and Constitutional Identity [Электронный ресурс] / Luigi Corrias // *VU Research Portal*. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/155306316/populism_in_a_constitutional_key_constituent_power_popular_sovereignty_and_constitutional_identity.pdf.
121. David Ben-Gurion and the Status-Quo Agreement – Jewish laws to be protected in the coming state [Электронный ресурс] // *Center for Israel Education* – Режим доступа до ресурсу: <https://israeled.org/>

resources/documents/david-ben-gurion-and-the-status-quo-agreement-jewish-laws-to-be-protected-in-the-coming-state/.

122. Deagon A. State (Non-)Neutrality and Conceptions of Religious Freedom / Alex Deagon // Religious Ideas in Liberal Democratic States / Alex Deagon. – 2021: Lexington Books. – pp. 68–69.
123. Decision of the German Federal Constitutional Court on the Treaty of Lisbon (30 June 2009) [Электронный ресурс]. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: https://www.cvce.eu/en/obj/decision_by_the_german_constitutional_court_on_the_treaty_of_lisbon_30_june_2009-en-8facbcac-b236-47c8-9db3-e2199d825cfb.html
124. Decision of the German Federal Constitutional Court of 6 July 2010, 2 BvR 2661/06, Honeywell [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2010/07/rs20100706_2bvr266106en.html.
125. Decision of the German Federal Constitutional Court of 29 May 1974, BVerfGE 37, 271 2 BvL 52/71 Solange I-Beschluß [Электронный ресурс] // The University of Texas at Austin. – 2005. – Режим доступа до ресурсу: <https://law.utexas.edu/transnational/foreign-law-translations/german/case.php?id=588>.
126. Decision of the German Federal Constitutional Court about the European Central Bank's OMT [Outright Monetary Transactions] mechanism [Электронный ресурс]. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: https://www.bundesverfassungsgericht.de/en/decisions/rs20140114_2bvr272813en.html.
127. Decision of the German Federal Constitutional Court on Gauweiler and Others v Deutscher Bundestag [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62014CJ0062>.
128. Decision of the German Federal Constitutional Court of 22 October 1986, BVerfGE 73, 339 2 BvR 197/83 Solange II-decision [Электронный ресурс] //

- The University of Texas at Austin. – 2005. – Режим доступа до ресурсу: <https://law.utexas.edu/transnational/foreign-translations/german/case.php?id=572>.
129. Decision of the German Federal Constitutional Court of October 12, 1993 In Re Maastricht Treaty [Электронный ресурс]. – 1993. – Режим доступа до ресурсу: <https://iow.eui.eu/wp-content/uploads/sites/18/2013/04/06-Von-Bogdandy-German-Federal-Constitutional-Court.pdf>.
130. Declaration of the Rights of Man [Электронный ресурс]. – 1789. – Режим доступа до ресурсу: https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp.
131. Decision of the Constitutional Court of Hungary 22/2016. (XII. 5.) AB on the Interpretation of Article E) (2) of the Fundamental Law [Электронный ресурс]. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: http://www.europeanrights.eu/public/sentenze/Ungheria_30novembre2016.pdf.
132. Dixon R. The Invisible Constitution in Comparative Perspective / R. Dixon, A. Stone. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 592 pp.
133. Dobias K. The role of constitutional identity in the responses to the terror attacks in France and the refugee-management crisis in Hungary / Katalin Dobias. // Annual Review of Constitution-Building Processes: 2015. – 2015. – p. 107.
134. Drinóczi T. The identity of the constitution and constitutional identity: Opening up a discourse between the Global South and Global North [Электронный ресурс] / Tímea Drinóczi // Iuris Dictio. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: https://www.usfq.edu.ec/publicaciones/iuris-Dictio/archivo_de_contenidos/Documents/IurisDictio_21/iu21_05.pdf.
135. Dieckhoff A. Revisiting Nationalism: Theories and Processes / A. Dieckhoff, C. Jaffrelot. – London: Hurst, 2005. – 277 p.
136. Dorsen N. Comparative Constitutionalism: Cases and Materials / N. Dorsen, M. Rosenfeld, A. Sajo. – Eagan: West Academic Publishing, 2010. – 1680 p.

137. Duszak, Anna. 2002. Us and others: an introduction. In: A. Duszak (ed.), *Us and Others. Social identities across languages, discourses and cultures*. Amsterdam: Benjamins, pp. 1-28.
138. Dworkin R. *Justice for Hedgehogs* / Ronald Dworkin. – Harvard: Harvard University Press, 2011. – 528 p.
139. Erikson E. *Identity: Youth and Crisis* / Erik Erikson. – New York: W.W. Norton, 1968. – 336 p.
140. Ernits M. *The Constitution of Estonia: The Unexpected Challenges of Unlimited Primacy of EU Law* / M. Ernits, C. Ginter, S. Laos. // *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*. – 2019. – №1. – С. 887–950.
141. “EU united in diversity: between common constitutional traditions and national identities” International Conference [Электронный ресурс] // Court of Justice of European Union. – 2021. – Режим доступа до ресурсу: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2022-06/eunited_in_diversity_-_riga_september_2021_-_conference_proceedings.pdf.
142. Faraguna P. *Taking Constitutional Identities Away from the Courts* / Pietro Faraguna. // *Brooklyn Journal of International Law*. – 2016. – №41. – pp. 492–525.
143. *Federal Constitution of the Swiss Confederation* [Электронный ресурс] // Federal Law Publication Platform. – 2022. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/en>.
144. Ferguson A. *The Jury as Constitutional Identity* / Andrew Ferguson. // *University of California*. – 2013. – №47. – pp. 1107–1171.
145. Fletcher G. *Constitutional Identity* / George P. Fletcher. // *Columbia Law School*. – 1993. – №14. – pp. 737–746.
146. Flockhart T. *NATO and the (Re-)Constitution of Roles: “Self”, “We” and “Other”?* [Электронный ресурс] / Trine Flockhart // *DIIS Working Paper 2010:04*. – 2010. – Режим доступа до ресурсу:

- <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep13413.pdf?refreqid=excelsior%3Af02419c9c106aacb68ad54bbf605a353>.
147. Foucault M. What is Enlightenment? / Michel Foucault // The Foucault Reader / Michel Foucault. – New York: Pantheon Books, 1984. – pp. 32–50.
148. Friedrich C. Rebuilding The German Constitution, I / Charles Friedrich. // The American Political Science Review. – 1949. – №43. – pp. 461–482.
149. Frontini v Minister delle Finanze 2 CMLR 372 (Italian Constitutional Court) [Электронный ресурс]. – 1974. – Режим доступа до ресурсу: https://oup-arc.com/static/5c0e79ef50eddf00160f35ad/casebook_99.htm.
150. Fukuyama F. Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment / Francis Fukuyama. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2018. – 240 p.
151. Fukuyama F. Identity and migration [Электронный ресурс] / Francis Fukuyama // Prospect. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.prospectmagazine.co.uk/essays/57672/identity-and-migration>.
152. Gheciu A. The Oxford Handbook of International Security / A. Gheciu, W. Wohlforth. – Oxford: Oxford Handbooks, 2018. – 782 p
153. Goold B. Security and Human Rights / B. Goold, L. Lazarus. – London: Hart Publishing, 2019. – 536 p.
154. Grimm D. The Constitution of European Democracy / Dieter Grimm. – Oxford: Oxford University Press, 2017. – 272 p.
155. Grimm D. European Constitutionalism and the German Basic Law / Dieter Grimm. // National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law. – 2019. – pp. 407–492.
156. Guastaferrero B. Beyond the Exceptionalism of Constitutional Conflicts: The Ordinary Functions of the Identity Clause / Barbara Guastaferrero. // Jean Monnet Working Paper. – 2012. – №1. – pp. 68-70.
157. Gustavsson S. Thick and thin constitutionalism / Sverker Gustavsson . // Statsvetenskaplig Tidskrift. – 2010. – №112. – pp. 56–59.

158. Goldner Lang I. The Constitution of Croatia in the Perspective of European and Global Governance / I. Goldner Lang, Z. Đurđević, M. Matajija. // National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law. – 2019. – pp. 1139–1177.
159. Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy Jürgen Habermas / Jürgen Habermas. – Cambridge: The MIT Press, 1996. – 676 pp.
160. Haltern U. Internationales Verfassungsrecht, Pathos und Patina / Ulrich Haltern. // Archiv des öffentlichen Rechts. – 2003. – №128. – pp. 511–557
161. Halmai G. Abuse of Constitutional Identity. The Hungarian Constitutional Court on Interpretation of Article E) (2) of the Fundamental Law / Gábor Halmai. // review of central and east european law. – 2018. – №43. – pp. 23–43.
162. Handbook on the Research Report on the Constitution of Japan [Электронный ресурс] // House of Councillors. – 2005. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.sangiin.go.jp/eng/report/ehb/ehb.pdf>.
163. Hart H. Law, Liberty, and Morality / Herbert Hart., 1963. – 88 p. – (Stanford University Press).
164. Hennig A. Illiberal Politics and Religion in Europe and Beyond / A. Hennig, M. Weiberg-Salzmann. – Chicago: The University of Chicago Press, 2020. – 560 p.
165. Hegel G. Hegel's Science of Logic / Georg Hegel. – New York: Prometheus, 1991. – 844 c.
166. Hitlin S. Values as the Core of Personal Identity: Drawing Links between Two Theories of Self / Steven Hitlin. // Social Identity: Sociological and Social Psychological Perspectives. – 2003. – №66. – pp. 118–137.
167. Fasel R. Constraining constituent conventions: Emmanuel Joseph Sieyès and the limits of pouvoir constituant / Raffael N Fasel. // International Journal of Constitutional Law. – 2022. – №20. – pp. 1103–1129.
168. Jacobsohn G.J. Constitutional Identity// The Review of Politics.- №68.- 2006. – 388 p.

169. Judgment of German Federal Constitutional Court of 24 April 2013 on the Counter-Terrorism Database Act, bverfG, 1 BvR 1215/07 [Электронный ресурс] // Bundesverfassungsgericht. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2013/04/rs20130424_1bvr121507en.html.
170. Judgment of the Grand Chamber of the Court of Justice of the European Union in the consolidated case of Slovakia and Hungary v. Council of the European Union of September 6, 2017 [Электронный ресурс] // infoCuria. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=7C6607AA24663C496CA6C258E4D22F02?text=&docid=194081&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=371633>.
171. Judgment of 24 November 2010 Ref. No. K 32/09 of Constitutional Tribunal of the Republic of Poland [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: http://trybunal.gov.pl/fileadmin/content/omowienia/K_32_09_EN.pdf.
172. Judgment by European Union Court of Justice Case C–208/09 Sayn-Wittgenstein [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62009CJ0208&from=ES>.
173. Judgment by Court of Justice of the European Union, Flaminio Costa v E.N.E.L., Case 6-64 [Электронный ресурс] // EUR-Lex. – 1964. – Режим доступа до ресурсу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61964CJ0006>
174. Judgment of Supreme Court of India in case Kesavananda Bharati Sripadagalvaru and Ors v. State of Kerala and Anr [Электронный ресурс]. – 1973. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.liiofindia.org/in/cases/cen/INSC/1973/258.html>.

175. Judgment of Supreme Court of India in case S.R. Bommai vs Union Of India on 11 March, 1994 [Электронный ресурс]. – 1994. – Режим доступа до ресурсу: <https://indiankanoon.org/doc/60799/>.
176. Judgment by European Union Court of Justice Case Runevič-Vardyn and Wardyn [Электронный ресурс]. – 2022. – Режим доступа до ресурсу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=ecli:ECLI%3AEU%3AC%3A2022%3A638>.
177. Judgment of the European Court of 28 November 1989 in case Anita Groener v Minister for Education and the City of Dublin Vocational Educational Committee [Электронный ресурс] // European Court Reports. – 1989. – Режим доступа до ресурсу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61987CJ0379>.
178. Judgment of the Court (Second Chamber) of 22 December 2010. Plonka Sayn-Wittgenstein v Landeshauptmann von Wien. [Электронный ресурс] // European Court Reports. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0208>.
179. Judgment of the Court (First Chamber) of 12 April 1984. Wünsche Handelsgesellschaft GmbH & Co. v Federal Republic of Germany. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Frankfurt am Main - Germany. Preserved mushrooms - Protective measures [Электронный ресурс] // EUR-Lex. – 1984. – Режим доступа до ресурсу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:61982CJ0345>
180. Judgment by Supreme Court of Canada of 24.04.1985 in case R. v. Big M Drug Mart Ltd [Электронный ресурс]. – 1985. – Режим доступа до ресурсу: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/43/index.do>.
181. Judgment by Supreme Court of Canada of 17.02.2012 in case №33678 S.L. v. Commission scolaire des Chênes [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/7992/index.do>.

182. Judgment of the Court (Fifth Chamber), 24 October 2013. [Электронный ресурс] // EUR-Lex. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0151>.
183. Judgment by Supreme Court of Canada of 24.07.2009 in case №32186 Alberta v. Hutterian Brethren of Wilson Colony [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/7992/index.do>.
184. Kascian K. Preamble to Latvia's Constitution: How to Evade the Venice Commission? [Электронный ресурс] / Kiryl Kascian // International Center for ethnic and linguistic diversity studies. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.icelds.org/2017/12/20/preamble-to-latvias-constitution-how-to-evade-the-venice-commission/>.
185. Kelsen H. The Essence and Value of Democracy / Hans Kelsen. – Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2013. – 116 p.
186. Kirkham D. State Responses to Minority Religions / David M. Kirkham. – London: Routledge, 2013. – 304 p.
187. Kocharov A. Republican Europe / Anna Kocharov. – London: Bloomsbury Publishing, 2019. – 232 p.
188. Kohn H. The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background / Hans Kohn. – London: Routledge, 2005. – 792 p.
189. Kortmann C. Constitutional Law of the Netherlands: An Introduction / C. Kortmann, P. Bovend'Eert., 2007. – 208 p.
190. Körtvélyesi Z. Game of Values: The Threat of Exclusive Constitutional Identity, the EU and Hungary / Z. Körtvélyesi, B. Majtényi. // German Law Journal. – 2017. – №18. – pp. 1721–1744.
191. Kowert P. Agent versus Structure in the Constitution of National Identity / Paul Kowert // International Relations in a Constructed World / Paul Kowert. – London: Routledge, 1998. – С. 101–122.
192. Krunke H. The Nordic Constitutions: A Comparative and Contextual Study / H. Krunke, B. Thorarensen. – London: Hart Publishing, 2018. – 272 p.

193. Krzysztofik E. The Position of the Principle of Respect for Constitutional Identity in EU Law / Edyta Krzysztofik. // *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*. – 2017. – №6. – pp. 155–169.
194. Kumm M. Who is Afraid of the Total Constitution? Constitutional Rights as Principles and the Constitutionalization of Private Law / Mattias Kumm. // *German Law Journal*. – 2006. – pp. 341 – 369.
195. Lee Whorf B. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf / Benjamin Lee Whorf. – Cambridge: The MIT Press, 2012. – 448 c.
196. Lijphart A. Constitutional Design for Divided Societies / Arend Lijphart. // *Journal of Democracy*. – 2004. – №15. – C. 96–109.
197. Lindahl H. Constituent Power and Reflexive Identity: Towards an Ontology of Collective Selfhood / Hans Lindahl. // Oxford University Press. – 2008. – pp. 9–24.
198. Loughlin M. Foundations of Public Law / Martin Loughlin. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 530 p.
199. Manasyan A. (2018) The Idea of Constitutional Identity in the Modern Constitutional Thought. *Pravo. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki*, no 3, pp. 81–98 (in English)
200. Marcia J. E. Identity in Adolescence // *Handbook of Adolescent Psychology* (Ed. by J. Adelson) / J. E. Marcia – New York: John Wiley & Sons, 1980. – pp. 159–187
201. Marshall T. The Constitution's Bicentennial: Commemorating the Wrong Document? / Thurgood Marshall. // *Vanderbilt Law Review*. – 1987. – №40. – pp. 1337–1342.
202. Mason A. Community, Solidarity and Belonging / Andrew Mason. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 256 p.
203. Mathieu B. Constitutional Identity / Bertrand Mathieu // *International Law From a Central European Perspective* / Bertrand Mathieu. – Budapest: Central European Academic Publishing, 2022. – pp. 21–39.

204. McLean K. *The Oxford Handbook of Identity Development* / K. McLean, M. Syed. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – 614 p.
205. Melucci A. *L'invenzione del presente: movimenti, identità, bisogni individuali* / Alberto Melucci. – Bologna: Il Mulino, 1982. – 251 p.
206. Merriam-Webster Dictionary [Электронный ресурс]. – 2023. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/constitution>.
207. Młynarska-Sobaczewska A. Normatywizacja pamięci zbiorowej w preambułach do konstytucji państw postkomunistycznych [Электронный ресурс] / Anna Młynarska-Sobaczewska // *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <https://marszalek.com.pl/przegladowprawakonstytucyjnego/ppk18/14.pdf>
208. Monballyu J. The force of law of decree-laws in Belgium during and after the First World War^[SEP] / Jos Monballyu. // *The Legal History Review*. – 2015. – №83. – pp. 248–287.
209. Monk L. *The Words We Live By: Your Annotated Guide to the Constitution* / Linda Monk., 2004. – 304 p. – (Stonesong Press Books).
210. Montenegro's Constitution of 2007 [Электронный ресурс] // *Constitute*. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Montenegro_2007.pdf.
211. Morley S. *A Companion to State Power, Liberties and Rights* / Sharon Morley. – 2017: Policy Press. – 344 pp. – (Companions in Criminology and Criminal Justice).
212. Muller J. *Constitutional Patriotism* / Jan-Werner Muller. – Princeton: Princeton University Press, 2007. – 192 p.
213. National constitutional avenues for further eu integration [Электронный ресурс]. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/493046/IPO_L-JURI_ET\(2014\)493046_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/493046/IPO_L-JURI_ET(2014)493046_EN.pdf).

214. Neves M. *Transconstitutionalism* / Marcelo Neves. – London: Hart Publishing, 2013. – 246 p.
215. Neutral European countries: Austria, Switzerland, Sweden, Finland, Ireland [Электронный ресурс] // Slovenia and Nato – Режим доступа до ресурсу: <http://nato.gov.si/eng/topic/national-security/neutral-status/neutral-countries/>.
216. Observatory of situations of emergency in Venice Commission member States [Электронный ресурс] // Venice Commission. – 2021. – Режим доступа до ресурсу: https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=02_EmergencyPowersObservatory&lang=EN.
217. Occupation Statute of Germany [Электронный ресурс] // CVCE. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: https://www.cvce.eu/content/publication/2003/10/21/6750efd3-4b34-4fec-9a4a-df0ff125d302/publishable_en.pdf.
218. Oklopcic Z. *Beyond the People Social Imaginary and Constituent Imagination* / Zoran Oklopcic. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 408 pp. – (Oxford Constitutional Theory).
219. Oomen B. *Strengthening Constitutional Identity Where There Is None: The Case of the Netherlands* / Barbara Oomen. // *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*. – 2016. – №2. – pp. 235–263.
220. Opinion on the Act on the State language of the Slovak Republic [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)035-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)035-e).
221. Opinion of advocate general Cruz Villalón in Judgment of the Court (Grand Chamber) of 16 June 2015 Peter Gauweiler and Others v Deutscher Bundestag [Электронный ресурс] // Info-Curia. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=161370&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1555793>).

222. Oxford English Dictionary [Электронный ресурс] // Third Edition – Режим доступа до ресурсу: <http://dictionary.oed.com/>.
223. Owens T. Three Faces of Identity / T. Owens, D. Robinson. // *Annual Review of Sociology*. – 2010. – №36. – pp. 477–499.
224. Pérez Tremps P. National Identity in Spanish Constitutional Court Case-Law / Pablo Pérez Tremps // *National constitutional identity and European integration* / Pablo Pérez Tremps. – Cambridge: Intersentia, 2013. – pp. 263–273.
225. Polzin M. Constitutional Identity as a Constructed Reality and a Restless Soul / Monika Polzin. // *German law Journal*. – 2017. – №7. – pp. 1595–1615.
226. Polzin M. Constitutional identity, unconstitutional amendments and the idea of constituent power: The development of the doctrine of constitutional identity in German constitutional law / Monika Polzin. // *International Journal of Constitutional Law*. – 2016. – №14. – pp. 411–438.
227. Popelier P. The Constitution of Belgium: A Contextual Analysis (Constitutional Systems of the World) - Softcover / P. Popelier, K. Lemmens. – London: Hart Publishing, 2015. – 312 p.
228. Porsdam H. Human Rights and European Identity since World War II // *European Identity and the Second World War*. - 2011. - p. 21-36.
229. Portugal's Constitution of 1976 with Amendments through 2005 [Электронный ресурс] // *Constitute*. – 2023. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005.pdf.
230. Rainer A. EU integration: national v. supranational order? / Arnold Rainer. // *European and Comparative Law Journal*. – 2016. – №1. – pp. 17–29.
231. Ripol Carulla S. Review by the Constitutional Courts of proceedings before ordinary courts applying community law [Электронный ресурс] / Santiago Ripol Carulla // *European Commission for democracy through law*. – 2006. – Режим доступа до ресурсу: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU\(2006\)025-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU(2006)025-e).

232. Rogoff M. A comparison of constitutionalism in France and the United States / Martin Rogoff. // *Maine Law Review*. – 1997. – №49. – pp. 22–83.
233. Rogoff M. Fifty Years of Constitutional Evolution in France: The 2008 Amendments and Beyond / Martin Rogoff. // *SSRN Electronic Journal*. – 2011.
234. Rosenfeld M. The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community (Discourses of Law) / Michel Rosenfeld., 2009. – 344 p.
235. Rosenfeld M. Constitutional Identity / M. Rosenfeld. // *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. – 2012. – 768 p.
236. Sadurski W. European Constitutional Identity? / Wojciech Sadurski. // *Sydney Law School Research Paper*. – 2006. – №6.
237. Samuelson R. The return of melting Pot / Robert Samuelson // *Debating Diversity* / Robert Samuelson. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – С. 217–240.
238. Sapir G. Israeli Constitutional Law in the Making / G. Sapir, D. Barak-Erez, A. Barak. – London: Hart Publishing, 2013. – 578 с.
239. Saunderson W. Analysing Identity Cross-Cultural, Societal and Clinical Contexts / W. Saunderson, P. Weinreich., 2013. – 412 p.
240. Slaughter A. The Idea That Is America / Anne-Marie Slaughter. – New Jersey: Basic Books, 2008. – 272 p.
241. Sloan S. NATO's 'neutral' European partners: valuable contributors or free riders? [Электронный ресурс] / Stanley Sloan // *Nato Review*. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2013/04/23/natos-neutral-european-partners-valuable-contributors-or-free-riders/index.html>.
242. Schmale W. Europe as a cultural reference and value system [Электронный ресурс] / Wolfgang Schmale // *European History Online*. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <http://ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/europe/wolfgang-schmale-europe-as-a-cultural-reference-and-value-system>.

243. Schmitt C. *Constitutional Theory* / Carl Schmitt. – Durham: Duke University Press, 2008. – 488 p. – (e-Duke Books Scholarly Collection).
244. Scholtes J. *Abusing Constitutional Identity* / Julian Scholtes. // *German Law Journal*. – 2021. – №22. – С. 534 – 556.
245. Sieyès E. *An essay on privileges* / Emmanuel Joseph Sieyès. – Indianapolis: Hackett publishing, 2003. – 136 p.
246. Słomka T. Tożsamość konstytucyjna Polski Ludowej (zarys problematyki) / Tomasz Słomka. // *Prawo i Polityka*. – 2012. – №4. – pp. 75–92.
247. Smerdel B. In Quest of a doctrine: Croatian Constitutional Identity in the European Union [Електронний ресурс] / Branko Smerdel // *Zbornik PFZ*. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/In_Quest_of_a_Doctrine__Croatian_Constitutional_Identity_in_the_European_Union,_Branko_Smerdel.pdf
248. Schyff G. *EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites* / Gerhard van der Schyff. // *Max-Planck-Institut*. – 2016. – pp. 167–191.
249. Schupmann B. *Carl Schmitt's State and Constitutional Theory* / Benjamin Schupmann. – Oxford: Oxford University Press, 2017. – 256 p.
250. Stefaniuk M. *Preambuła Aktu Normatywnego w Doktrynie Oraz w Procesie Stanowienia i Stosowania Polskiego Prawa w Latach 1989-2007* / Małgorzata Ewa Stefaniuk. – Lublin: UMCS, 2009. – 626 s.
251. Stojanovic N. *Multilingual Democracy Switzerland and beyond* / Nenad Stojanovic., 2021. – 244 p.
252. Stokes Paulsen M. *The Constitution of Necessity* / Michael Stokes Paulsen. // *Notre Dame Law Review*. – 2004. – №79. – pp. 1257–1298.
253. Stryker S. *Symbolic Interactionism: A Social Structural Version* / Sheldon Stryker. – New Jersey: Blackburn Press, 2002. – 161 p.

254. Tajfel H. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior / H. Tajfel, J. Turner // Political psychology / H. Tajfel, J. Turner. – London: Psychology Press, 2004. – pp. 276–293.
255. Tajfel H. Social categorization: Cognitions, values, and groups / H. Tajfel, J. Forgas. // Academic Press. – 2012. – pp. 113–140.
256. Taylor C. The Making of the Modern Identity / Charles Taylor. – Cambridge: Harvard University Press, 2001. – 616 p.
257. Teubner G. Constitutional Fragments / Gunther Teubner. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 226 p.
258. Texas v. White [Электронный ресурс]. – 1869. – Режим доступа до ресурсу: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/74/700/>.
259. Thailand's Constitution of 2017 [Электронный ресурс] // Constitutep. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Thailand_2017?lang=en.
260. The Articles of Confederation [Электронный ресурс] // The University of Oklahoma Law Center. – 2006. – Режим доступа до ресурсу: <https://web.archive.org/web/20060115042219/http://www.law.ou.edu/hist/artconf.html>.
261. The Australian Constitution [Электронный ресурс] // Parliament of Australia – Режим доступа до ресурсу: <https://www.apf.gov.au/constitution>.
262. The Belgian Constitution (English translation) [Электронный ресурс] // Legal Affairs and Parliamentary Documentation Department of the Belgian House of Representatives. – 2021. – Режим доступа до ресурсу: https://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/GrondwetUK.pdf.
263. The Constitution of Algeria [Электронный ресурс] // Constitutep. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2020.

264. The Constitution of Austria [Электронный ресурс] // Constitute. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Austria_2009.
265. The Constitution of the Republic of Albania [Электронный ресурс] // Constitute. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Albania_2016
266. The Constitution of The Federation of Bosnia and Hercegovina [Электронный ресурс] // European Commision for Democracy through law. – 2000. – Режим доступа до ресурсу: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(2000\)054-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2000)054-e).
267. The Constitution of the republic of Croatia [Электронный ресурс] // Constitution Society – Режим доступа до ресурсу: <https://www.constitution.org/cons/croatia.htm>.
268. The Constitution of the Republic of Cyprus [Электронный ресурс] // Constitute. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Cyprus_2013.
269. The Constitution of the Czech Republic [Электронный ресурс] // Constitute. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Czech_Republic_2013.
270. The Constitution of Egypt [Электронный ресурс] // Constitute. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.
271. The Constitution of the Empire of Japan [Электронный ресурс] // Birth of The Constitution of Japan – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c02.html>.
272. The Constitution of the Republic of Estonia [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/521052015001/consolide>.

273. The Constitution of Finland [Электронный ресурс] // Constitute. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Finland_2011.
274. The Constitution of Greece [Электронный ресурс]. – 2004. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/gr/gr220en.pdf>.
275. The Constitution of Hungary [Электронный ресурс] // Constitute. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2016.
276. The Constitution of Japan [Электронный ресурс] // Birth of The Constitution of Japan – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c01.html>.
277. The Constitution of the Republic of Iceland [Электронный ресурс] // 2018 – Режим доступа до ресурсу: [https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_the_Republic_of_Iceland_\(2018\)](https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_the_Republic_of_Iceland_(2018)).
278. The Constitution of India [Электронный ресурс]. – 2022. – Режим доступа до ресурсу: <https://cdnbbsr.s3waas.gov.in/s380537a945c7aaa788ccfcdf1b99b5d8f/uploads/2023/05/2023050195.pdf>.
279. The Constitution of Ireland [Электронный ресурс] // Irish Statute Book. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/cons/en/html>.
280. The Constitution of the Republic of Latvia [Электронный ресурс]. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.saeima.lv/lv/likumdosana/satversme%20and%20http://www.saeima.lv/en/legislation/constitution>
281. The Constitution of the Kingdom of the Netherlands [Электронный ресурс] // The Ministry of the Interior and Kingdom Relations. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.government.nl/topics/constitution/documents/reports/2019/02/28/the-constitution-of-the-kingdom-of-the-netherlands>

282. The Constitution of the Kingdom of Norway [Электронный ресурс] // LovData. – 2023. – Режим доступа до ресурсу: <https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/1814-05-17>.
283. The Constitution of the Republic of North Macedonia [Электронный ресурс]. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: https://www.sobranie.mk/the-constitution-of-the-republic-of-macedonia-ns_article-constitution-of-the-republic-of-north-macedonia.nspх.
284. The Constitution of the Republic of South Africa [Электронный ресурс] // Parliament of the Republic of South Africa. – 1996. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.parliament.gov.za/storage/app/media/Acts/constitution/SACConstitution.pdf>.
285. The Constitution of The Republic of Serbia [Электронный ресурс]. – 2006. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/74694/119555/F838981147/SRB74694%20Eng.pdf>.
286. The Constitution of Sweden [Электронный ресурс] // 2013 – Режим доступа до ресурсу: <https://www.government.se/contentassets/7b69df55e58147638f19bfd984f97/the-constitution-of-sweden/>.
287. The Constitution of the Republic of Poland [Электронный ресурс] // Constitute. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: https://www.constituteproject.org/constitution/Poland_2009.
288. The Constitution of the United States: A Transcription [Электронный ресурс] // America`s Founding Documents – Режим доступа до ресурсу: <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript>.
289. The Spanish Constitution [Электронный ресурс] // Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado. – 1978. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.boe.es/legislacion/documentos/ConstitucionINGLES.pdf>.
290. The text of the Declaration of Independence prevails over the text of the Constitution [Электронный ресурс]. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <http://constcourt.md/libview.php?l=en&idc=7&id=512&t=/Overview/Press->

Service/News/The-text-of-the-Declaration-of-Independence-prevails-over-the-text-of-the-Constitution.

291. The Treaty of Lisbon [Электронный ресурс]. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/5/the-treaty-of-lisbon>.
292. Tichy H. Austria's Permanent Neutrality [Электронный ресурс] / Helmut Tichy // New Austrian. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.austrianinformation.org/winter-2015-16/wc55d7qi5qrmyzmxh1qkofcmluxvj>.
293. Tiersma P. The Oxford Handbook of Language and Law / P. Tiersma, L. Solan. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – 664 p.
294. Tocqueville A. Democracy in America / Alexis de Tocqueville. – Chicago: University of Chicago Press, 2002. – 722 p.
295. Treaty establishing the European coal and steel community and annexes I-III [Электронный ресурс] // EUR-Lex. – 1951. – Режим доступа до ресурсу: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:11951K:EN:PDF>.
296. Tribe L. Lawrence Tribe The Invisible Constitution / Laurence Tribe. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 278 p.
297. Truman Doctrine [Электронный ресурс] // National Archives. – 2022. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.archives.gov/milestone-documents/truman-doctrine>.
298. Quong J. Public Reason [Электронный ресурс] / Jonathan Quong // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – 2022. – Режим доступа до ресурсу: <https://plato.stanford.edu/entries/public-reason/>.
299. United Nations Convention on the Rights of the Child [Электронный ресурс]. – 1989. – Режим доступа до ресурсу: https://en.wikisource.org/wiki/United_Nations_Convention_on_the_Rights_of_the_Child.

300. van der Schyff G. Constitutional Identity of the EU Legal Order: Delineating its Roles and Contours / Gerhard van der Schyff. // *Ancilla Iuris*. – 2021. – №1. – p. 1–12.
301. Vespaziani A. Comparison, Translation and the Making of a Common European Constitutional Culture / Alberto Vespaziani. // *German Law Journal*. – 2019. – №9. – pp. 547–574.
302. Villotti J. National Constitutional Identities and the Legitimacy of the European Union – Two Sides of the European Coin / Julia Villotti. // *National Constitutional Identities and the Legitimacy of the European Union*. – 2015. – №4. – pp. 475–505.
303. Voermans W. *Constitutional Preambles: A Comparative Analysis* / W. Voermans, M. Stremmer, P. Cliteur. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2017. – 320 p.
304. Volkman U. What Does a Constitution Expect from Immigrants / Uwe Volkman. // *German Law Journal*. – 2017. – №18. – С. 1641–1656.
305. Waterman A. S. Identity as an Aspect of Optimal Psychological Functioning / A. S. Waterman // *Adolescent Identity Formation*, Sage Publications, Inc., 1992. – P. 50–72.
306. Weber A. *European Constitutions Compared* / Albrecht Weber. – London: Bloomsbury Publishing, 2019. – 224 p.
307. Weerts S. Swiss Cantonal Constitutions as Sources of Law for the Protection of Fundamental Rights / Sophie Weerts. // *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*. – 2016. – №77. – pp. 179–205.
308. Weiler J. Integration Through Fear [Электронный ресурс] / Joseph Weiler // *EJIL:Talk!*. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ejiltalk.org/integration-through-fear/>.
309. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2007 r, sygn. akt K 2/07 [Электронный ресурс]. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20070850571/T/D20070571TK.pdf>.

310. Zucca L. *A Secular Europe: Law and Religion in the European Constitutional Landscape* / Lorenzo Zucca. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 235 p.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**

- 1) Никорак О.Ю. Доктринальні підходи визначення конституційної ідентичності. *Український часопис конституційного права*. Випуск 4. 2018. С. 132-139.
- 2) Никорак О.Ю. Особливості формулювання та внесення змін до преамбули конституції як виразник динаміки конституційної ідентичності у постсоціалістичних державах. *Український часопис конституційного права*. Випуск 3. 2019. С. 53-63.
- 3) Никорак О.Ю. Роль державної мови у формуванні конституційної ідентичності: спроба критичного аналізу. *Порівняльно-аналітичне право*. №1. 2019. С. 85-88.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

- 1) Никорак О.Ю. Державна мова як фактор конституційної ідентичності у рішеннях органів конституційної юрисдикції. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи*: матеріали міжнар. студ.-асп. наук. Конференції (20-21 квітня 2018р.) за заг. ред. В.М. Бурдіна. Львів, Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2018. С.24-26. (очна участь, тези конференції та усна доповідь)
- 2) Никорак О.Ю. Конституційна ідентичність у рішеннях органів конституційної юрисдикції. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики*: матеріали Міжнар.наук.-практ. конференції в двох томах (18 травня 2018р.) за заг. ред. І.С. Гриценка. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2018. С.78-80. (заочна участь, тези конференції)
- 3) Никорак О.Ю. Формування конституційної ідентичності ЄС та України: динаміка розвитку та взаємні впливи. *Юридична осінь 2018 року*: зб. тез доповідей та наук.повідомл. учасників всеукр. наук. конф. молодих вчених та

студентів (14 листопада 2018). Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2018. С.206-209. *(заочна участь, тези конференції)*

- 4) Никорак О. Ю. Співвідношення понять «конституційна ідентичність» та «національна ідентичність». *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXVI звітної науково-практичної конференції (6–7 лютого 2020 р.): у 2-ох ч. Ч. 1.* Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2020. С. 105 – 108. *(очна участь, тези конференції та усна доповідь на конференції)*
- 5) Никорак О. Ю. Євроінтеграційні прагнення як компонент конституційної ідентичності: порівняльна характеристика. *Visegrad Journal on Human Rights.* Випуск 1. 2021. С.211-216.
- 6) Никорак О. Ю. Формування конституційної ідентичності: Німеччина, Іспанія та США. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXVII звітної науково-практичної конференції (5–6 лютого 2021 р.): у 2-ох ч. Ч. 2.* Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2021. С. 206 – 211. *(очна участь, тези конференції та усна доповідь на конференції)*
- 7) Никорак О.Ю. Концепція конституційної ідентичності Європейського Союзу: витоки та роль прав людини як ключової цінності. *Права людини як індикатор розвитку сучасної держави: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (13 грудня 2021 року) за ред. О. Васильченко; Є. Герасименко, О. Сінькевич, А. Матат.* Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2021. С. *(очна участь, тези конференції та усна доповідь на конференції)*